

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

SEBİLÜRREŞÂD VE İSLAM MECMÛASI'NDA YER ALAN
USÛLÛ'L-FIKH VE FIKIH KONULARINDAKİ MAKALELERİN
DEĞERLENDİRİLMESİ

Esmâ GÜLER

MART – 2021

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**SEBİLÜRREŞÂD VE İSLAM MECMÛASI'NDA YER ALAN
USÛLÜ'L-FIKH VE FIKIH KONULARINDAKİ MAKALELERİN
DEĞERLENDİRİLMESİ**

Esmâ GÜLER

Tez Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi Hasan ÖZKET

T.C.

KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı öğrencisi Esmâ Güler'in "Sebülürreşâd ve İslam Mecmûası'nda Yer Alan Usûlü'l-Fıkh ve Fıkh Konularındaki Makalelerin Değerlendirilmesi" başlıklı tezi 11/03/2021 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca değerlendirilerek, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun .../.../20... tarih ve ../.. sayılı kararı ile kabul edilmiştir.

(İmza)

(Unvan ve İsim)

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Bu tezi okuyarak içerik ve nitelik açısından incelediğimi ve Yüksek Lisans derecesi almak için yeterli olduğunu onaylıyorum.

(İmza)

(Dr. Öğr. Üyesi Hasan Özket)

Tez Danışmanı

Bu tezi okuyarak içerik ve nitelik açısından incelediğimizi ve Yüksek Lisans derecesi almak için yeterli olduğunu onaylıyoruz.

Jüri Üyeleri: (Birinci sırada Tez Savunma Sınavı başkanı, ikinci sırada tez danışmanı, üçüncü sırada da diğer jüri üyesi yer alır. Yüksek lisans jürisi üç, doktora jürisi 5 kişiden oluşur.)

Unvan ve İsim

Bağlı Olduğu Kurum

İmza

1. Prof. Dr. Abdüsselam Arı KLÜ İLAHİYAT FAK.

2. Dr. Öğr. Üyesi Hasan Özket KLÜ İLAHİYAT FAK.

3. Dr. Öğr. Üyesi Ömer Yılmaz NKÜ İLAHİYAT FAK.

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde bizzat elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada özgün olmayan tüm kaynaklara eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

(İmza)

(Esmâ Güler)

(10/03/2021)

ÖZ

SEBİLÜRREŞÂD VE İSLAM MECMÛASI'NDA YER ALAN USÛLÜ'L-FIKH VE FIKIH KONULARINDAKİ MAKALELERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Güler, Esmâ

Yüksek Lisans, İslam Hukuku

Tez yöneticisi: Dr. Öğr. Üyesi Hasan Özket

2021

1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet, siyasi açıdan olduğu kadar Türk basın yayın tarihi açısından da dönüm noktasıdır. Sırât-ı Müstakîm Mecmûası'nın, yayın hayatına başlaması da 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet'e denk gelmiş, 1912 yılında isim değişikliğine uğrayarak Sebîlürreşâd adıyla 1925 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. İslam Mecmûası ise 1914-1918 yılları arasında yayımlanmıştır. Dergiler, bu süreçler boyunca İslâmî düşünce yapısına sahip yazarların fikirlerini herkesle paylaştığı bir mecra halindedir ve yayım hayatları boyunca dönemin dinî, siyasi, ilmî, ahlaki ve toplumsal sorunlarını titizlikle ele almış, özellikle din karşıtı yıkıcı düşünce akımlarına karşı büyük bir mücadele ortaya koymuştur. Basın yayının elde ettiği bu fikir özgürlüğü aynı zamanda o güne kadar görülmeyen geniş kapsamlı bir tartışma ortamının doğmasına sebebiyet vermiştir. Özellikle İslâm hukuk tarihinde 19. yy.'a kadar mezhep kavramı etrafında şekillenmiş fikhî anlayışın, bu süreçte, Batı düşüncesinin de etkisiyle, dergilerde bazı yazarlar tarafından, mezhepler üstü bir anlayışa evrilmeye başlaması, klasik fıkıh anlayışına sahip yazarlar tarafından tepki almış ve tartışmalara sebep olmuştur. Çalışmamızın amacı, yayın hayatına başladıkları ilk günden 1930 yılına kadar dergilerde yer alan İslâm Hukuk Usûlü ve Fıkıh konularında kaleme alınan makaleleri tespit edip; dönemin dinî, siyasi, fikri yapısını, yazarların

fikri yönelişlerini dikkate alarak değerlendirmek ve dergiler arasında tartişılan fikhî konuları saptamaktır.

Anahtar Kelimeler: Sırât-ı Müstakîm, Sebîlürreşâd, İslam Mecmûası, İslâm Hukuk Usûlü, Fıkıh.

ABSTRACT

EVALUATION OF THE ARTICLES ABOUT AL-FIQH AND USUL AL-FIQH IN SEBİLÜRREŞAD AND ISLAM JOURNALS

Güler, Esmâ

Master, Islamic Law

Thesis manager: Asst. Prof. Hasan Özket

2021

II. The Constitutional Monarchy declared in 1908 is a turning point in terms of the history of Turkish press as well as politically. The Journal of Sırât-ı Müstakîm started its publication life in 1908, when the II. Constitutional Monarchy was declared, and continued its existence until 1965 with the name Sebîlürreşâd with a name change in 1912. The Islamic Journal was published between 1914-1918. Throughout these processes, journals are a medium where writers with an Islamic mindset share their ideas with everyone. Journals meticulously dealt with the religious, political, scientific, moral and social problems of the period throughout their publishing lives, and they put forward a great struggle against destructive movements, especially anti-religious. This freedom of thought achieved by the press has also led to a wide-ranging discussion environment that has not been seen until today. Especially in the history of Islamic law, the understanding of fiqh, which was shaped around the concept of sect until the 19th century, and in this process, with the influence of Western thought, attempts to evolve into a supra-sectarian understanding by some writers in journals received reaction from the writers with the understanding of classical canon law and started discussions. The aim of this study is to identify the articles written on al-fiqh and usul al-fiqh, which appeared in journals from the first day of publication until 1930; To evaluate the religious, political and intellectual structure of the period, taking into account the intellectual tendencies of the authors and to determine the legal issues discussed among the journals.

Keywords: Sırât-ı Müstakîm, Sebilürreşâd, Islamic Journal, Islamic Legal Method, Fiqh.

ÖNSÖZ

Fıkıh ve Fıkıh Usûlü ilimlerinin diğer İslamî ilimler gibi ilk izleri Hz. Peygamber döneminde görülmektedir. Sonraki dönemlerde gelişerek müstakil ilim halini almıştır. Kendine özgü özellikleri olan, birçok dönem geçiren Fıkıh ve Fıkıh Usûlü ilimlerinin XX. yy.'a kadar geçirdiği dönemler genel olarak Klasik Dönem olarak adlandırılmaktadır. XX. yy.'dan itibaren batının etkisiyle bu ilimler Modern Dönem'e geçmiştir.

Modernist fikirler seslerini duyurmak için dönemin basın-yayın organlarını kullanmışlardır. Çalışmaya konu olan Sırât-ı Müstakîm / Sebîlürreşâd ve İslam Mecmûaları da hem klasik hem de modernist fikirlerin paylaşıldığı, zaman zaman tartışmaların yaşandığı mecra konumundadır.

Bu tez çalışmasında Sırât-ı Müstakîm / Sebîlürreşâd ve İslam Mecmûaları'nda yer alan Fıkıh ve Fıkıh Usûlü makaleleri tahlil edilecektir. Böylelikle Fıkıh ve Fıkıh Usûlü çalışmalarına katkı sunmak amaçlanmaktadır.

Çalışma, girişten sonra üç bölüm, sonuç ve kaynakçadan oluşmaktadır. Birinci bölümde, dergilerin yayın hayatları boyunca dönemin dinî, siyasî, fikrî, sosyal, kültürel ve ekonomik yapısı değerlendirildi. İkinci bölümde Sırât-ı Müstakîm / Sebîlürreşâd ve İslam Mecmûaları'nın tarihi sürecinden bahsedildi. Üçüncü ve son bölümde ise; Fıkıh ve Fıkıh Usûlü ile ilgili makaleler değerlendirildi.

Yaptığımız çalışmanın, bahsi geçen dergilerdeki tüm Fıkıh ve Fıkıh Usûlü makalelerini bir arada sunan ilk çalışma olması hasebiyle bundan sonraki çalışmalara ışık tutmasını ümit ediyoruz.

Yüksek Lisans'a başlayıp tez teslim süresine kadar olan süreci benimle paylaşan, maddî-manevî her zaman desteklerini yanımda hissettiğim anneme, babama ve ablalarımın tezime değerli katkılarından dolayı müteşekkirim. Oyun oynamak için tezimin bitmesini heyecanla bekleyen küçük yeğenlerimin sabrını şükranla anıyorum. Teknik konularda tecrübesinden faydalandığım abim Arş. Gör. Dr. Ahmet Zahid Demirciler'e teşekkür ediyorum.

Son olarak, bu süreçte alaka ve hoşgörüsünü benden esirgemeyen, bilgi ve tecrübelerini benimle paylaşan, yüksek lisans öğrencisi olmamın gururunu bana yaşatan çok kıymetli danışman hocam sayın Dr. Öğr. Üyesi Hasan Özket'e saygı, minnet ve şükranlarımı arz ederim.

İÇİNDEKİLER

BEYAN.....	iv
ÖZ.....	v
ABSTRACT.....	ix
ÖNSÖZ.....	xiii
KISALTMALAR	xxi

GİRİŞ	1
1. Araştırma ve Kaynaklar.....	4
1.1. Problem.....	4
1.2. Araştırmanın Konusu, Önemi, Amacı.....	4
1.3. Araştırmanın Metot ve Kapsamı.....	5

1. BÖLÜM

1900-1930 TARİHLERİ ARASINDAKİ DÖNEME DİNÎ, SİYASÎ, FİKRÎ, SOSYAL, KÜLTÜREL VE EKONOMİK AÇIDAN GENEL BAKIŞ

1.1. Dini Özellikleri.....	7
1.2. Siyasi Özellikleri	8
1.3. Fikri Özellikleri	11
1.4. Sosyal Özellikleri	13
1.5. Kültürel Özellikleri.....	14
1.6. Ekonomik Özellikleri	15

2. BÖLÜM

SİRÂT-I MÜSTAKÎM / SEBÎLÜRREŞÂD VE İSLAM MECMÛALARININ TANITIMI

2.1. Sırât-ı Müstakîm / Sebîlürreşâd Mecmûası	17
2.1.1. Yayınlandığı Ortam.....	17
2.1.2. Kuruluş ve Yayınlandığı Tarih.....	17
2.1.3. Yayın Çizgisi.....	18
2.1.4. Yazar Kadrosu.....	20
2.1.5. Dergi İçeriği ve Başlıklar.....	20
2.1.6. Öne Çıkardığı Kavramlar.....	24
2.1.7. Çağdaşı Dergiler ve Tesirleri.....	24

2.1.8. Kurucu Kadro Ayrılışları ve İsim Değişikliği.....	25
2.2. Sebîlürreşâd'ın Tarihçesi ve İçeriği.....	26
2.2.1. İsim Değişikliği ve Yeni Bir Dergi Künyesi.....	26
2.2.2. Yayın Hedefi.....	27
2.2.3. İçerik.....	28
2.2.4. Yazar Kadrosu.....	29
2.2.5. Konu Başlıkları.....	29
2.2.6. Derginin Şahit Olduğu Önemli Tarihi Olaylar.....	31
2.2.7. Adres Değişikliğine Giden Süreç.....	32
2.2.8. Kastamonu Adresi.....	32
2.3. İslam Mecmûası.....	36
2.3.1. Kurucuları ve Kuruluş Amacı.....	36
2.3.2. Yazar Kadrosu.....	38
2.3.3. Dergide İşlenen Konular.....	39
2.3.4. Derginin Yayın Çizgisi.....	39

3. BÖLÜM

SİRÂT-I MÜSTAKÎM /SEBÎLÜRREŞÂD VE İSLAM MECMÛALARINDA USÛLÜ'L-FIKH VE FIKİH KONULARINDA KALEME ALINMIŞ MAKALELER

3.1. Sırât-ı Müstakîm Mecmûası'nda Yer Alan Makaleler.....	43
3.1.1. Konularına Göre Makalelerin İçerik Değerlendirmesi.....	46
3.1.1.1. Hikmeti Hukuk-ı İslâmiye.....	46
3.1.1.2. İctihad.....	48
3.1.1.3. Tesettür, Teaddüd-i zevcât, Nikâh, Talak.....	61
3.1.1.4. Rû'yet-i Hilal ve Ramazan'ın Sübûtu.....	72
3.1.1.5. Mali İbadetler.....	73
3.1.1.6. Hutbe ve Vaaz.....	77
3.1.1.7. Diğer Fıkhî Konular.....	79
3.2. Sebîlürreşâd Mecmûası'nda Yer Alan Makaleler.....	81
3.2.1. Konularına Göre Makalelerin İçerik Değerlendirmesi.....	85
3.2.1.1. Hac.....	86
3.2.1.2. Teaddüd-ü Zevcât.....	90
3.2.1.3. Savm ve Fıtır.....	94
3.2.1.4. Zekât.....	95
3.2.1.5. Rû'yâ.....	95
3.2.1.6. İctihad.....	96

3.2.1.7. Faiz.....	97
3.2.1.8. Mevârid-i İcmâ'ın Kâffesini Bilmek.....	100
3.2.1.9. Dış Doldurmanın Fikhî Boyutu.....	102
3.2.1.10. Talak.....	103
3.2.1.11. Hilâfiyyât.....	104
3.2.1.12. İftâ ve Kazâ.....	107
3.2.1.13. Aile.....	111
3.2.1.14. Oruç.....	113
3.2.1.15. Diğer Konular.....	113
3.3. İslam Mecmûası'nda Yer Alan Makaleler	118
3.3.1. Yazarlarına Göre Makalelerin İçerik Değerlendirmesi	120
3.3.1.1. Ziya Gökalp Makaleleri.....	120
3.3.1.2. Halim Sabit Makaleleri.....	135
3.3.1.3. Mustafa Şeref Makaleleri.....	149
3.3.1.4. Mansurizâde Said, Babanzâde Ahmed Naim, İzmirli İsmail Hakkı ve M. Şerefeddin Arasında Geçen Münakaşa Makaleleri...	151
3.3.1.5. Diğer Yazarlara Ait Makaleler.....	165
SONUÇ.....	169
KAYNAKÇA.....	173

KISALTMALAR

- ayr.** : Ayrıca
b. : bin, ibn
Bkz. : Bakınız
C. : Cilt
çev. : Çeviren
Hz. : Hazreti
İM : İslam Mecmûası
İSAM : İslam Araştırmaları Merkezi
Krş. : Karşılaştırınız
müt. : Mütercim
ö. : Ölümü
s. : Sayfa
S. : Sayı
SM : Sırât-ı Müstakîm
SR : Sebîlürreşâd
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
Terc. : Tercüme eden, tercüman
vb. : Ve Benzeri
vd. : Ve Diğerleri
yy. : Yüzyıl

GİRİŞ

Osmanlı Devleti XVIII. yy.'a gelindiğinde Avrupa karşısında gerilemesinin nedenlerini araştırmaya başlamış, neden olarak kurumsal yapının eksiklikleri görülmüş, böylece kurumsal yapının değişmesine karar verilmiş ve bu yönde değişikliklere gidilmiştir. 1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı ve 1876 I. Meşrutiyet ile devletin siyasi, hukuki sistemi yapılandırılmış ancak bunlar çözüm olmayınca 1908 II. Meşrutiyet ve Kânûn-ı Esâsî ilan edilmiştir. Bunların getirdiği özgürlük ortamı İslamcılık, Batıcılık, Osmanlıcılık, Türkçülük vd. gibi farklı fikirlerin seslerini duyurmalarına zemin hazırlamış ve bu akımlar bünyesinde birçok dergi yayın hayatına başlamıştır.

Teze kaynaklık eden Sırât-ı Müstakîm, Sebîlürreşâd ve İslam Mecmûaları da Kânûn-ı Esâsî'nin yürürlüğe girmesiyle yayım hayatına başlayan dergilerdendir. Dergilerde birçok alanda makale bulunsa da, dönemin şartlarıyla paralel olarak fıkıh ve fıkıh usûlü konulu makaleler dikkat çekmektedir.

Biz de tezimizde dergilerde yer alan, fikhî açıdan klasik dönemden modern döneme geçişte ortaya çıkan sorunların neler olduğunu, bu sorunların kimler arasında ne gibi tartışmalara yol açtığını hem dönemin dinî, siyasi, fikrî, ekonomik ve kültürel şartlarını hem de alanımızla ilgili en çok makale kaleme alan yazar kadrosunun fikirlerini göz önüne alarak incelemeye çalıştık.

Sözlükte "bir şeyi bilmek, iyi ve tam anlamak, derinlemesine kavramak" mânasına gelen fıkıh kelimesi ilim, fehim gibi yakın anlamlı diğer kavramlara göre daha özel bir anlam taşır. İslamiyet'in iki temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim ve hadislerde kök olarak geçen fıkıh kelimesi kavramlaşarak bir ilim halini almıştır. Müslümanlara ait olan bu kavram Fıkıh ve Usûlü'l-Fıkıh olarak literatürde yerini almıştır. Usûl alanında ilk eser İmam Şafii'nin er-Risâle adlı eseridir.¹ Delillerden hüküm çıkarma

---

¹ Hayreddin Karaman, "Fıkıh (1/3)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul: TDV Yayınları, s. 1-14.

yollarının bilinmesi amacını güden Usûlü'l-fikhın, şer'î hükme ulaşma hedefi vardır. Bu nedenle hüküm kavramı ayrıca incelenir ve bazı teoriler ortaya koyar.²

Her iki ilmin başta Hz. Peygamber Dönemi olmak üzere kendilerine özgü özellikleri bulunan sahabe, tabi'ün, müçtehit imamlar ve kanunlaştırma gibi dönemleri geçirdiği bilinmektedir.³ XX. yy.'a kadar geçen dönemler Klasik Dönem diye isimlendirilmektedir. İslâm dünyasının Batı ile yakın teması sonucu ortaya çıkan, Osmanlı kimliğinde farklı etnik unsurları birleştirme amacı taşıyan Osmanlıcılık,⁴ her konuda batının örnek alınması gerektiğini savunan Batıcılık,⁵ İslâm'ı her konuda yol gösterici kabul eden İslâmcılık,⁶ önceleri entelektüel seviyede başlasa da sonrasında siyasal ve ideolojik nitelik kazanan ve Pantürkizm olarak adlandırılan Türkçülük⁷ vb. fikir akımlarıyla birlikte, Fıkıh ve Fıkıh Usûlü alanında da yenilikçi, modernist fikirler görülmektedir. Sansür nedeniyle bu fikir akımları II. Meşrutiyet'in 1908'de ilanına kadar fazla şekil kazanamamıştır. Kanun-u Esâsi'nin 1876'dan sonra tekrar 1908'de yürürlüğe konulmasıyla hürriyet ortamı kazanan basın yoluyla birçok fikirler, hayatın tüm alanlarında, yayılmaya başlamıştır. Sırât-ı Müstakîm / Sebîlürreşâd ve İslam Mecmûaları bu dönemin dergileridir. Dergilerin içerikleri dönemin dinî, siyasî, sosyal ve kültürel şartlar ve seviyesini dikkatlere sunmaktadır. Ayrıca o günün gündemine göre dergilerdeki konu başlıkları şekillenmiş, karşılıklı tartışmalar gün yüzüne çıkmıştır. Sonraları İslâmcılık fikri etrafında

---

² Asım Cüneyd Köksal, İbrahim Kâfi Dönmez, "Usûl-i Fıkıh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul: TDV Yayınları, s. 201-210. / Usûl-i fikhın tanımlarından örnekler ve analizi için bkz. Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*, İstanbul: İSAM / İslam Araştırmaları Merkezi, 2014, s. 85-177.

³ Bkz. Hayrettin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.

⁴ Bkz. Azmi Özcan, "Osmanlıcılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 33, İstanbul: TDV Yayınları, s. 485-487.

⁵ Bkz. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s. 147-171. Bkz. Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 9-75.

⁶ Bkz. İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi I*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.

⁷ Bkz. M. Şükrü Hanioglu, "Türkçülük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.41, İstanbul: TDV Yayınları, s. 551-554.

toplanan yazarların⁸ Sırât-ı Müstakîm / Sebîlürreşâd Mecmûası'nda yer alan yazıları şu genel konu başlıklarını taşımaktadır:

"1. Tefsir-i Şerif, 2. Hadis-i Şerif, 3. Sosyal Bahisler, 4. Felsefe, 5. Fıkıh ve Fetvâ, 6. Edebiyat, 7. Tarih, 8. Talim ve Terbiye, 9. Hutbe ve Mevaiz, 10. Siyasat, 11. İslâm Kavimlerinin Hayatları, 12. Mektuplar, 13. Matbuat, 14. Şuûnat..."⁹

İslam Mecmûası'nın konu başlıklarını ise Tuğba Çavdar Karatepe şöyle sıralar:

"Her sayısının başında Kur'ân-ı Kerîm'den bir sûre veya âyetle bunların tercüme ve açıklamalarına yer verilen derginin diğer bazı yazıları "İslâm'ın Necâtı", "İslâm ve Terakkî", "İslâm İntibâhı", "İslâm İçtimaiyyâtı", "Din Felsefesi", "Tasavvuf", "Fıkıh", "Kelâm", "Din Edebiyatı", "Ahlâk", "İktisat", "İçtimaiyyât", "Müslüman Kadını", "İslâm Matbuatı" gibi başlıklar altında yayımlanmıştır."¹⁰

Yazar kadrosu İslâmcı-Türkçü olarak adlandırılan İslam Mecmûası'nda siyasi konulara yer verilmediği görülmektedir. Buna karşın Sırât-ı Müstakîm / Sebîlürreşâd Mecmûası'nda ise siyasi konulara da yer verildiği tespit edilmektedir.¹¹

Bu çalışmamızda Sırât-ı Müstakîm / Sebîlürreşâd ve İslam Mecmûası'nın 1930 yılına kadar olan tüm sayılarında yer alan Fıkıh ve Fıkıh Usûlü ile ilgili makaleler dönemin dini, siyasi, fikri yapısı göz önüne alınarak değerlendirildi. Öncelikle Abdullah Ceyhan'ın - Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd Mecmûaları Fihristi ve M. Suat Mertoğlu'nun - Sırât-ı Müstakîm Mecmûası Açıklamalı Fihrist ve Dizin adlı çalışmalarında yer alan Fıkıh ve Fıkıh Usûlü ile ilgili makaleler tespit edildi. Ayrıca dergi fihristleriyle tekrar karşılaştırıldı, makalelerin içeriklerine bakıldı ve konumuza dâhil olmayanlar ayrıldı. İslam Mecmûası'ndaki Fıkıh ve Fıkıh Usûlü ile ilgili makaleler ise dergilerin orijinallerinden Fıkıh konu başlığı altındakilerden seçildi. İki dergi arasında tartışılan konular belirlendi.

⁸ Yayın hayatına başladığı ilk yıllarda farklı fikir akımlarına mensup yazarların yer aldığı dergi daha sonraları tamamen İslamcı bir kimlik kazanmıştır. Adem Efe, "Uzun Soluklu İslamcı Bir Dergi: Sebîlürreşâd", *İsamveri*, http://isamveri.org/pdfdrq/D02420/2008_8_2/2008_2_EFEA.pdf, (Erişim 5.12.2019).

⁹ Abdullah Ceyhan, *Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd Mecmûaları Fihristi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991, s. 9.

¹⁰ Tuba Çavdar Karatepe, "İslâm Mecmûası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 23, İstanbul: TDV Yayınları, s. 53-54.

¹¹ İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi: Metinler Kişiler 1*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997, s. 30.

Yazarların adı geçen dergilerde birbirine verdikleri cevaplar incelendi. Sırât-ı Müstakîm / Sebîlürreşâd Mecmûası'nda başlıklardan yola çıkarak ve makaleleri içerik analizine tabi tutarak bizi ilgilendiren 244, İslam Mecmûası'nda ise 60 Fıkıh ve Fıkıh Usûlü ile ilgili makale tespit edildi ve değerlendirildi.

1. ARAŞTIRMA VE KAYNAKLAR

1.1. Problem

Tanzimat sonrası dönemde, Mecelle dolayısıyla şer'i hukuka dayalı kanunlaştırma daha çok siyasi, askeri ve iktisadi alanlarda yapılmıştır. Yoğunlaşan yenileşme tartışmalarının başlangıcını teşkil eden medeni hukuk alanındaki gelişmeler ise daha yavaş bir seyir izlemiştir. Gazete ve dergi yayıncılığının olmayışı da, hukuk alanında gayri resmi ortamda bile ilmi ya da popüler tartışmaların yapılmasını engellemiştir. II. Meşrutiyet sonrası süreli yayınların yaygınlaşmasıyla aydınlar, hukuk düşüncesi alanında da farklı ve eleştirel görüşler ortaya koymuşlardır. Bu fikri özgürlük ortamından fıkıh ve fıkıh usulü konuları da nasibini almış, hatta bazı konular hocadan öğrenciye, gazeteciden siyasetçiye, çok farklı kesimlerce tartışılmıştır.

Uzun soluklu olan dergilerde yer alan makaleler, II. Meşrutiyet sonrasında, fıkıh ve fıkıh usulü meseleleri üzerine farklı düşünceleri saptamamızı sağlayacak, geçmişe yönelik yaptığımız bu inceleme gelecek için dersler çıkarmamıza olanak verecektir.

1.2. Araştırmanın Konusu, Önemi, Amacı

Araştırmamız son dönem Osmanlı ve ilk dönem Cumhuriyet toplumunda fıkıh ve fıkıh usulü ile ilgili düşünceleri dönemin uzun soluklu dergilerinden olan Sırât-ı Müstakîm / Sebîlürreşâd ve İslam Mecmûası bağlamında incelemektedir. Özellikle karşılıklı tartışmalara konu olan meseleler üzerinde durulmaktadır.

Dergiler ilmî seviyesi, üslubu, içeriği, yazar kadrosu ve yayın politikası bakımından dönemin seçkin dergilerindedir. Genel olarak İslamcı çevreden, batılı tarzda eğitim görmüş hoca ve siyasetçilerle ilim sahibi

önemli isimlerin oluşturduğu yazar kadrosuyla, dönemin önemli ilmî, fikrî tartışmalarına ev sahipliği yapmış olan dergilerde yer alan fıkıh ve fıkıh usulü konularının ortaya konması hem dergi çevresinin fıkhi yapısını anlamak hem de yazarların fıkhi düşünceleri hakkında bilgi sahibi olmak noktalarında önemli ipuçları sağlayacaktır.

1.3. Araştırmanın Metot ve Kapsamı

Osmanlı Devleti'nin son bir yüzyılında sık sık taht değişimleri yaşanmış, aynı zamanda İslâm dünyasında da iktisadî, ilmî ve ictimai değişim ve gelişmeler meydana gelmiştir. Meydana gelen olaylar Osmanlı Devleti'nin büyüklük anlayışının getirmiş olduğu, gelişmeleri zamanında takip etmemesinden ve kendi dışında gelişen olayları içselleştirmede uyumsuzluk yaşamamasından kaynaklanmıştır. Böyle bir ortamda dönemin Müslüman aydınlarında oluşan Fıkıh ve Fıkıh Usûlü ilmiyle ilgili görüşlerinin yazılı metinlere yansıyanlarını tespit etmek amacıyla, imkanlar dahilinde ilgili literatür taraması kütüphanelerden ve otoritelerinden –çeşitli bilgi yardımları vasıtasıyla- yapılmıştır.¹² M. Suat Mertoğlu'nun *Sırât-ı Müstakîm Mecmûası Açıklamalı Fihrist ve Dizin*, Abdullah Ceyhan'ın *Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd Mecmûaları Fihristi* adlı eserlerinden bizi ilgilendiren makaleler tespit edilmiş, kronolojik tasnifi yapılmış, devamında tespit edilen makaleler latinize edilip değerlendirilmiştir.

---

¹² Hasan Özket, *Sanayileşen Fıkıh XIX. Asır İslâm Hukuk Usûlü Çalışmaları (1800-1923)* İstanbul: Medhal Bilimsel Araştırma Merkezi, 2006, s. 19. *Sırât-ı Müstakîm / Sebîlürreşâd ve İslam Mecmûaları*. M. Suat Mertoğlu, *Sırât-ı Müstakîm Mecmûası Açıklamalı Fihrist ve Dizin*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2008. Ceyhan, *Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd Mecmûaları Fihristi*.

1. BÖLÜM

1900-1930 TARİHLERİ ARASINDAKİ DÖNEME DİNİ, SİYASİ, FİKRİ, SOSYAL, KÜLTÜREL VE EKONOMİK AÇIDAN GENEL BAKIŞ

1.1. Dini Özellikleri

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti dini, siyasi, fikri, sosyal, kültürel, ekonomik her alanda sancılı bir sürece girmiştir. Devlet toprak bütünlüğünü kaybetmiş, Avrupa'nın baskısı altına girmiştir. Avrupalı devletler dini kullanarak Osmanlı'nın içişlerine karışmaya başlamışlar, aynı zamanda Misyonerlik, Siyonistlik ve Farmasonluk gibi yıkıcı faaliyetler yürütmüşlerdir.¹³

Osmanlı Devleti yaşadığı gerileme döneminden kurtulmak için ilan ettiği Tanzimat ve Islahat Fermanları'nda iç karışıklıkları önlemek amacıyla topraklarındaki gayrimüslimlere ayrıcalıklar tanımıştır. Ancak bu durum Osmanlı Devleti'ni daha da olumsuz etkilemiştir. Bunun sonucunda Osmanlı toprakları Fransız, İngiliz, Alman, İtalyan, Amerikan misyonerlerle dolmuştur. Katolik misyonerlerin Osmanlı tebaasındaki Ermenileri kışkırtıp isyan çıkarmalarını sağlamakla ilk faaliyetlerini gerçekleştiren misyonerler, devamında sağlık ve eğitim alanlarında yaptıkları çalışmalarla Osmanlı halkını dini yönden yozlaştırmaya çalışmışlardır.¹⁴

Siyonistler ve Misyonerler Osmanlı topraklarında çok sayıda okul açmışlar, faaliyetlerini yürütebilmek için cemiyetler kurmuşlardır. Misyonerlerin açtığı okullarda Türkleri ve Müslümanları Hristiyanlaştırma ve onları vatanlarına ve milletlerine düşman etme hedeflenmiştir. Bu okullarda Türklerin ana dillerini unutmaları ve onları kendi diline, dinine, milletine ve devletine yabancılaştırmak amacıyla Türkçe eğitim

---

¹³ Örneğin; Rusya, Hünkar İskelesi Antlaşması'yla Osmanlı Ortodokslarının koruyucusu haline gelmiş ve onları bahane ederek Osmanlı'nın iç işlerine müdahale etmeye başlamıştır. Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İstanbul: İşaret Yayınları, 2017, s. 240.

¹⁴ Ali Rıza Bayzan, *Küresel Vaftiz*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2004, s. 139-147.

verilmemiştir.¹⁵ Aynı zamanda kendi kurdukları matbaada İslâm'ı yanlış tanıtan kitaplar ve çevirileri yapılan İnciller basılıp Osmanlı halkına ücretsiz dağıtılmıştır.¹⁶

Bu dönemde ictihad kapısının kapalı olduğu anlayışı da Osmanlı toplumunu dini açıdan olumsuz etkilemiştir. Halk asr-ı saâdet müslümanlığından uzaklaşmış, taklide, bid'at, hurâfe, bâtıl inanışlara ve geleneklere yönelmiştir.¹⁷

Osmanlı halkı bu dönemde farklı fikirler etrafında toplanarak bölünmeler yaşamıştır. Yine mezhep ve tarikat temelli problemler ortaya çıkmıştır.¹⁸

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra özellikle Sırât-ı Müstakîm / Sebîlürreşâd Mecmûası İttihad-ı İslâm düşüncesi çerçevesinde kaleme alınmış, halkı Misyoner ve Siyonist faaliyetlere karşı uyandırmaya çalışmıştır. Dönemin dergilerine bakıldığında, Müslümanları bölmek adına tasavvufla ilgili konularda yazılara dahi yer verilmediği görülmektedir.¹⁹

1.2. Siyasi Özellikleri

XVII. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti Batı karşısında gerilemeye başlamıştır. Başlarda bu gerileme sürecini durdurmak için geçmişe dönmek gerektiği düşünülmüşse de bunun doğru bir politika olmadığı anlaşılmış ve XVII. - XVIII. yüzyıllarda Batı'ya yönelmek gerektiği düşünülmüştür. Bu düşünce çerçevesinde ıslahatlar yapılmıştır. Özellikle Fransız İhtilali sonrası III. Selim Döneminde (1789-1809) planlı bir Batı'ya yönelik süreci başlamıştır. Bu süreç Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle resmi Batılılaşma gayesine dönüşmüştür. Böylece Batılılaşma

---

¹⁵ Necdet Sevinç, *Osmanlı'dan Günümüze Misyoner Faaliyetleri*, İstanbul: MEB Yayınları, 2007, s. 66.

¹⁶ Ahmet Hikmet Eroğlu, *Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, Türkiye'de Ortodoks Misyonerliği*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004, s. 169.

¹⁷ Hilal Çay Yetim, *Sebîlürreşâd'daki Makaleleri Işığında Ahmet Hamdi Akseki'nin Kelami Görüşleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 221788), s. 30.

¹⁸ İsmail Kara-Şükrü Hanioglu, "Sırât-ı Müstakîm", *Türk Dili ve Edebiyat Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 8-9.

¹⁹ Kara ve Hanioglu, "Sırât-ı Müstakîm", s. 8-9.

adına ilk somut adım atılmıştır. Batı'nın yönetim, hukuk, maliye ve eğitim alanlarında üstünlüğü kabul edilmiş, bu alanlarda önemli girişimlerde bulunulmuştur. Ancak bu yenileşme hareketleri, direnç gösterilmesi sebebiyle halka inememiş, sınırlı ve yüzeysel kalmış, hedeflenen amaca ulaşamamıştır.²⁰

Hızlı bir çöküş dönemine giren Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkılmaktan kurtarmak için dış güçlerin de baskısıyla Abdülmecid Islahat Fermanı'nı (1856) ilan etmiştir. Bu ferman Tanzimat'ın devamı olmakla birlikte eğitim, idare, hukuk gibi alanlarda düzenlemeler getirmiştir. Ancak ıslahatlar; iç muhalefet oluşturmuş, Meşrutiyet yanlısı bir grubun ortaya çıkmasına neden olmuş, Osmanlıcılık, Batıcılık, Türkçülük, İslâmcılık gibi fikir akımlarının doğmasına yol açmıştır.²¹

II. Abdülhamid'in (1876-1909) tahta çıkmasına kadar geçen süre zarfında Osmanlı Devleti savaşlar, bozgunlar, iç çatışmalar, ayaklanmalar, dış baskılar, halk arasında yaşanan gerginlikler, dış borçlar, sık yaşanan taht değişiklikleri gibi sorunlarla uğraşırken daha da güç kaybına uğramıştır. II. Abdülhamid çözümün meşruti idarede olduğunu düşünmüş ve bunu gerçekleştirmek amacıyla tahta çıkmıştır. Bu düşünce ordu ve halk arasında da kabul görmüştür. Böylece 1876'da Kanun-i Esasi'nin ilanı ile Osmanlı Devleti Meşruti rejime geçmiştir. 1877'de, Padişah Abdülhamid tarafından tayin edilen Âyân Meclisi ve seçimle belirlenen Mebuslar Meclisi'nin oluşturduğu Meclis-i Umumî ilk kez toplanmıştır. İki dönem çalışan parlamento, 1876 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, olağanüstü durum ve halkın ehliyetsizliği gibi sebeplerle II. Abdülhamid tarafından süresiz olarak tatil edilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanına kadar otuz yıl boyunca devam eden bu süreçte Âyân Meclisi olduğu gibi kalmış, Kanun-ı Esasi Salnamelerde yayınlanmaya devam etmiştir. Basına uygulanan sıkıyönetim sebebiyle Meşrutiyet yanlıları bu dönemi eleştirmiş, II. Abdülhamid ise; etkin bir

---

²⁰ Mustafa Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*, Ankara: Lotus Yayınevi, 2007, s. 215-216.

²¹ Emine Soydar, *Sırât-ı Müstakîm Mecmûası'ndaki (1908-1912) Siyer Bilgilerinin Tespiti*, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2011, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 296185), s. 7-8.

şekilde "İttihad-ı İslâm" politikası gütmüştür. Abdülhamid'in bu politikalarından rahatsız olanlar Fransız Devrimi'nin (1789) fikirlerinden esinlenerek "İttihad ve Terakki Cemiyeti"ni gizli bir şekilde kurmuştur. Bu muhalefet hareketi, imparatorluğun kurtuluşu için tek çıkar yolun "meşrutiyet" olduğuna inanmakta ve "ittihad-ı anasır" fikrini savunmaktadır. Zamanla askeri bir ayaklanma niteliği kazanan bu muhalefet hareket, Abdülhamid'i Kanun-ı Esasi'yi ilan etmeye zorlamış, padişahta bu olayın iç savaşa dönmesini engellemek adına anayasayı tekrar yürürlüğe koymuştur (23 Temmuz 1908). Böylece II. Meşrutiyet ilan edilmiş, basın sansürü kalkmış, bu da Osmanlı Devleti'nde var olan ancak dile getirilmeyen birçok fikri akımın düşüncelerini açıkça ifade etmesine zemin hazırlamıştır. Bizim de fıkıh ve fıkıh usulu açısından değerlendirmeye aldığımız Sırât-ı Müstakîm, Sebîlürreşâd ve İslam Mecmûaları bu dönemin ürünleridir.²²

1909 yılı 31 Mart Olayı sonrasında, Meclis-i Milli tarafından tahttan indirilen II. Abdülhamid'in yerine, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Velihaht Mehmet Reşat Efendi tahta çıkarıldı.²³

XX. yüzyıl itibariyle Osmanlı Devleti her açıdan çöküş içerisine girdi. Bu zamana kadar yapılan ıslahatlar, taht ve rejim değişiklikleri beklenen sonuçları vermedi. Osmanlı Devleti Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşuna kadar Trablusgarp Savaşı (1911), Balkan Savaşları (1912-1913), I. Dünya Savaşı (1914-1918), mütareke dönemi, parti kavgaları,²⁴ öğrenci olayları, Kurtuluş Savaşı (1919-1922) gibi birçok olayla mücadele etmiştir. Kurtuluş Savaşı'nın zaferle neticelenmesinden sonra 29 Ekim 1923'te

---

²² Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi I, II, III*, İstanbul: Risale Yayınları, 1994. / İsmail Kara, *İslâmcuların Siyasî Görüşleri*, İstanbul: İz Yayınları, 1994.

²³ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul: Alfa Yayınları, 1999, s. 229.

²⁴ II. Meşrutiyet'in ilanından sonra gelen ve döneme büyük bir yenilik özelliği katan mevzu çok partili hayata geçiştir. Meşrutiyetin ilanından sonra yönetimi İttihat ve Terakki ele almıştır. Ancak özgürlük ortamının verdiği rahatlıktan kaynaklı İttihat ve Terakki'ye Osmanlı Ahrar Fırkası başta olmak üzere birçok muhalif fırka ortaya çıkmıştır. Bunları şöyle sıralayabiliriz: Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Osmanlı Demokrat Fırkası, İttihad-ı Muhammediye Fırkası, Milli Meşrutiyet Fırkası, Osmanlı Sosyalist Fırkası, Ahali Fırkası, İslahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası, Mutedil Hürriyet Perver Fırkası. Fahreddin Gün, *Sebîlürreşâd Dergisi Ekseninde Çok Partili Hayata Geçerken İslâmcılara Göre Din, Siyaset, Laiklik (1948-1954)*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2001, s. 13-14. / Süleyman Pak, *Sebîlürreşâd ve Sırât-ı Müstakîm Dergilerinde Çıkan Eğitimle İlgili Yazıların Tespit ve Tahlili* (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1995, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 43716), s. 12-13.

Cumhuriyet ilan edilmiş, 1946 yılına kadar Türkiye Cumhuriyeti Devleti kuruluş dönemini yaşamış ve bu süre zarfında ülkede önemli siyasal, ekonomik, hukuki ve kültürel değişimler yaşanmıştır.²⁵

1.3. Fikri Özellikleri

Osmanlı Devleti gerileme dönemine girdiğinde, devleti bu durumdan kurtarmak amacıyla çok değişik fikirler ortaya atılmıştır. Zamanla bu fikirler, kendilerine taraftar bulmuş ve aynı düşüncedeki insanlar bir araya gelerek yeni fikri akımların ortaya çıkmasına neden olmuşlardır. Bu akımların bazıları Batı'dan etkilenecek, bazıları ise milli tarih, din, gibi ortak değerleri temele alarak ortaya çıkmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan farklı dinî ve etnik grupların tümünü Osmanlı milleti olarak gören ve bunları imparatorluk ideali çerçevesinde birleştirmeyi amaçlayan Osmanlıcılık, fikri akımlardan ilk olarak ortaya çıkmıştır.²⁶

II. Mahmut Dönemi'nde ortaya çıkan, "Sened-i İttifak, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, Kanun-i Esasi" gibi olayların gerçekleşmesine sebep olan, kendinden sonraki fikirlere zemin hazırlaması bakımından hem siyasi hem fikri hayata önemli etkileri olan Osmanlıcılık düşüncesi, varlığını I. Dünya Savaşı sonuna kadar sürdürebilmiştir. Hristiyan Arapların öncülük ettiği Müslüman ülkelerdeki ve Balkanlardaki milliyetçilik akımları Osmanlıcılık fikrinin son bulmasına neden olmuştur.²⁷

Tanzimat'la birlikte Osmanlı Devleti'nde uygulanan "ittihad-ı anâsır" fikri, Avrupa'nın etkisiyle cesaretlenen ayrılıkçı hareketlerin artmasıyla, II. Abdülhamid döneminde terk edilmeye başlanmış, İslâmcılığa ağırlık verilmiştir.²⁸ Osmanlıcılık fikri, bu dönemde sadece muhalefetin

---

²⁵ Mehmet Ali Kılıçbay, Osmanlı Batılılaşması, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi 1, s. 148. / Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 229.

²⁶ Fuat Uçar, "Türk Düşüncesinde Osmanlıcılık Fikrinin Ortaya Çıkışı ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri", *Dergipark*, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ksbd/issue/38325/443932>, (Erişim: 12.02.2020).

²⁷ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, s. 28.

²⁸ Bu dönemde sultan, hükümdar yerine halife kelimesinin kullanılmasına ağırlık verilmiş, Hilafet makamının güçlendirilmesi üzerinde durulmuştur. Dini öğretim oranı artırılmış, Dönemin etkili İslam alimleri ve şeyhleri İstanbul'da ağırlanmıştır. Tarikat mensupları Afrika içlerine kadar gönderilmiş, tekke ve zaviyelere olan resmi ilgi artırılmıştır. Temel dini eserler basılıp, ücretsiz olarak İslam ülkelerine dağıtılmış, Hac mevsiminden, İslam Birliği'nin ve Osmanlı Hilafeti'nin istifade etmesi için çözümler aranmıştır. Arap aşiret çocukları için yatılı olmak üzere, İstanbul'da okul açılmış, II. Abdülhamid'e karşı olan – olmayan bütün aydınlar, bu dönemde İslam Birliği siyasetinden yana olmuşlardır. Pak,

söylemlerinde kalmıştır.²⁹ Batılılar tarafından Panislamizm olarak adlandırılan İslâmcılık, önce Osmanlı Devleti içinde, sonra bütün dünyada yaşayan Müslümanları soy gözetmeksizin bütün güçleriyle din çatısı altında tek bir millet haline getirmeyi amaçlar.³⁰ II. Abdülhamid devrinde; Osmanlı Müslümanlarını "İslâm", dış ülke Müslümanlarını "Halifelik" çatısı altında toplanması şeklinde iki eksenle ortaya çıkan "İslâmcılık" hareketleri, hem iç hem de dış politikada kullanılmıştır. İslâmcılar; Tanzimat'la birlikte kültür benliklerini kaybetmeye başlayan Osmanlılara "şeriatın değerleri"ni tekrar hatırlatmayı hedeflemiştir.³¹

İslâm Birliği adı altında 1800'lü yılların sonuna doğru Osmanlı Devleti'nde siyasi bir düşünce olarak kendini hissettiren İslâmcılık, Sırât-ı Müstakîm'in yayım hayatına girmesiyle fikir hareketi halini almıştır. Öyle ki Balkan Savaşı yıllarında İslâmcılık devlet politikası haline gelmiştir. Sebîlürreşâd'da bu hareketin devamını sağlamıştır.³²

Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet sonrası II. Abdülhamid Dönemi'nde gelişmeye başlayan bir diğer fikri akım Türkçülük'tür. Türkçülüğü diğer fikri akımlardan ayıran en önemli özellik ilmi, kültürel bir hareket olmasıdır. İlk olarak Batı'daki Türkoloji çalışmalarının katkısıyla "Dilde Türkçülük" şeklinde ortaya çıkmıştır. Kafkasya ve Orta Asya'da Rus hâkimiyetinde yaşayan Türkler arasında Panslavizm'e karşı Pantürkizm düşüncesi geliştirilmiş, bu durum Türkçülük hareketinin siyasi boyut kazanmasına neden olmuş ve Osmanlı'ya etki etmiştir. Yine Turan fikrinin ortaya çıkmasına Türkçülük fikrinin kaynaklık ettiği görülmektedir. Hareketin yayılmasında ise "Muhbir, Ulum, Türk Yurdu, Genç Kalemler Mecmûaları" etkin rol oynamıştır.³³

Osmanlı Devleti'nde görülen bir diğer fikri akım ise Batıcılık'tır. Batıcılık Osmanlı Devleti'nde başlayıp Türkiye Cumhuriyeti'nde devam

---

Sebîlürreşâd ve Sırât-ı Müstakîm Dergilerinde Çıkan Eğitimle İlgili Yazıların Tespit ve Tahlili, s. 8.

²⁹ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 9.

³⁰ Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s. 21.

³¹ Mardin, *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, s. 91, 92, 93.

³² Pak, *Sebîlürreşâd ve Sırât-ı Müstakîm Dergilerinde Çıkan Eğitimle İlgili Yazıların Tespit ve Tahlili*, s. 10.

³³ Pak, *Sebîlürreşâd ve Sırât-ı Müstakîm Dergilerinde Çıkan Eğitimle İlgili Yazıların Tespit ve Tahlili*, s. 5-10.

etmiş ve farklı bir boyut kazanmıştır. Batı'yı her hususta örnek almak gerektiğini, özellikle Batı Avrupa'nın fikri ve toplumsal yapısına ulaşma hedefi için çalışmak gerektiği düşüncesindeki yaklaşımdır. Bu görüş bazen ılımlı bir politika izlese de bazen de geleneksel kültürümüzü, değerlerimizi sert bir dille eleştirmiştir. Bu tutumlarından dolayı İslâmcılık düşüncesine sahip olan kesimle şiddetli tartışmalar yaşamışlardır.³⁴

1.4. Sosyal Özellikleri

Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet öncesi düşüncelere karşı sergilenen katı tutum, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle serbestlik kazanmış ve bu durum "Hürriyet" olarak ifade edilmiştir. Hürriyet ortamı, sosyal alanda da değişikliklerin yaşanmasına neden olmuştur. Başta toplum, aile, okul gibi kurumlar büyük değişiklikler yaşamış, halk bu değişiklikler karşısında farklı tutum sergilemiştir. Bazıları geleneklerine sıkı sıkıya bağlı kalıp gelişme ve yenilikleri reddederken bazıları ise tam tersi gelenekleri kötü görüp onları tamamen hayatlarından çıkarmak ve her alanda Batılılar gibi olmak gerektiğini düşünmüşlerdir. Bir de üçüncü bir grup vardır ki onlar Sırât-ı Müstakîm / Sebîlürreşâd gibi orta yolu bulanlardır. Bu grup geleneklere bağlı kalıp sadece teknik konularda Batıyı örnek almak gerektiğini savunmuştur. Dini, ahlaki ve kültürel yapıyı bozacak, Batıya özentisi hiçbir değer ve davranışı kabul etmemiştir.³⁵

Meşrutiyet Dönemi'nde okullarda eğitim veren öğretmenlerin çoğu modern, Batılı tarzda eğitim taraftarıydı. Dini eğitim önemini kaybetmişti. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde bugüne kadar sadece Hristiyan toplum arasında görülen içki, kumar, zina, dans, tesettürsüzlük, vb. davranışlar Osmanlı halkı arasında da görülmeye başladı. Bu yozlaşmalardan en çok etkilenen kurum hiç şüphesiz ki aile olmuştur. Aile bireyleri arasında sevgi, saygı azalmış, anne-babanın çocuk üzerindeki otoritesi zayıflamış; büyüklerine, ebeveynine asi tutum sergileyen, ahlaki değerlerini kaybetmeye başlayan bir nesil belirmeye başlamış, aile terbiyesi

---

³⁴ Mardin, *Türk Modernleşmesi Makaleleri IV*, s. 9-11.

³⁵ Yetim, *Sebîlürreşâd'daki Makaleleri Işığında Ahmet Hamdi Akseki'nin Kelami Görüşleri*, s. 30.

önemini yitirmiş, aile sadakatsizlikleri yaygınlaşmış ve boşanmalar artmıştır.³⁶

Bu dönemde Osmanlı Devleti büyük kentlerde Batıcılık fikriyle mücadele verirken Anadolu halkı arasında ise cehalet baş göstermekteydi. Anadolu halkı ahlaki olarak büyük kentlerdeki kadar bir yozlaşma yaşamamışsa da dini ve teknik konularda çok geridir. Bu cehalet ortamı devletin siyasi olarak zayıflamasına etki etmiştir.³⁷

1.5. Kültürel Özellikleri

Osmanlı Devleti'nin zengin kültürüne bakıldığında her zaman çok uluslu bir yapıya sahip olmasına rağmen Tanzimat Dönemi'ne kadar başka bir milletin (özellikle batı kültürüne) kültürüne rastlanmamaktadır. Tanzimat Dönemi sonrasında özellikle Meşrutiyet'ten sonra batı kültürünün etkileri görülmektedir. Dönemin kültürel özelliklerini ilmi, edebi, sanatsal yönden sınıflandıırırsak en çok batılı tarzda yenilik yapılan alan ilmi alandır. Bunun nedeni Osmanlı Devleti'nin geldiği durumun eğitimsizlik olduğunun düşünülmesidir.³⁸

Bu dönemde çok sayıda medrese açılmıştır. Ancak bu medreselerin programları geleneksel olarak değil batı örnek alınarak düzenlenmiştir. Dini dersler kaldırılmış yerine yabancı dil dersleri konulmuştur. Eğitim amacıyla Avrupa'ya öğrenci gönderilmiştir. İstanbul'da ilköğretim kız ve erkek çocukları için parasız ve zorunlu olmuştur. Rüştîye ve Mekteb-i Ulum-u Edebiye gibi orta dereceli okullar, devlet memuru yetiştirmek için ise Mekteb-i Maarif-i Adliye açılmıştır. Yine Harp okullarının temelini oluşturan Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Tıbbiye, Mızıka-yı Hümayun, yabancı dil bilen Müslüman yetiştirmek amacıyla Tercüme Odası, Heybeliada Ruhban Okulu, Darülfünun, Mekteb-i Umumiye Nezareti, Darümuallimin, hukukçu ihtiyacını karşılamak amacıyla Muallim-i Nüvvab, Siyasal Bilgiler Fakültesinin çekirdeğini teşkil eden, idari yönetici

---

³⁶ Pak, *Sebülürreşâd ve Sırât-ı Müstakîm Dergilerinde Çıkan Eğitimle İlgili Yazıların Tespit ve Tahlili*, s. 19-20.

³⁷ Pak, *Sebülürreşâd ve Sırât-ı Müstakîm Dergilerinde Çıkan Eğitimle İlgili Yazıların Tespit ve Tahlili*, s. 20.

³⁸ Pak, *Sebülürreşâd ve Sırât-ı Müstakîm Dergilerinde Çıkan Eğitimle İlgili Yazıların Tespit ve Tahlili*, s. 21.

yetiştirmek için Mülkiye Mektebi, yetim Müslümanların eğitimi için Darüşşafaka Cemiyeti, Darülmualimat, Galatasaray Sultanisi, Robert Koleji, Ticaret Okulu, Hendese-i Mülkiye Mektebi (Mühendislik Fakültesi), Sanayi-i Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar Fakültesi), Halkalı Ziraat Mektebi (Ziraat Fakültesi), Baytar Mektebi, Harir Dâru't-ta'limi ve Harir Dâru't-tahsili mektepleri (ipek böcekçiliği), Bağcılık ve Aşıcılık Okulu, Orman ve Madencilik Okulu, Polis Okulu, hatta Ankara Numune Çiftliği içerisinde açılan Çoban Mektebi kültürel alanda gelişimi sağlamak için açılmış eğitim kurumlarıdır.

Diğer alanlarda yapılan kültürel gelişmeleri ise şöyle sıralayabiliriz: kütüphaneler, müzeler, tiyatrolar, resim ve fotoğraf sergileri açılmış, arkeolojik kazılar yapılmış, operalar sergilenmiş, gazete ve dergiler yayımlanmış, film ve sinema gösterimleri yapılmaya başlanmış, cemiyetler kurulmuş, futbol ve olimpiyat oyunlarına önem verilmiş ve olimpiyatlara sporcu gönderilmiş.

1.6. Ekonomik Özellikleri

Batı'da XIX. yüzyılda ortaya çıkan makineleşme ve sanayileşme dönemine kadar Osmanlı Devleti ekonomik anlamda kimseye ihtiyaç duymadan kendi kendine yetebilecek düzeyde bir iş ve üretim sahasına sahipti. Ancak Avrupa'da baş gösteren kapitalist sistemin ekonomik anlamda güçlenmek adına başlattıkları ham madde arayışları Osmanlı'nın ekonomik anlamda var olan düzenini olumsuz etkiledi. Avrupalılara verdiği kapitülasyonlardan dolayı Osmanlı Devleti bu dönemde açık pazar haline geldi ve ekonomik sıkıntılar yaşanmaya başladı. Bunun üzerine Milli İktisat Politikası yapıldı. Bu politika çerçevesinde tarım, ticaret, sanayi ve hizmet sektörlerinde şirketler kuruldu. Tekstil, demir-çelik, ulaşım alanlarında yatırımlar yapıldı. Bütçeye ayarlama yapıldı. Tarımda makineleşme ve sulamayla ilgili yenilikler yapıldı.

Tekstil alanında fes, yünlü kumaş, askeri elbise, bez, ipekli dokuma, pamuklu kumaş, pamuk ipliği, mensucat, boya, keten dokuma, ipek fabrikaları kurulmuştur. Tekstil dışında ise; demir-çelik, kâğıt, cam,

porselen, çini, deri, kibrit, kundura, tuğla, kiremit, konserve fabrikaları açılmıştır.

Ulaşımında demiryoluna büyük yatırımlar yapılmıştır. II. Abdülhamid Dönemi'nin sonunda Osmanlı'nın yaptırdığı demiryolu toplamda 6000 km'ye yakındır.

Osmanlı Devleti ilk dış borçlanmayı XIX. yüzyılın ortalarında yaşamıştır. II. Abdülhamid Dönemi de dahil olmak üzere bu dış borçlar Osmanlı Devleti için çok fazla sorun teşkil etmemiş olsa da II. Meşrutiyet Dönemi'nde yaşanan büyük savaşlar esnasında bu borçlar devleti ekonomik anlamda sıkıntıya sokmuştur. Devlet borçlarla, savaş harcamalarıyla, Osmanlı parasının dış piyasada değer kaybetmesiyle, hayvancılık, sanayi ve tarımda yaşanan dibe çökmeyle uğraşmakta, halk ise hayat pahalılığı, %300'ü bulan zamlar, kıtlık, salgın hastalıklar, gıdasızlıktan yaşanan ölümler ile mücadele etmekteydi.³⁹

---

³⁹ Pak, *Sebîlürreşâd ve Sırât-ı Müstakîm Dergilerinde Çıkan Eğitimle İlgili Yazıların Tespit ve Tahlili*, s. 24.

2. BÖLÜM

SİRÂT-I MÜSTAKÎM / SEBÎLÜRREŞÂD VE İSLAM MECMÛALARI HAKKINDA

2.1.Sırât-ı Müstakîm / Sebîlürreşâd Mecmûası

2.1.1. Yayınlandığı ortam:

23 Aralık 1876'da Sultan II. Abdülhamid tarafından ilan edilen ve 1878 yılında ise askıya alınan I.Meşrutiyet, 1908 yılında tekrar yürürlüğe konan Kanun-i Esasî' ile ortaya çıkan "Hürriyet Ortamı" sansürsüz yayın hayatını başlatmıştır. 1909'da çıkan 37 maddelik Matbuat Kanunuyla basın yeniden düzenlenip kısıtlanmıştır.⁴⁰ Bu kısıtlamaya rağmen ilk üç yılda altı yüz civarında gazete ve derginin yayın hayatına girdiği tespit edilmektedir.⁴¹

Bu dönemde herkes, her konuda yazabileceği kanısındadır. Bu durum Osmanlı'da bu zamana kadar görülmemiş bir tartışma ortamına zemin hazırlamıştır. Çeşitli parti ve cemiyete mensubiyeti olan birçok insan Osmanlıcılık, İslâmcılık, Türkçülük ve Batıcılık gibi grup isimleriyle anılmışlardır. Ayrıca herkes, her konuda kanaatlerini yazmak üzere çeşitli süreli yayınlar çıkarmaya başlamıştır. Bu yayınların amacının dönemin Milli Mücadele gibi önemli özelliğinden dolayı halkı, matbuat vasıtasıyla devletin ve milletin devamlılığı için milli şuur etrafında bilinçlendirmek, uyandırmak ve örgütlemek olduğu görülmektedir. Bu dergilerin entelektüel seviyesi yüksek, yazar kadrosu güçlü ve uzun soluklu olanlarının başında Sırât-ı Müstakîm / Sebîlürreşâd Mecmûası gelmektedir.

2.1.2. Kuruluş ve yayınlandığı tarih:

Sırât-ı Müstakîm Mecmûası, II. Meşrutiyet'in ilanından bir gün sonra 11 Temmuz 1324 (24 Temmuz 1908)'te kurulduğu halde yayın hayatına 30 Receb 1326 / 14 Ağustos 1324 (27 Ağustos 1908) Perşembe günü

---

40 Detaylı bilgi için Bkz. Doç. Dr. Nurşen Mazıcı, "1930'a Kadar Basının Durumu ve 1931 Matbuat Kanunu", *Dergipark*, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/20699>, (Erişim 5.12.2019).

41 M. Bülent Varlık, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 125.

başlamıştır. Derginin yayın yılı ile ilgili bir ihtilaf olmamasına rağmen yayın ayı ile ilgili ihtilaflar vardır (Eylül, Aralık). Ancak yapılan araştırmalar sonucunda en çok kabul gören ve derginin ilk sayısında yer alan tarih 14 Ağustos 1324'ür. İlk sayıda Hicri ay da yanlılıkla Şaban olarak yazılmıştır.⁴² Derginin 43. sayısından itibaren bu tarih II. Meşrutiyet'in ilanı olan 10 Temmuz 1324 (1908) tarihiyle değiştirilmiştir.⁴³

Derginin kurucuları Ebülulâ Zeynelâbidin (Ebülulâ Mardin, 1881-1957) ve H. Eşref Edip (Fergan, 1883-1971)'tir. Kuruluşunda etkin rol oynayan Mehmet Akif Ersoy derginin başyazarlığını da yapmıştır. Eşref Edip, derginin isim babasının kendisi olduğunu, bu ismin kendisinin Hukuk Fakültesi'nden arkadaşları, hocaları ve aynı fikri paylaştığı çevresinden oluşan derginin yazar kadrosu tarafından da kabul gördüğünü bahsettiği makalede derginin kuruluşunu şöyle anlatmaktadır: "*10 Temmuz 1324 (1908)'de memleket yerinden oynadı. Sanki kıyamet koştı. Eli kalem tutan ortaya atıldı. Gazeteler, mecmûalar Babıali'yi doldurdu. Biz de tasavvur ettiğimiz muhayyel mecmûamızı neşretmek hevesine düştük.*"⁴⁴ Derginin ilk sayısının çıkmasıyla karşılaştıkları ilgiyi ise memleket sınırlarını da çizerek şöyle ifade etmektedir:

*"Bismillah deyip işe başladık. 14 Ağustos 1324 (1908) Perşembe günü ilk nüsha çıkınca Bâb-ı Âli alt üst oldu. 24 saat sürmedi on binlerce nüsha yağma edildi. Tekrar bastık yine bitti. Arkasından ikinci nüsha yetişti. Memleketin her tarafından telgraflar yağmaya başladı. Matbaalar gece-gündüz çalıştığı halde yetiştiremez oldular. Az zamanda İşkodra'dan Bağdat'a ve Yemen'e kadar bütün memleket Sırât-ı Müstakîm ile doldu."*⁴⁵

2.1.3. Yayın çizgisi:

"Apaçık, dosdoğru ve hak yol" anlamlarına gelen Sırât-ı Müstakîm ismi, derginin İslâmcılık fikri çerçevesinde şekillendiğini anlatmaktadır. Derginin, yukarıda sözü edildiği gibi dönemin şartlarından dolayı toplumu, milli duygular etrafında örgütleyip İslâmcılık ve Türkçülük fikirlerini bir çatıda toplamıştır. Böylece İslâmcılık, Türkçülük, Milliyetçilik, Batıcılık

⁴² Mertoğlu, *Sırât-ı Müstakîm Mecmûası Açıklamalı Fihrist ve Dizin*, s. 9.

⁴³ Adem Efe, "Sebilürreşâd" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul: TDV Yayınları, s. 251.

⁴⁴ Fergan, "Ebülulâ Beyle Beraber Nasıl Çalıştık? Sırât-ı Müstakîm'i Nasıl Çıkardık?", s. 200.

⁴⁵ Fergan, "Ebülulâ Beyle Beraber Nasıl Çalıştık? Sırât-ı Müstakîm'i Nasıl Çıkardık?", s. 200-201.

gibi fikri oluşumların temelde bulunduğu bir mecra vazifesini görmüş olduğu ifade edilebilir. Hatta derginin, yazarlar parti taraftarlığı yapmadan, ilk yıllarında anafikir olarak köklerden kopmadan İttihat ve Terakkiye de yakın bir tavır sergilediği görülmektedir. Ancak kendilerini Milliyetçi- Türkçü olarak nitelendiren bir grup yazar derginin yazar kadrosundan 1912 yılında ayrılmışlardır.⁴⁶ Dergi hakkında bir değerlendirmede bulunan Esther Debus derginin çizgisini modern batı terminolojisi ile şöyle ifade eder: "*Türkçü, İslâmcı ve Batıcı ideolojileri benimseyen yazarlar dergiye katkıda bulunsalar da, Sırât-ı Müstakîm son tahlilde Osmanlı Türkiyesi'nde İslâmcı Modernizmin sözcülüğünü yapan en önemli yayın organıdır.*"⁴⁷

Dergi, gelenekçi bir İslâmî anlayıştan ziyade modernist İslâmcı bir çizgidedir. Dergide Batılılaşma konusunda Avrupa toplumlarını birebir taklit etmek yerine milli ve dini değerlerimiz çerçevesinde örnek almak gerektiğinin vurgulandığı tespiti dönemin aydınlarının bir arayış içerisinde olduklarını da yansıtmaktadır. Bu nedenle gelenekleri zorlayan bir arama tutumu olarak değerlendirilecek özelliğe sahiptir.⁴⁸ Stanford Shaw: "*İslâmcı gruplar içinde en entelektüeli olup dergi, Meşrutiyetin İslâm demokrasisi ile uyduğu fikrini savunuyordu.*"⁴⁹ yargısında bulunmaktadır. Dergide dinî, millî, edebî, siyasî konular, alanlarında söz sahibi olan yazarlar tarafından değerlendirilmiş; dergi, zamanına göre yenilikçi ve İslâmcı bir görünüm sergilemiş; dinin, özünden ve aslî kaynaklarından öğrenilmesi, bid'at ve hurâfelerden temizlenmesi gerektiği görüşünü işlemiştir. Hürriyet ve faziletin savunuculuğunu yapmış, İslâm birliğinin temini için çalışmak ise ana hedef olarak kabul edilmiştir.⁵⁰

---

⁴⁶ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, s. 41.

⁴⁷ Esther Debus, *Sebilürreşâd: Kemalizm Öncesi ve Sonrası Dönemdeki İslamcı Muhalefete Dair Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, çev. Atilla Dirim, İstanbul: Libra Kitap, 2009, s. 28-29.

⁴⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Adnan Gül, *Sebilürreşâd (Sırât-ı Müstakîm) Dergisi'ne göre Batılılaşma Problemi*, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2006, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 186196), s. 88.

⁴⁹ Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Cilt 2*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: E Yayınları, 2000, s. 366.

⁵⁰ Abdullah Ceylan, "Türk Yayın Hayatında Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşâd Mecmûalarının Yeri", *Türk Kültürü Dergisi*, C.29, S. 335 (Mart 1991), s. 163.

2.1.4. Yazar kadrosu:

Derginin yazar kadrosu Eşref Edip'in çevresinden oluşmaktadır. Eşref Edip Mekteb-i Hukuk talebesiyken medrese derslerine de devam eder. Bu vasıta ile ilim-irfan meclislerine katılır. Ebululâ ve Manastırlı İsmail Hakkı'nın verdiği derslerde bulunur ve -notlar tutar. Sonra bu notları kitap halinde bastırır ve "Mevaiz" başlığı altında dergilerde de yayınlar. Bu ortamlar Eşref Edip'e, Ebululâ, Manastırlı İsmail Hakkı, Sadrazam Hakkı Paşa, Dahiliye Vekili Hacı Adil Bey, Musa Kazım, Bereketzade İsmail Hakkı, Mardinizade Arif Bey, Mehmet Akif, Babanzade Ahmet Naim gibi ömür boyu kader birliği edeceği, ortak zeminde buluşacağı ve dergisinin yazar kadrosunda yer alacak dostlar kazandırmıştır.⁵¹ Bunlar dışında dergiye sürekli yazı veren isimler de şöyle sıralanabilir: Şeyhülislâm Musa Kazım, İspartalı Hakkı, M. Şemseddin (Günaltay), Akçuraoğlu Yusuf, Ağaoğlu Ahmet, Ahmet Hamdi Akseki, Bursalı Mehmed Tahir, Tahirü'l-Mevlevî, Ferid Kam, Abdürreşid İbrahim, Kazanlı Halim Sabit Şibay, Mehmed Fahreddin, Çerkeşşeyhizade Halil Halid, Nuralizade Gıyaseddin Hüsnü, Şerafeddin Yaltkaya, İbrahim Alaaddin Gövsa, Troytskili Ahmed Taceddin, Ahmet Agayef, Ahmed Câvid, Hocazade Ahmed Hilmi, Midhat Cemal Kuntay, Filibeli Ahmed Hilmi, Ahmet Mithat Efendi, Ahmed Naim, Ali Suâvî, Cemâleddin Afgânî, Hüseyin Vassâf, Bereketzâde İsmail Hakkı, Manastırlı İsmail Hakkı, Osman Nurî Taki Bedi, Tunalı Hilmi.⁵²

2.1.5. Dergi içeriği ve başlıklar:

Dergide dönemi ilgilendiren, gündemdeki her konu hakkında yazılar yayınlanmıştır. Dergi dönemin dinî, siyasî, millî, felsefî, edebî, hukukî ve ilmî konjoktürüne hakimdir. Yayınlanan yazıların konu başlıkları şöyle sıralanabilir: 1. Tefsir-i Şerif, 2. Hadis-i Şerif, 3. Sosyal Bahisler, 4. Felsefe, 5. Fıkıh ve Fetvâ, 6. Edebiyat, 7. Tarih, 8. Talim ve Terbiye, 9. Hutbe ve Mevaiz, 10. Siyaset, 11. İslâm Kavimlerinin Hayatları, 12. Mektuplar, 13. Matbuat, 14. Şuûnat. Tefsir edilen ayetlerde, nakledilen hadis-i şeriflerde, fıkıhta, hutbe ve vaazlarda ele alınan konular, "birlik- beraberlik", "vahdet",

⁵¹ Detaylı bilgi için bakınız. Caner Arabacı, "Eşref Edib Fergan ve Sebülürreşâd Üzerine", *Canerarabaci*, http://www.canerarabaci.com/makaleler_esref_edib_fergan_ve_sebilurresa_d_uzerine-sayfa_id-333-id-52004, (Erişim 5.11.2019).

⁵² Mertoğlu, *Sırât-ı Müstakîm Mecmûası Açıklamalı Fihrist ve Dizin*, s. 14.

"tefrikanın zemmi", "ittihâd-ı İslâm", "ittihâd-ı anâsır", "din-devlet ilişkileri" ve "garpçılık" başta olmak üzere toplumun ihtiyacı olan başlıklardan seçilmiştir.⁵³

Sırât-ı Müstakîm yayın hayatına başlamadan önce dergi kurma girişimindeki Eşref Edip "Derginin yarısını ben doldururum" der. Çünkü hocası Manastırlı İsmail Hakkı'nın Ayasofya Kürsüsü'ndeki derslerinden tuttuğu bin sayfa kadar notu vardır. Ebülulâ, Tefsir ve Hadis ile ilgili makale yazacağını ve Ali Haydar Efendi'nin Usul-i Fıkıh notlarını derç edeceğini söyler. Ebülulâ'nın ağabeyi Mardinîzâde Arif Bey, dinî makaleler yazmak suretiyle yardım vaadinde bulunur. Manastırlı İsmail Hakkı Tefsir konusunda haftada bir makale yazmayı vaad eder. Hocaları olan meşhur Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi sosyal konular ve Kelâm ilmine dair yazacağını söyler. Babanzâde Ahmed Naim Bey, Sultanide verdiği din derslerini; Temyiz azalarından Bereketzâde İsmail Hakkı Bey, "Necaib-i Kur'an'ıye" başlığı altında Tefsir konusunda yazacaktır. Mehmed Âkif ise her nüshaya bir şiir yazacağını, büyük İslâm mütefekkir ve âlimi Muhammed Abduh ve Muhammed Ferid Vecdi'nin kıymetli eserlerinden tercüme yapacağını söyler.⁵⁴ Dergide İslâm aleminde tanınan yazarların yazıları çokça tercüme edilmiştir. Tercüme yazıların büyük çoğunluğu Mısır kaynaklı yazılardır. En çok tercüme yapan yazarlar Mehmet Akif ve Bereketzade İsmail Hakkı'dır. Eşref Edip Mehmet Akif için: "*Üstad fikrine uymayan eserleri ne tercüme eder, ne de okurdu. Bu itibarla tercümeleri de onun fikirleri demektir.*" demektedir.⁵⁵ Yazıları tercüme edilen yazarlar arasında Muhammed Abduh ve Muhammed Ferid Vecdi dışında Reşid Rıza, Abdülaziz Caviş, Sait Halim Paşa, Süleyman Nedvi, Ebu'l Kalam Azad, Hoca Kemaleddin, Müşir Hüseyin Kıdvay, Tunuslu Salih Şerif et-Tunusî, Afgan Emiri Abdurrahman Han, ve Fransız edipleri Lamartine, Moliere ve

---

⁵³ Mehmet Ünal, "Sırât-ı Müstakîm ve Sebülürreşâd Dergilerinde Yayımlanan Kur'an ve Tefsirle İlgili Çalışmalar", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 2, (2007), s. 113.

⁵⁴ Arabacı, "Eşref Edip Fergan ve Sebülürreşâd Üzerine".

⁵⁵ Eşref Edip, *Mehmet Âkif Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, İstanbul: Asarî İlmîye Kütüphanesi Neşriyatı, 1939, s. 663.

Victor Hugo gibi isimleri sayabiliriz.⁵⁶ Dergide en fazla tercümesi bulunan isim sermuharrir Mehmet Akif'tir (Sa'dî müstearıyla birlikte). Daha sonra sırasıyla Tahirü'l-Mevlevî, Babanzade Ahmed Naim, Bereketzade İsmail Hakkı ve Mardinîzade Mehmed Arif gelir. Dergide çoğunluğu Arapçadan olmak üzere Farsça ve Fransızca yazılar da tercüme edilmiştir.⁵⁷

Dergide telif ve tercüme metinlerin dışında vaaz, konferans ve çeşitli derslerin derlenmesiyle ortaya çıkan çok sayıda yazı da bulunmaktadır. Manastırlı İsmail Hakkı'nın Ayasofya Camii'nde verdiği vaazlardan derlenen "Mevaiz" (43 tefrika) bu grubun en büyük kısmını oluşturur. Ders ve konferansları derlenen diğer isimler sırasıyla şunlardır: Musa Kazım (5 tefrika), Büyük Ali Haydar Efendi (4 tefrika), Ahmet Mithat (3 tefrika), Akçuraoğlu Yusuf (2 tefrika) ve İsmail Gaspirinski (2 tefrika). Büyük Ali Haydar Efendi'nin usûl-i fıkıh dersleri dışındaki diğer yazıların tamamı Eşref Edip tarafından neşredilmiştir (55 tefrika). Bunların dışında Emrullah Efendi'nin bazı konferans notları ile Babanzade Ahmed Naim'in Mekteb-i Sultanî'deki ders notları gibi naşir adı belirtmeksizin yayınlanan yazılar da vardır.⁵⁸

Mehmed Âkif Ersoy'un telif ettiği yazılardan 83'ü Mehmed Âkif imzalıdır. 1 Lâ edrî, 1 Sa'dî imzalı ve bayram vs. gibi sebeplerle yazılmış Mehmet Âkif'e ait olduğu düşünülen imzasız 9 yazısı vardır. Tercüme ettiği yazılardan da 5'i Sa'dî imzasıyla yayınlamıştır. Akçuraoğlu Yusuf da telif ettiği yazıların 2'sini Lâ, 2'sini Sa'fes müstearıyla yazmıştır.⁵⁹ Yazarlara göre tespit edilen Telif, Tercüme ve Neşir Sayıları şu şekildedir:⁶⁰

No	Yazarlar	Telif	Tercüme	Neşir	Toplam
1	Mehmed Âkif Ersoy	94	122		216
2	Manastırlı İsmail Hakkı	116	5		121
3	Bereketzade İsmail Hakkı	91	15		106

⁵⁶ Asım Öz, "Dosdoğru Yolun Sadık Dergisi Sırât-ı Müstakîm'e Genel Bir Bakış", *Haksozhaber*, http://www.canerarabaci.com/makaleler_esref_edib_fergan_ve_sebilurresad_uzerine-sayfa_id-333-id-52004, (Erişim 5.12.2019).

⁵⁷ Mertoğlu, *Sırât-ı Müstakîm Mecmûası Açıklamalı Fihrist ve Dizin*, s. 14.

⁵⁸ Mertoğlu, *Sırât-ı Müstakîm Mecmûası Açıklamalı Fihrist ve Dizin*, s. 14.

⁵⁹ Mertoğlu, *Sırât-ı Müstakîm Mecmûası Açıklamalı Fihrist ve Dizin*, s. 15.

⁶⁰ Mertoğlu, *Sırât-ı Müstakîm Mecmûası Açıklamalı Fihrist ve Dizin*, s. 15.

4	Muhammed Ferid Vecdi	88			88
5	Eşref Edip Fergan	3	1	55	59
6	Tahirü'l-Mevlevî (Olgun)	28	19		47
7	Ferid Kam	35	7		42
8	Abdürreşid İbrahim	41			41
9	Muhammed Abduh	41			41
10	Babanzade Ahmed Naim	14	23		37
11	Halim Sabit Şibay	31			31
12	Mehmed Şemseddin Günaltay	31			31
13	Musa Kazım	30			30
14	Bursalı Mehmed Tahir	28			28
15	Mehmed Fahreddin	28			28
16	Midhat Cemal Kuntay	25			25
17	Ali Şeyhu'l-Arab	26			26
18	Ispartalı Hakkı	24			24
19	Akçuraoğlu Yusuf	23			23
20	Çerkeşşeyhizade Halil Halid	22			22
21	Mardinîzade Mehmed Arif	10	11		21
22	Mardinîzade Ebülulâ	18			18
23	Edhem Nejad	18			18
24	Ahmed Agayef	17			17
25	Nur Alizade Gıyaseddin Hüsnü	16			16
26	Şerefeddin Yaltkaya	11			15
27	İbrahim Alaaddin Gövsa	15			15
	TOPLAM	924	207	55	1186

Tablo 1-Yazarlar ve yayın sayıları

Dergide 25'e yakın yazı türü olduğu tespit edilmiştir. Bunlar: Makale, mektup,⁶¹ deneme, eleştiri, çeviri, konuşma, şiir,⁶² haber, alıntı, hutbe,

⁶¹ Bu mektuplar hem Sırât-ı Müstakîm'in ilişkiler ağını ve ulaştığı yerleri göstermesi hem de İslâm dünyasının siyasi, içtimaî, fikrî durumunu yansıtmaları açısından son derece önemlilerdir. / Mertoğlu, *Sırât-ı Müstakîm Mecmûası Açıklamalı Fihrist ve Dizin*, s. 16.

⁶² Mertoğlu, *Sırât-ı Müstakîm Mecmûası Açıklamalı Fihrist ve Dizin*, s. 16.

bildiri, kitap-dergi tanıtımı,⁶³ sohbet, reklam, açıklama, fıkra, tashih, duyuru, telgraf, konuşma, reklamdandır.

İlk sayılarda bölüm başlıklarının kullanılmadığı, ilerleyen sayılarda ise şu başlıklar kullanılmaya başlandığı görülür: Tefsir-i Şerif, Hukuk, Teracim-i Ahvâl, Hutbe, Mübahasat, Şüûn, Şüûn-i İslâmiye, Âlem-i İslâm, Matbuat, Matbuat-ı İslâmiye, Mekatib. İstanbul'dan, Osmanlı memleketlerinden, dünyadan ve bilhassa İslâm dünyasından güncel haberler "Şüûn" sütununda verilmiştir. "Matbuat" sütununda ise başta İslâm dünyasındaki yayın organları olmak üzere basından alıntılar verilmiştir.⁶⁴

2.1.6. Öne çıkardığı kavramlar:

Siyasi açıdan II. Abdülhamid yönetiminde Batılı devletlerin nüfuzu altına giren Osmanlı Devleti'nin ve İslâm dünyasının durumu göz önünde bulundurularak Osmanlı vatandaşları arasında siyasi birlik (ittihad, İttihad-i Osmanî) ve eşitlik (müsavat), dünya Müslümanları arasında ise dini-kültürel birlik (ittihad, vahdet, İttihad-ı İslâm, tevhid-i mezahib), kardeşlik (uhuvvet) ve dayanışmaya vurgu yapılır. Ayrıca tefrika ve kavmiyet kavramları etrafında bu birliğe mani olan parçalanmaların da eleştirildiği görülmektedir.⁶⁵

2.1.7. Çağdaşı dergiler ve tesirleri:

Dergi çağdaşı olan bazı yayın organlarından fikri olarak etkilenmiştir. Sırât-ı Müstakîm'de yer alan yazılara bakıldığında Muhammed Abduh ile Reşid Rıza'nın ortaya koydukları Menar Dergisi'nin ve Cemaleddin Afgani ile Muhammed Abduh'un birlikte çıkarttıkları Urvetu'l Vuska Dergisi'nin etkileri de görüldüğü bazı araştırmacılar tarafından belirtilmektedir.⁶⁶

27 Ağustos 1908 ile 29 Şubat 1912 tarihleri arasında 182 sayı olarak yayınlanan Sırât-ı Müstakîm Mecmûası 7 cilt halinde toplanmıştır. Başlığında Hicrî tarihle "1326" bulunan Sırât-ı Müstakîm'in, hemen başlık altında şu ibare bulunmaktadır: "*Din, Felsefe, Edebiyat, Hukuk ve Ulûmdan*

---

⁶³ İslâm dünyasında yeni yayınlanan ya da yayın hayatına başlayan kitap ve süreli yayınlar nadiren "Matbuat-ı Cedide" ve çoğunlukla bölüm başlığı olmaksızın kısa haberlerle muhtevaları tanıtılmış ve okuyuculara tavsiye edilmiştir.

⁶⁴ Mertoğlu, *Sırât-ı Müstakîm Mecmûası Açıklamalı Fihrist ve Dizin*, s. 17.

⁶⁵ Mertoğlu, *Sırât-ı Müstakîm Mecmûası Açıklamalı Fihrist ve Dizin*, s. 17.

⁶⁶ Öz, "Dosdoğru Yolun Sadık Dergisi Sırât-ı Müstakîm'e Genel Bir Bakış".

Bâhis Haftalık Gazetedir." Kimlik bilgileri hakkında ise şu ifadelerin yer aldığı görülmektedir: "*Müessesleri: Ebülulâ Zeynelâbidin- H. Eşref Edip*", "*Mahal-li İdaresi: Bâbiâlî Caddesi 'nde dâire-i mahsûsadır.*" Abone şartları şöyle verilir: "*Dersââdet'te (seneliği) 65, (altı aylığı) 35; Vilâyâtta (seneliği) 90, (altı aylığı) 50; Memâlik-i Ecnebiyede (seneliği) 100, (altı aylığı) 55 kuruştur.*" Abonelere ne şekilde ulaştırılacağı da düşünülmüş ve masrafları bile yazılmıştır: "*Kırılmadan mukavva boru ile gönderilirse senevî 20 kuruş fazla alınır. Dersââdet'te posta ile gönderilirse vilâyât bedeli ahz olunur.*" Derginin birim fiyatı da abone şartları ile uygun düşecek biçimde düzenlenmiş: "*Dersââdet'te nüshası 50 paradır.*" Başlık yanına "İhtâr"/Uyarı ifadesi ile bir de katılıma davetiye tarzında olan iki satır konulmuştur: "*İhtâr: Mesleğimize muvafık âsâr-ı ciddiye maalmemnuniye kabul olunur.*"⁶⁷

Dergi bazen 20 sayfayı bulsa da çoğunlukla 16 sayfa olarak yayınlanmıştır. Derginin başlangıçta müstakil bir matbaası yoktur. İlk sayıları resmî ve dönemin en gelişmiş matbaası olan "Matbaa-i Âmire"de basılmıştır. Daha sonra birçok vilâyette, güçlükler altında vilâyet matbaasında basıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁸

2.1.8. Kurucu kadro ayrılışları ve isim değişikliği

182. sayısıyla 7. cildi tamamlanan dergide Eşref Edip Fergan ve Ebülulâ'nın yollarını ayırmış olduğu görülmektedir. Bu ayrılığın nedeni bazıları tarafından aralarındaki tartışma ve anlaşmazlık olarak belirtilse de; Eşref Edip 1956 yılında Latin Harfleriyle çıkan Sebülürreşâd'da⁶⁹ bu ayrılığın nedenini yazı ile belirtmektedir. Yazıda ayrılığın nedeni, Ebû'l Ulâ Mardin'in milletvekili ve profesör olması dolayısıyla çok yoğun olmasına bağlanmaktadır ve hiçbir anlaşmazlıklarının olmadığı ifade edilmiştir. Bu ayrılıktan sonra Eşref Edip dergiyi tek başına yürütme, Mehmet Akif Ersoy'la da ad değiştirme kararı almıştır. Böylece Sırât-ı Müstakîm isim

---

⁶⁷ Arabacı, "Eşref Edip ve Sebülürreşâd Üzerine".

⁶⁸ Arabacı, "Eşref Edip ve Sebülürreşâd Üzerine".

⁶⁹ Fergan, "Ebülulâ Beyle Beraber Nasıl Çalıştık? Sırât-ı Müstakîm'i Nasıl Çıkardık?", s. 201.

değişikliğine uğrayarak Sebîlürreşâd adını alır ve dergi için yeni bir dönem başladığı görülür.⁷⁰

2.2. Sebîlürreşâd'ın Tarihçesi ve İçeriği

2.2.1. İsim değişikliği ve yeni bir dergi künyesi:

Ebû'l Ulâ'nın ayrılığından sonra Eşref Edip ve Mehmet Akif yaptıkları görüşmelerde isim değişikliğine karar verirler. Eşref Edip isim değişikliğini şöyle anlatmaktadır:

"Mehmet Akif ile Prens Abbas Halim Paşa'nın Heybeli Ada'daki Selamlık Köşkünde isim konusunu görüşmekteydik. Abbas Paşa, bir teklifte bulundular: Kur'an'dan bir sahife açalım, ne isim çıkarsa oradan alalım. Muvafık dedik. Harem dairesinden bir Mushaf-ı Şerif getirildi. Besmele ile Paşa bizzat bir sahife açtılar. 'İttebiuni ehdiküm Sebîlürreşâd'⁷¹ ayeti kerimesi çıktı. 'Sebîlürreşâd' ismini münasip gördük. Müracaat ettik. Fakat Tahirü'l Mevlevî, bizden önce bu ismin imtiyazını almış. Ona müracaat ettik. Memnuniyetle bize devretti. Sırât-ı Müstakîm, bu suretle Sebîlürreşâd oldu. Kaldığımız yerden bu isimle Akif Bey'le neşriyata devam ettik."⁷²

Sebîlürreşâd, yeni dönemde Sırât-ı Müstakîm'in devamı olduğunu vurgulamak için 1-183 sayı numarasını taşır. Başlık altında ise 1330 tarihi, metinlerde eski ve yeni adların yer aldığı "*Vallahu yehdî men yeşâu ila sırât-ın müstakîm*"⁷³ ile "*İttebiuni ehdiküm Sebîlürreşâd*" iki ayeti, arasında da "*dinî, ilmî, edebî, siyasî haftalık mecmûa-i İslâmiyedir.*" ifadeleri bulunmaktadır. "*Sahip ve Müdür-i Mesûlü: H. Eşref Edib'tir, Aded: 1-183, 19 Rebiulevvel 1330 Cuma / 24 Şubat 1327, Cilt 1-8*" bilgileri iki çizgi arasına alınmıştır. "*Ve câhedû fi sebîlillah*"⁷⁴ başlıklı baş yazı derginin yayın politikasını, çıkış nedenlerini, kadrosunu, yapılması gerekenlerle ilgili bilgileri içermektedir.⁷⁵

⁷⁰ Arabacı, "Eşref Edip ve Sebîlürreşâd Üzerine".

⁷¹ el-Mü'min 40/38. Bu ayetin Türkçesi: "...Bana uyun ki, sizi doğru yola götüreyim."

⁷² Fergan, "Ebülulâ Beyle Beraber Nasıl Çalıştık? Sırât-ı Müstakîm'i Nasıl Çıkardık?", s. 201. Farklı kaynaklarda isim değişikliğinin Kur'an'daki "İttebiûni ehdiküm sebîlürreşâd" (el-Mü'min 40/38) âyetinden ilhamla ve Said Halim Paşa'nın teklifiyle gerçekleştiği, ancak bu adın imtiyazını kendilerinden önce Tâhirülmevlevî almış olduğundan Mehmed Âkif'in ricasıyla ondan devralındığı belirtilir. Efe, "Sebîlürreşâd", s. 251.

⁷³ Nûr 24/46.

⁷⁴ Bakara, 2/218; Enfâl, 8/74; Tevbe, 9/20.

⁷⁵ Arabacı, "Eşref Edip Fergan ve Sebîlürreşâd Üzerine".

Sebîlürreşâd kapak dâhil 16 sayfadan oluşmuş, kapaklarda çoğu kez meşhur hattatların eserlerine yer verilmiştir. Kuşkusuz bunda Arapça harflere yönelik olarak yürütülen karşıtlığa, bilinçli bir muhalefetin etkisi büyüktür. Ayrıca bazen kapaklarda, derginin o sayısında sunulan dosyalarla ilgili resimlere yer verilmiş, çok az da olsa bazı kapaklarda karikatür kullanılmıştır. Başlangıçta haftalık olarak yayımlanan dergi, yayımlandığı süreçte kimi zaman siyasî şartların zorlaması, kimi zaman da açılan davaların süren mahkemeleri sebebiyle, 15 günlük ve aylık periyotlarla yayımlanmıştır. Siyah beyaz olarak yayımlanan derginin her 25 sayısından bir cilt oluşmuştur. Böylece ikinci dönem Sebîlürreşâd Mecmûası, her biri 25 sayı ve 400 sahife olmak üzere 15 cilttir. Fakat son 15. cildi ise 12 sayıdan ibarettir.⁷⁶

Dergi, İstanbul'da Matbaa-yı Âmire, Hilâl, Matbaa-yı Hayriye, Mesâi, Tevsii Tıbbât, Âmidî, Hukûk, Necm-i İstikbâl, Evkâf-ı İslâmiye; Kastamonu'da Vilâyet; Kayseri'de Livâ; Ankara'da Matbûat ve İstihbarât, İkâz ve Ali Şükrü matbaalarında olmak üzere muhtelif matbaalarda basılmıştır.⁷⁷

2.2.2. Yayın hedefi:

Hedefini "Müslümanların uyandırılması ve yüceltilmesidir." şeklinde duyuran Sebîlürreşâd genel bir rağbet ve yöneliş görse de derginin yazar kadrosunda fikir ayrılıklarının başlamasına ve kopuşlara engel olamamıştır. Özellikle İslam Mecmûası'nın kurulmasıyla birlikte Türkçü-İslâmcı olarak nitelendirilebilecek kişiler bu dergide toplanırken, geleneksel İslâmcılar Sebîlürreşâd Mecmûası'nda düşüncelerini açıklamaya devam etmişlerdir. İslam Mecmûası ile Sebîlürreşâd Mecmûası arasındaki görüş ayrılıkları İslamcılık ile Türkçülük çerçevesinde değerlendirilse de modernleşme ekseninde bakıldığında her iki dergi de dönemin şartlarından fazlasıyla etkilenmiştir. İlk sayılarda İttihat ve Terakki'nin desteklediği görülen Sırât-ı Müstakîm, 1912 yılındaki kadrosundan ayrılmalara kadar bu çizgisini

---

⁷⁶ Yetim, *Sebîlürreşâd'daki Makaleleri Işığında Ahmet Hamdi Akseki'nin Kelami Görüşleri*, s. 36.

⁷⁷ Kara ve Hanioglu, "Sırât-ı Müstakîm", s. 8-9.

korumuş, Türkçü – İslâmcı kadronun ayrılmasıyla da muhafazakâr İslâmcı görüşün sözcülüğünü yapar duruma gelmiş olduğu görülmektedir.⁷⁸

2.2.3. İçerik:

Derginin yeni ismiyle yayınlandığı ilk 183. sayısında "Sebilürreşâd'ın Muhtevî Olduğu Mebâhis" başlığı altında hangi konuları işlediği şöyle anlatılmaktadır:

*"Birinci kısım ilmî olup, ikinci kısım siyâset ve hayât-ı İslâmiyeden bâhistir. Birinci kısmın muhtevî olduğu mebâhis: Tefsîr-i Şerîf, Hadîs-i Şerîf, Felsefe, İçtimaiyyât, Fıkıh ve Fetâvâ, Edebiyat, Tarih, Terbiye ve Talim, Hutbe ve Mevâiz, Makalat. İkinci kısmın muhtevî olduğu mebâhis: Makâlât, Siyâsiyyât, Hayât-ı Akvâm-ı İslâmiye, Harekât-ı İlmiye ve Fikriye, Mekatib, Matbuat, Şuun. Bir de ilave bir kısmı vardır ki Tenkîd ve takrîz ile İslâm ticâretgâhları, âsâr ve erbâb-ı sanâyiî'ni muhtevîdir. Her kısım hakkında ta'kîb olunacak program kısm-ı mahsûsunda beyân olunmuştur."*⁷⁹

İslâm Ticaretgahları kısmında az da olsa reklamlar görülmektedir. Toparlayacak olursak dergide Tefsir ve Hadis'e dair önemli konular, ulum ve fünuna, toplumsal hayatımıza ve maişetimize temas eden ayetler ve hadis-i şerifler şerh ve izah edilmiş, önemli toplumsal ve felsefi problemler, fikhî meseleler ve bu konudaki sorulara cevaplar, tarih ve edebiyata, talim ve terbiyeye dair bahisler, İslâm milletlerinin toplumsal ve sosyo-kültürel hayatlarına dair haberler ele alınmıştır.⁸⁰

2.2.4. Yazar kadrosu:

Derginin yazar kadrosuna hem Sırât-ı Müstakîm'den devam edenler hem de yeni katılanlar olmuştur. Bu isimleri şöyle sıralayabiliriz: Eşref Edip, Bergamalı Ahmed Cevdet, Ahmed Emin, Ahmed Naim, Ali Suad, Ali Şükrü, Manastırlı İsmail Hakkı, Bereketzâde İsmail Hakkı, Babanzâde Ahmed Naim, Mehmed Âkif, Bursalı Mehmed Tahir, Kazanlı Halim Sâbit (Şibay), Tâhir el-Mevlevî, Elmalılı Hamdi (Yazır), Ferid Kam, M. Şemseddin, Hamdullah Subhî, Mithad Cemal, Ahmet Hilmi, Said Halim Paşa, Mehmed Fahreddin, Mehmed Ali Aynî, Mustafa Sabri, Cevad Rıfat

---

⁷⁸ Halil Yıldız, "II. Meşrutiyet Dönemi Din ve Modernleşme Tartışmaları: Sebilürreşâd Dergisi ve İslam Mecmûası Örneği", *Turkish Studies*, https://turkishstudies.net/turkishstudies?mod=makale_tr_ozet&makale_id=21387, (Erişim 15.11.2019).

⁷⁹ Sebilürreşâd, "Sebilürreşâd'ın Muhtevîsi Olduğu Mebâhis", *SR*, C. 8/1, S. 183 (Şubat 1327), s. 4.

⁸⁰ Efe, "Uzun Soluklu İslamcı Bir Dergi: Sebilürreşâd".

Atilhan, Ali Ulvî, Vâ-Nû, Kâmil Miras, Hasan Basri (Çantay), Ömer Rıza (Doğrul), Ferid Vecdî, Tâhir Harîmi, M. Raif Ogan, Süheyl Ünver, A. Fuad Başgil, Peyami Safa, Kadircan Kafli, Mümtaz Turhan, Ömer Nasûhî Bilmen ve Yusuf Ziya Kösemen, Hasan Hikmet, Ali Ekrem (Bolayır), S. M. Tevfik, Abdürreşid İbrahim Efendi, Ali Şeyhü'l Arab Efendi, Ispartalı Hakkı Bey, Edhem Nejat Bey, Mustafa Taki Efendi, Aksekili Ahmed Hamdi, Alim Can el-İdris Bey, Ahmed Agayef, Ali Rıza Seyfi Bey, Süleyman Nazif Tepedelenlioğlu, Halide Nusret Kazım, Mehmet Fatih, Bediüzzaman Said Nursi ve daha bir çok kıymetli ismin derginin yazarları arasında yer aldığı görülmektedir.⁸¹

2.2.5. Konu başlıkları:

Mehmed Âkif "Âsım" ve "Berlin Hatıraları"nı yayımlamış, edebî yazılarına ve çevirilerine devam etmiş, Kur'ân-ı Kerîm'den yaptığı meâl ve tefsir çalışmalarına yer vermiştir. Derginin fikir babası Mehmed Âkif'in adı 309. Sayıdan itibaren (20 Ağustos 1330 / 2 Eylül 1914) önce "Sermuharrir", ardından "Başmuharrir" ifadeleriyle Sebîlürreşâd'ın logosunda yer almıştır. Mehmed Âkif'in dışında Bereketzâde İsmâil Hakkı tefsir; Babanzâde Ahmed Naim hadis; Ömer Ferit Kam felsefe; Mehmed Fahreddin, İzmirli İsmâil Hakkı, Aksekili Ahmed Hamdi fıkıh; Tâhirülmevlevî, Mithat Cemal, Edhem Nejat edebiyat; M. Şemsettin eğitim; Manastırlı İsmâil Hakkı hutbe ve vaaz; Bursalı Mehmed Tâhir hal tercümesi, Yusuf Akçura, Halil Hâlid ve Ahmet Ağaoğlu siyaset alanındaki yazılarıyla öne çıkan isimler olmuştur. İslam Mecmûası ve Türk Yurdu dergilerinin yayımlanmaya başlamasıyla Halim Sabit, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu gibi yazarlar derginin yazar kadrosundan ayrılarak bu dergilerde yazmaya başlamışlardır. Derginin önemli özelliklerinden biri de İslâm coğrafyasının değişik bölgelerinde bulundurduğu yazarlar vasıtasıyla oralarla ilgili sağlıklı haber ve yorum yazılarına yer vermesi olmuştur. Mısır, Hindistan, Balkanlar, Kuzey Afrika, Rusya, Japonya, Çin, İngiltere derginin ilgi alanı içindedir ve dergi buralarda da okunmaktadır. Özellikle Mehmed Âkif'in yazılarına gösterilen

---

⁸¹ Yazarların Soyadı Kanunu'ndan sonra aldıkları soyadları parantez içinde verilmiştir.

alaka derginin Rusya'ya girişinde dönem dönem bazı zorluklar yaşanmasına yol açmıştır.⁸²

Dergide aynı zamanda Mısır kaynaklı yazıların Osmanlıca'ya çevirileri yapıp yayımlanmıştır. Ş. Reşid Rıza ve M. Ferid Vecdi'yi Ahmet Hamdi Akseki, Abdülaziz Çaviş'i Mehmet Akif ve Mehmet Şevket, Şeyh Muhammed Abduh'u Hüseyin Mazhar çevirmişlerdir. Bunlar arasında Abdullah Guvilyem, Leon Caitano ve Said Halim Paşa'yı da sayabiliriz. Yazılarının Osmanlıca'ya çevrildiği bu isimlerin yaşadığı bölgeler Osmanlı'dan daha önce işgale uğradığı için Osmanlı'dan önce intibah ve teceddüt bu bölgelerde başlamış ve Osmanlı aynı problemleri yaşadığından ve şartlar da birbirine benzediğinden hazır reçeteleri bu isimlerden almak suretiyle kendi problemlerini çözme yoluna gitmiştir. Dergi dış ülkelerdeki basını ve belli başlı yazarları bilim adamlarını ve tartışılan konuları yakından takip etmektedir. Times, Lajournal, el-Menar, Fransa Enformasion Gazetesi, Bombay; Kronikl Gazetesi'nden ve R. C. Barsewens, C. V. Lichtner, Cenova'da Prof. Edward Monte gibi kişilerden alıntılar yapmaktadır.⁸³ Yapılan bu tercüme ve alıntılarının amacı dış ülkelerdeki yazarlar vasıtasıyla dünyada olup bitenden okuyucularını haberdar etmektir.

Dergide yazan yazarlar arasında mahlas ya da kısa ad kullananlar olmuştur. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz: Ali Ekrem (Namık Kemal), Âsım (Mustafa Âsım), Âynî (Mehmet Ali Aynî), Bâkî (Mehmet Bâkî), Behçet (Mehmet Behçet), Bedreddin (Mehmet Bedreddin), Cevdet (Ahmet Cevdet), Fatin (Mehmet Fatin), Hakkı (Ispartalı Hakkı), Hamdi (Mehmed Hamdi), Hilmi (Ahmed Hilmi), Hüsnü (Hüseyin Hüsnü), Nazmi (Ahmet Nazmi), Nazif (Süleyman Nazif), Nusret Kâzım (Halide Nusret Kâzım)'dır.⁸⁴ Hükümet karşıtı fikirlerin yer aldığı makaleler hükümetin tepkisini çekmemek için çoğunlukla isimsiz olarak yayımlanmıştır.

---

⁸² Efe, "Sebilürreşâd", s. 251.

⁸³ Abdullah Duman, *Sebilürreşâd Dergisi Bağlamında Osmanlı'nın Son Dönemindeki Kelami Tartışmalar*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 208912), s. 11.

⁸⁴ Ceyhan, *Sirât-ı Müstakîm ve Sebilürreşâd Mecmuları Fihristi*, s. 9.

2.2.6. Derginin şahit olduğu önemli tarihi olaylar:

Sebilürreşâd Dergisi yayın hayatı boyunca Trablusgarp Savaşı'na, Balkan Savaşları'na, 1. Dünya Savaşı'na, Kurtuluş Savaşı'na, Milli Mücadele Dönemi'ne, bir imparatorluğun yıkılış sürecine ve Cumhuriyet'in ilanına şahitlik etmiştir. Vatan, millet ve devletin askerî, sosyal, kültürel ve ideolojik bakımdan zor dönemden geçtiği bu zaman diliminden dergide nasibini almıştır. Savaş ortamında basın olumsuz etkilenmiş, ancak halkın savaşın durumundan haberdar olmalarına da zemin hazırlamıştır. Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında dergi vatanperver bir tutum sergilemiştir. I. Dünya Savaşı'nda ise İttihad-ı İslâm teması üzerinde durmuş ve cihad için çağrılar yapmıştır.⁸⁵

İlk başlarda İttihat ve Terakki yönetimini destekleyen dergi, daha sonraki süreçte partiyle fikri mücadeleye girer. Onların liderlerini farmason olarak addeder ve bunların dine karşı cephe aldıklarını; Müslümanlığa taarruzda bulduklarını ileri sürer. Bunun üzerine İttihat ve Terakki yöneticileri şiddet ve baskı yoluna başvururlar. İlk kapatmayı yanlış anlama yüzünden ve örfi idarenin ani kararıyla 1911 yılı Mayıs ayında yaşayan dergi, ikinci kapatmada yayımına ara vermeden adını Sebîlü'n-Necat olarak değiştirerek (300 ve 301. sayıları (Haziran 1914) bu isimle çıkar.) neşrini devam ettirir. 1915 Mayıs ve Eylül'ünde çıkan Akif'in A. Çaviş'ten çevirdiği "İslâm ve Medeniyet 1" (Çaviş, 1915) ile "İslâm ve Medeniyet 2" (Çaviş, 1915) başlıklı yazının bazı kısımları sansürlenir. Adı geçen yazı İttihat ve Terakki yönetiminin siyasetine aykırı kabul edilmiştir. Bunun üzerine 1916'dan 1918 yılı ortalarına kadar 20 ay süreyle İttihatçı yönetim dergiyi kapatır. Nihayet, 4 Temmuz 1918 tarihinde 361. sayı ile dergi yeniden çıkmaya başlar. Mütareke döneminde, bir yandan İttihat ve Terakki yönetiminin baskısı; bir yandan işgal kuvvetlerinin sansürü nedeniyle bazen sayfaları boş çıkmıştır (Sebilürreşâd, 1919).⁸⁶ Derginin aynı zamanda hükümetin kâğıt yardımı kesildiği için çıkamadığı zamanları da olmuştur. 1914 yılının temmuz ayında on beş gün, 1915 yılında beş ay kâğıt

---

⁸⁵ Efe, "Uzun Soluklu İslamcı Bir Dergi: Sebîlürreşâd".

⁸⁶ Efe, "Uzun Soluklu İslamcı Bir Dergi: Sebîlürreşâd".

sıkıntısından yayımlanamamıştır. 1916-17 yıllarında belli bir süre dergi eski Sırât-ı Müstakîm kapaklarının içine yeni sayıların kapağını basarak çıkarılmıştır.⁸⁷ Bütün bunlara rağmen Eşref Edib nezdinde dergi Batıcılara karşı İslâm Birliği ideolojisini savunmaya çalışmıştır. Bu sıralardaki derginin amacı, başta Abdullah Cevdet olmak üzere "Asrilik" ve "Batıcılık" taraftarlarına karşı mücadele etmek olmuştur.⁸⁸

2.2.7. Adres değişikliğine giden süreç:

Mütareke yıllarında dergi, bir yandan mandacılarla, bozguncu yerlilerle uğraşırken, diğer taraftan işgal ordularının memlekete getirdikleri ahlak bozukluğuyla mücadele etmiştir. Millî Mücadele döneminde de oldukça mühim bir rol oynamıştır. İstanbul 16 Mart 1920 sabahı İtilaf Devletleri tarafından işgal edilince, Mehmet Akif, Anadolu'daki Milli harekete katılmaya karar verir. 1920 yılı Nisan sonlarına doğru 12 yaşındaki oğlunu da alarak İstanbul'dan ayrılır. 9 Mayıs 1920'de Ankara'ya varır. Ardından Burdur Milletvekili seçilir. Bu sıfatla Eskişehir'e, Burdur'a ve Sandıklı'ya gider buralarda heyecan yüklü konuşmalar yapar. 2 Ekim 1920'de başlayıp 22 Kasım'a kadar devam eden Konya İsyanı'nın bastırılması için Konya'ya gönderilir. Akif, Konya halkına, 'vatanın yok olmak tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğunu, milletin tek-vücut halinde birleşerek yeni kurulan hükümete yardım etmeleri gerektiği konusunda ikna etme çabalarına girişir ve zor da olsa bunu başarır.⁸⁹

2.2.8. Kastamonu adresi:

Mehmet Akif içinde bulunduğu çalışmalara rağmen, İstanbul'da artık rahatça yapılabilecek bir şey kalmayınca, Eşref Edib de, Sebîlürreşâd klişesini alır; Kastamonu'ya geçerek, durumu Akif'e bildirir. Bunun üzerine Mehmet Akif derhal Ankara'dan ayrılır ve 19 Ekim 1920 Cuma günü Kastamonu'ya gelir. İkisi kısa bir hazırlık yaptıktan sonra Sebîlürreşâd'ın, Kastamonu'da neşredilmesine karar verirler. Derginin burada yayımlanma nedenini de şu satırlarda açıklarlar:

---

⁸⁷ Arabacı, "Eşref Edib Fergan ve Sebîlürreşâd Üzerine".

⁸⁸ Efe, "Uzun Soluklu İslamcı Bir Dergi: Sebîlürreşâd".

⁸⁹ Efe, "Uzun Soluklu İslamcı Bir Dergi: Sebîlürreşâd".

"İngilizler merkez-i hilafeti işgal ve zulüm ve tazyiklerini arttırdılar. Maddi, manevi bütün hürriyet-i İslâmiye'yi selb ettiler. Her şeyi tahakküm ve iradeleri altına aldılar. Bunun üzerine Müslümanlığı ve Müslümanların hukukunu müdafaa hususunda hiçbir tesir altında kalmayarak daima istiklâl-i efkarını muhafaza etmiş bulunan Sebîlürreşâd'ın İstanbul'da neşrine imkân kalmadı, Onun için inayet-i Hak'la risalemizi bugünden itibaren Anadolu' da neşretmeye başlıyoruz"⁹⁰

Bu şekilde, derginin 464 sayılı (25 Teşriin-i Sani 1920/15 Rebiülevvel 1336) tarihli nüshası Kastamonu'da yayımlanır. Bu nüsha, Anadolu'da dağıtılmak üzere bütün vilayet, sancak ve kazalardaki valilere, mutasarrıf ve müftülere gereği kadar gönderilir. Mehmet Akif Kastamonu'da bulunduğu sırada bir yandan Eşref Edib'le beraber derginin neşriyle ilgilenirken bir yandan da Milli Mücadele hakkında Anadolu halkını aydınlatmak, onlara moral ve heyecan vermek için 19 Teşrinisani 1336/1920 Cuma günü Nasrullah Camii'nde bir konuşma yapar. Bu konuşmasında (vaaz), milli mücadelenin gerçek mahiyetinden, milli birliği koruyarak canla başla savaşmanın Türk milleti için hayati bir vazife olduğundan; Sevr Muahedesi'ni kabul etmenin Türk milleti için ölümden başka bir şey olmadığından bahseder. Akif'in bu konuşması Eşref Edib tarafından not edilmiş ve daha sonra basılmıştır (Sebîlürreşâd, 1920). Akif'in bu konuşması halk üzerinde olumlu etki yaratınca Ankara'daki milli hükümet, kendisinden Kastamonu ilçelerinde de aynı bağlamda hitabelerde bulunmasını rica eder. Akif bu rica üzerine Kastamonu'nun belli başlı ilçelerini dolaşarak oralarda da halka Sevr Muahedesi'nin kabul edilemeyeceği konusunda aydınlatıcı hitabelerde bulunur. Akif'in buralarda yaptığı hitabeler Sebîlürreşâd'da yayımlanır. Ardından kitap şeklinde hükümet tarafından on binlerce nüsha basılarak muhtelif cephelere dağıtılmış ve Anadolu'nun deyim yerindeyse bütün camilerinde, bütün ordugahlarında okunmuştur.⁹¹

Mehmet Akif ve Eşref Edib'in yaklaşık bir ay kaldığı süre zarfında Sebîlürreşâd'ın üç sayısı (464, 465, 466. nüshaları) Kastamonu'da neşredilir. Derginin sahibi ve başyazarı 25 Aralık 1920 tarihinde klişelerle beraber Kastamonu'dan ayrılıp Ankara'ya gelir. Böylece 3 Şubat 1921'den itibaren

---

⁹⁰ Efe, "Uzun Soluklu İslamcı Bir Dergi: Sebîlürreşâd".

⁹¹ Efe, "Uzun Soluklu İslamcı Bir Dergi: Sebîlürreşâd".

Sebülürreşâd Ankara'da çıkmaya başlar. Sebülürreşâd'ın, Kastamonu'daki hizmetlerini takdir eden başkumandan Mustafa Kemal, Eşref Bey'le Akif Bey' i görüşmeye çağırır. Bu görüşmede Eşref Edib, İslâm Birliği konusunu da dile getirir ve Ankara'da bir kongrenin yapılması kararlaştırılır. Eşref Edib bu hususta şunları yazar: *"Anadolu'da bir İslâm Kongresinin teşkili o kadar mühim bir hadisedir ki, bütün Müslüman efkârı üzerinde azim tesirler husule getirecek, bütün me'yûs gönüllere yeni bir nefha-i ümit ve hayat bahşedecektir"*⁹². Eşref Edib'in yazıları doğrultusunda Matbuat Müdürü Hüseyin Ragıp Bey de Hakimiyet-i Milliye'de İslâm Kongresi düşüncesini destekler. Bu çalışmalar sürerken Hüseyin Ragıp, Mustafa Kemal'den bir emir getirir:

*"Paşa böyle bir kongrenin burada toplanmasını çok emniyetli telakki etti. Derhal bir büronun teşkil etmesini emretti. Sen, Akif Bey, Şer'iyye Vekili Mustafa Fehmi Efendi, Başkatip Recep Bey, dördünüzün bu işle meşgul olmasını tensip buyurdular. Yarın derhal Recep Bey'le temas ediniz, işe başlayınız."*⁹³

Bunun üzerine Eşref Edib hemen Mehmet Akif'le görüşür. Ertesi gün 'dört görevli, istasyon binasında, kongrenin esaslarını görüşmek üzere toplanırlar ve aralarında iş bölümü yaparak bir karara varırlar. Ancak Eskişehir Bozgunu dolayısıyla bu iş yarım kalır.⁹⁴

Eskişehir ve Kütahya bozgunları üzerine, devlet merkezinin güvende olmadığı ve bu yüzden Anadolu'nun ortalarına doğru taşınması düşüncesi ortaya çıkar. Bunun için düşünülen yer Kayseri'dir bu yüzden oraya nakiller başlar. Mecliste yapılan tartışmalar sonucunda, ordunun Sakarya'da müdafaası fikri galip gelince, Akif, Eşref Edib'e klişeyi alıp Kayseri'ye gitmesini ve Sebülürreşâd'ı orada çıkarmasını söyler. Eşref Edib, Kayseri'ye doğru gidecek ailelerin başında olduğu halde Sebülürreşâd'ın klişelerini, Kastamonu ve Ankara'da çıkan sayılarından bir çuval kadar koleksiyon yaparak yanına alır. Bu sırada yurdun çoğu yerinde olduğu gibi Kayseri hakkında da bir endişe ve ümitsizlik havası yayılmaktadır. Bunun bertaraf edilmesi hususunda Kayseri Mutasarrıfı Kemal (Gedeleş) Bey, Eşref

---

⁹² Arabacı, "Eşref Edib Fergan ve Sebülürreşâd Üzerine".

⁹³ Arabacı, "Eşref Edib Fergan ve Sebülürreşâd Üzerine".

⁹⁴ Arabacı, "Eşref Edib Fergan ve Sebülürreşâd Üzerine".

Edib'ten bir beyanname neşretmesini rica eder. Bu rica üzerine Eşref Edib, hemen gidip bir beyanname hazırlar; vilayet matbaasında dizdirilir, el ile çevrilen baskı makinesinde, hayırlı akibetler temennisiyle, bizzat kendisinin yardımlarıyla on binlerce nüshanın basımı gerçekleştirilir. 1 Eylül 1337/1921 tarihinde basılan bu beyannameler sabaha karşı, vilayet matbaası önünde bekletilen atlılar tarafından bütün civar kazalara, nahiyelere ve köylere dağıtılmıştır. Aynı şekilde basılarak çoğaltılan beyanname 2 Eylül 1337/1921 tarihinde Kayseri Hükümet Konağı önünde düzenlenen mitingde okunmuş ve Kayseri halkına dağıtılmıştır. Ardından Kastamonu mebusu Ali Şükrü Bey de Kayseri Ulu Camii'nde halkı birlik ve beraberlik içinde mücadeleye çağıran halk üzerinde tesir edici bir hitabede bulunur. Eşref Edib bu konuşmayı not alır. Derginin 24 Eylül 1337 tarih ve 490 numaralı Kayseri baskısı sadece bu konuşmayı içerir vaziyette yayımlanır.⁹⁵

Sakarya Zaferi'nden sonra Eşref Edip, dergi klişeleri ve sayılarını bir-iki çuvala doldurup, Kayseri halkı ve yöneticileriyle vedalaştıktan sonra Ankara'ya döner. Derginin Ankara'daki ilk idare yeri İstiklal Marşı'nın yazıldığı Taceddin Dergahı'dır. Daha sonra Ankara'da Hürriyet Otelı karşısındaki sokak olarak yer değiştirir. Basıldığı yer ise "Matbuat ve İstihbarat" isminde bir devlet matbaasıdır. Bununla birlikte derginin yayın politikasında herhangi bir değişiklik gözlenmez.⁹⁶ Yani dergi İslâmcı nitelikte yayım yapmaya devam etmektedir.

Sebilürreşâd, aynı şekilde, zafere kadar Ankara'da yayımlanmaya devam etmiştir. Ancak derginin başyazarı Mehmet Akif'in ikinci mecliste yer almaması nedeniyle, dergi ekibi Ankara'dan ayrılma kararı alır. Karar neticesinde dergi, 1923 Mayıs ayından itibaren yeniden İstanbul'da yayımlanmaya başlamış ve yaklaşık iki yıl sürmüştür.⁹⁷

1925 yılında patlak veren Şeyh Said İsyanı münasebetiyle çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu, hükümetin, birçoğu Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası yanlısı çeşitli gazete ve dergiyi kapatmasına müsaade eder. Tevhid-i

---

⁹⁵ Arabacı, "Eşref Edib Fergan ve Sebilürreşâd Üzerine".

⁹⁶ Efe, "Uzun Soluklu İslamcı Bir Dergi: Sebilürreşâd".

⁹⁷ Efe, "Uzun Soluklu İslamcı Bir Dergi: Sebilürreşâd".

Efkâr, İstiklâl, İstikbâl, Son Telgraf, Aydınlık, Orak Çekiç, Tanin, Vatan, Yoldaş, Presse de Soir, Resimli Ay, Millet, Sada-yı Hak, Doğru Öz, Tok Söz, Sayha vb. gibi gazete ve dergilerle birlikte Sebîlürreşâd da kapatılanlar arasındadır. Dergi 5 Mart 1925 tarihinde alınan bir kararla yayımına süresiz ara vermek zorunda kalmıştır.⁹⁸

Dergi Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd olmak üzere 16 yıl 6 ay 21 gün süreyle toplam 641 sayı olarak çıkmıştır. Bu sayılar 25 ciltte toplanmıştır. Eşref Edip 22 yıl aradan sonra 1948-1966 yılları arasında yine Sebîlürreşâd adıyla derginin devamını 362 sayı olarak çıkarmıştır. Dergi böylece 1000 sayıyı bulmuş ve dönemin en uzun soluklu yayımlarından olmuştur. Bu dönemin yazarları arasında Eşref Edip, Ahmet Hamdi Akseki, Cevat Rifat Atilhan, Ali Fuat Başgil, Ömer Nasuhi Bilmen, Yusuf Ziya Çağlı, Kâmil Miras, Ömer Rıza Doğrul, Hasan Basri Çantay, Tahir Harimi Balcıoğlu, Mehmet Raif Ogan, Kemal Kuşçu, Peyami Safa, Fethi Tevetoğlu, Mümtaz Turhan, Ali Nihat Tarlan, Nihat Sami Banarlı, Yusuf Ziya Yörükân, Nurettin Topçu sayılabilir.⁹⁹

2.3. İslam Mecmûası

2.3.1. Kurucuları ve kuruluş amacı:

2 Rebiülevvel 1332 / 16 Kanun-ı sâni 1329 tarihinde Dahiliye Nezareti Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından düzenlenen belge ile İslam Mecmûası, I. Dünya Savaşı'nın çıkmasından kısa bir süre önce 16 Rebiülevvel 1332 / 30 Kanun-ı sâni 1329 (12 Şubat 1914)¹⁰⁰ tarihinde yayın hayatına başlamıştır. 1914-1918 yıllarında faaliyet gösteren dergi 5 cilt 63 sayı yayımlamıştır. Derginin yayın yeri Dersaadet, yayınlanma sıklığı on beş günde bir,¹⁰¹ lisanı Türkçe, Mes'ul Müdürü Halim Sabit Efendi'dir.

⁹⁸ Efe, "Uzun Soluklu İslamcı Bir Dergi: Sebîlürreşâd".

⁹⁹ Efe, "Sebîlürreşâd", s. 251.

¹⁰⁰ Bazı kaynaklarda bu tarih farklılık göstermektedir. Örneğin; Masami Arai, 30 Kanunısani 1329 (Ocak 1913)tarihini verir. Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, çev. Tansel Demirel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, s. 128.

¹⁰¹ Derginin yayım sıklığı 15 günde bir olarak belirlenmişse de 1915 yılından sonra yayım sıklığıyla ilgili farklılıklar görülür. 13. Sayısından sonra 23 Aralık 1915 – 12 Mart 1916 tarihleri arasında iki buçuk ay neşredilmemiş ve kırk birinci sayıdan itibaren dergi (elli dokuzuncu sayı hariç) vaktinde çıkartılamamıştır. 1917'de altı aylık ara vermiştir. Derginin 1914'te 18, 1915'te 23, 1916'da 8, 1917'de 5, 1918'de 9 sayısı yayımlanmıştır.

Otuz iki sayfa olarak yayıma başlamıştır.¹⁰² İçeriği ise şöyle ifade edilmektedir: "*Siyasetten katiyen bahsetmemek üzere -dini, ilmi, ictimai, milli-*".¹⁰³

Ön kapakta dergi adının altında "*Müslümanların faydasına çalışır. On beş günde bir yayımlanır*" ibaresi ve Mes'ul Müdür Halim Sabit'in adı yer alır. Devamında konu başlıkları altında dergide yer alan yazılar ve bu yazıları yazan yazarların isimleri bulunan içindekiler bölümü vardır. Hicri ve Rumi takvimlere göre tarih verilmiştir.¹⁰⁴ Arka kapakta ise bir sonraki sayıda yayımlanacak yazılar tebşir başlığı altında, okuyucularına yaptığı kitap tavsiyeleri okunacak kitaplar başlığı altında verilmektedir. Birinci sayının arka kapağında dergi yayım ilkesini "*Dinli bir hayat, hayatlı bir din*" olarak ifade etmektedir. Yine ilk sayının arka sayfasında "*İstanbul'da Cağaloğlu'nda Cemiyet-i Hayriye-i İslâmiye merkezinde daire-i mahsusa*" olarak derginin adresi verilmiştir.¹⁰⁵ Yayın amacını ise;

*"İslam Mecmûası, büyük Allah'ın yardımına dayanarak kalplerdeki fitrî din ve iman hissini inkişafıyla neşv ü nemâ bulmasına, din ve milliyet fikirlerine canlı, münevver bir cereyan verip Müslümanlık âlemi için mesut bir hayat hazırlamaya çalışacaktır."*¹⁰⁶

cümlesiyle derginin kapaklarında belirtmektedir. Aynı zamanda arka kapakta 15. sayıya kadar dergiyi tanıtan bir yazı ve yazar kadrosu

---

Ruhi Güler, *İslâm Mecmûası (1914-1918) ve İçeriği*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 41675), s. 110.

¹⁰² Başta otuz iki sayfa iken özellikle savaş yıllarındaki maddi nedenlerden dolayı zaman zaman on altı hatta sekiz sayfaya kadar düşmüştür. Yıldız, "II. Meşrutiyet Dönemi Din ve Modernleşme Tartışmaları: Sebülreşâd Dergisi ve İslam Mecmûası Örneği".

¹⁰³ Tuba Çavdar, "İslam Mecmûası", *Dergipark*, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusosyoloji/issue/524/4867>, (Erişim 13.02.2019).

¹⁰⁴ Tarihte yıl ve aded bildirimini bazı sayılarda iç ve dış kapaklar arasında farklıdır. R. Tuba Çavdar, *İslam Mecmûası'nın Türk Dönemsel Yayını İçinde Yeri ve Önemi*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988, YÖK: Ulusal Tez Merkezi, (Tez No. 3790), s. 12.

¹⁰⁵ Bu cemiyetin yayım organı olan Cihan-ı İslâm Dergisi'nin İttihat ve Terakki taraftarı olduğu bilinmektedir. Bundan dolayı İslam Mecmûası'nın da yayım hayatına girmesindeki en büyük desteği (özellikle maddi) İttihat ve Terakki'den gördüğü düşünülmektedir. Çavdar, "İslam Mecmûası".

¹⁰⁶ Mustafa Bakırcı, "II. Meşrutiyet Dönemi Din Sosyolojisinin Önemli Bir Kaynağı: İslam Mecmûası (1914-1918)", *Dergipark*, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/neuifd/issue/19703/210480>, (Erişim 14.02.2019).

yayımlanmıştır. Dergi normal kitap ebatlarında ve yazılar tek sütuna dizilmiştir.¹⁰⁷

Derginin her sayısı (kırk sekizinci sayı hariç) Kur'ân-ı Kerîm'den bir sûre veya ayetle, bunların tercüme ve açıklamalarıyla başlar.¹⁰⁸ Dergideki yazılar "İslâm'ın Necâtı, İslâm ve Terakkî, İslâm İntibâhı, İslâm İçtimaiyyâtı, Din Felsefesi, Tasavvuf, Fıkıh, Kelâm, Din Edebiyatı, Ahlâk, Tarih, Tercüme-i Hal, Hutbe, İslâm Havadisi, İktisat, İçtimaiyyât, Müslüman Kadını, İslâm Matbuatı" gibi başlıklar altında yayımlanmıştır. İslam Mecmûası'nda yer alan makalelerin genelinde "örf, hurafe, ıslahat, teceddüt, terakki, ictimâ-i usûl-i fıkıh" gibi kavramlar etkili rol oynamaktadır.¹⁰⁹

2.3.2. Yazar kadrosu:

Derginin yazar kadrosu Müdürü Halim Sabit Şibay, derginin yayın hayatına başlamasında etkisi olan ve dergideki tartışma konularında belirleyici rol oynayan Ziya Gökalp, Kâzım Nami Duru, Mehmed Şemseddin Günaltay, Mehmed Şerafeddin Yalçın, Cemâleddîn-i Efgânî, Ahmed Muhiddin, Ragıb Hulusi, Mansurzâde Mehmed Said, Ahmed Besim Atalay, Abdülatif Nevzad, Köprülüzade Mehmed Fuad, Tekin Alp, Ömer Seyfettin, tek kadın yazar Fevziye Abdülreşid, Ahmed Agayef Ağaoğlu, Şeyhülislâm Musa Kâzım, Mehmed İzzet, Rızaeddin b. Fahreddin, Mahmud Esad, Musa Carullah, Abdürreşid İbrahim, Bereketzâde İsmail Hakkı, Bursalı Mehmed Tahir, Süreyya Bey, Mehmed Haşim Nahid Erbil, Mustafa Şeref, Manastırlı Rıfat Bey, Ispartalı Hakkı, Aka Gündüz gibi çoğu

---

¹⁰⁷ Mustafa Bakırcı, "İkinci Meşrutiyet Dönemi İslâm Mecmûası'nda Din Sosyolojisi Konularıyla İlgili Tartışmalar" (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 102632), s. 42.

¹⁰⁸ 13. Sayıya kadar Kur'ân-ı Kerim'in Arapça metni, Türkçe çevirisi, bazen de tefsir ve izahı bulunurdu. Ancak 13. Sayıdan itibaren Arapça metin verilmez. Böyle bir girişim Rusya ve Mısır'daki İslam reformculuğuyla aynı çizgidedir. Özellikle Rusya'daki reformculuğun İslam Mecmûası üzerinde büyük bir etkisi olmuştur. Ayrıca derginin bu girişimi, Cumhuriyet devrinde Ziya Gökalp'in görüşlerine uygun olarak gerçekleştirilen Türkçe Kur'an için öncü bir çalışma sayılmalıdır şeklinde değerlendirilmiştir. Çavdar, "İslam Mecmûası".

¹⁰⁹ Bakırcı, "II. Meşrutiyet Dönemi Din Sosyolojisinin Önemli Bir Kaynağı: İslam Mecmûası (1914-1918)".

geleneksel eğitimin yanı sıra modern eğitim de almış olan isimlerden oluştuğu görülmektedir.¹¹⁰

2.3.3. Dergide işlenen konular:

Dergiye genel olarak bakıldığında İslâm hukukuna, özellikle ictihad ve icmâ konularına, İslâm dünyasının geri kalış sebeplerine, din, ahlak, eğitim konularına, kadınların sosyal hayattaki yerine, meslek sahibi olabilmelerine, birden fazla kadınla evlilik meselelerine, milli iktisat ve sermaye konularına, savaşın şartları ve sonuçlarına, dinin edebiyat üzerindeki etkisine, İslâm âlemi havadislerine, şiirlere, İslâm büyükleri hakkındaki biyografilere, Eski Osmanlı meşhurlarını konu alan yazılara çokça yer verilmiş olduğu görülmektedir. Derginin barındırdığı bu değerlendirmelerle dönemin din sosyolojisi açısından en önemli kaynağı durumunda olduğu ortadadır.¹¹¹

Halim Sabit, özellikle ictihad ve icma hususunda; Ziya Gökalp, din, ahlak, eğitim konuları yanında içtimâî usûl-i fıkıh ve ictimâî nev'iler başlıklarında, Mustafa Şeref; İslâm hukuku alanında makaleler kaleme almışlardır. Cemâleddîn-i Efgânî İslâm dünyasının geri kalış sebeplerini izah etmiştir. Mansûrîzâde Said Taaddüd-i Zevcât, Mûsâ Kâzım İslâm ve Terakki, Ahmed Muhiddin Milli İktisat ve Milli Sermaye konularıyla ilgili yazılar ortaya koymuşlardır. Köprülüzâde Mehmed Fuad edebiyatla ilgili makaleler, Ziya Gökalp ve Aka Gündüz şiirler, biyografiler, haberler, havadisler, Bursalı Mehmed Tahir Osmanlı meşhurlarıyla ilgili yazılar yazmışlardır.¹¹²

2.3.4. Derginin yayın çizgisi:

İslam Mecmûası, çağdaşları olan Sırât-ı Müstakîm ve Türk Yurdu Mecmûası arasında varlığını devam ettirmeye çalışan "İslâmcı-Türkçü" ve "Modernist- İslâmcı" olarak nitelendirilen bir dergidir. Ele aldıkları konular farklılık gösterse de neticede aynı kaynaktan beslenen ve başlangıçta ortak yazarları da bulunan Türk Yurdu Dergisi, İslam Mecmûası'nın

---

¹¹⁰ Yıldız, "II. Meşrutiyet Dönemi Din ve Modernleşme Tartışmaları: Sebilürreşad Dergisi ve İslam Mecmûası Örneği".

¹¹¹ R. Tuba Çavdar, *İslam Mecmûası'nın Türk Dönemsel Yayını İçinde Yeri ve Önemi*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988, YÖK: Ulusal Tez Merkezi, (Tez No. 3790), s. 14-26.

¹¹² Çavdar, "İslam Mecmûası".

yayımlanacağını okurlarına heyecanla duyurmuştur. "İslam Mecmûası, Türk Yurdu'nun samimi bir yoldaşdır" ifadesi duyuruda kullanılmış, yeni çıkacak derginin amacı, ele alacağı konular ve yazar kadrosu ilan edilmiştir.¹¹³

İslam Mecmûası'nın yazar kadrosuna bakıldığında neredeyse tamamı Sırât-ı Müstakîm'den ayrılıp gelen yazarlardan oluşmuştur. Modernist İslâmcıların İslam Mecmûası'nı çıkarmak için buradan ayrılmalarından sonra Sırât-ı Müstakîm, dini reformlara muhalif, tam anlamıyla muhafazakâr bir kimlik kazanmıştır.¹¹⁴

Arai İslam Mecmûası'nın amacının laikleşme değil, İslâm'ın yeniden canlandırılması olduğunu söyler. Ancak Arai, derginin çıkarılışındaki esas hedefin, Türk Yurdu'nun dolduramadığı boşluğu doldurmak olduğunu, milliyetçilerin İslâm'a ilişkin tutumlarını Türk Yurdu'nda yeterince açıklığa kavuşturamamış olmalarından dolayı bu derginin İslâm'da reform gayesiyle çıkarıldığını belirtir.¹¹⁵

İslam Mecmûası'nı önemli kılan ve dönemi içerisinde farklı bir yere oturtan hususlardan biri hiç şüphesiz derginin, din-modernleşme ekseninde oluşan konularda, İttihat ve Terakki'nin de önemli bir rol oynadığı siyasi bir düzlemde, modern hayata uygun bir İslâm yorumu ortaya koyma çabası ve bu noktada tartışmaya açtığı; İslâmî ilimlerle (Fıkıh, Kelam) sosyolojiyi sentez etme düşüncesidir. Dini modern bir hayat anlayışı içerisinde yeniden yorumlamak çabası olarak değerlendirilebilecek bu tartışmanın İslam Mecmûası'nda tartışmaya açılması, İslam Mecmûası'yla ilgili değerlendirmeleri daha da önemli hale getirmektedir.¹¹⁶

Dergi I. Dünya Savaşı'nın zorlu ve ağır şartlarından etkilenmesine rağmen yayım hayatına devam etmiş, ilk sayısında belirttiği amacı yerine

---

¹¹³ Çavdar, "İslam Mecmûası".

¹¹⁴ Yıldız, "II. Meşrutiyet Dönemi Din ve Modernleşme Tartışmaları: Sebülürreşad Dergisi ve İslam Mecmûası Örneği".

¹¹⁵ Mustafa Bakırcı, "İkinci Meşrutiyet Dönemi İslâm Mecmûası'nda Din Sosyolojisi Konularıyla İlgili Tartışmalar" (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 102632), s. 2.

¹¹⁶ Bakırcı, "II. Meşrutiyet Dönemi Din Sosyolojisinin Önemli Bir Kaynağı: İslam Mecmûası (1914-1918)".

getirmek için çabalamıştır. 30 Teşrînevvel 1334 (30 Ekim 1918)'de yayım hayatına son verene kadar Osmanlı Devleti'nde Türkçülük ve Milliyetçilik fikirlerinin yeşermesinde önemli rol oynamıştır.

3. BÖLÜM

SİRÂT-I MÜSTAKÎM / SEBÎLÜRREŞÂD VE İSLAM MECMÛALARINDA USÛLÜ'L-FIKH VE FIKIH KONULARINDA KALEME ALINMIŞ MAKALELER

3.1. Sırât-ı Müstakîm Mecmûası'nda Yer Alan Makaleler

Sırât-ı Müstakîm Mecmûası'nın yayın hayatına başladığı dönem dini, siyasi/idari, askeri, fikri, sosyal, ekonomik/iktisadi ve kültürel açıdan son derece karışık bir döneme rastlamaktadır. Ülke her açıdan değişim sürecine girmiştir. Bu değişim sürecinden nasibini alan Fıkıh ve Fıkıh Usûlü konuları da derginin satırlarına yansımış ve tartışılmıştır.

Sırât-ı Müstakîm Mecmûası'nda yer alan Fıkıh ve Fıkıh Usûlü ile ilgili makaleleri şöyle sıralayabiliriz:¹¹⁷

1. Haydar Efendi, "*Hikmet-i Hukuk-ı İslâmiye (1), (2), (3), (4)*", nşr. Hacı Adil, C: 1, S: 1, 2, 3, 4.
2. Musa Kazım, "*Hürriyet- Müsavat (2), (3), (4), (5), (6), (7)*", C: 1, S: 2, 3, 4, 5, 6, 7.
3. Ali Haydar Emin, "*Delâil-i Meşveret*", C: 1, S: 2.
4. Bereketzade İsmail Hakkı, "*Necâib-i Kur'âniye (4), (27)*", C: 1, 2, S: 6, 30.
5. Muhammed Ferid Vecdi, "*Müslüman Kadını (8), (9), (10), (11), (12), (13), (14), (15), (17)*", müt. Mehmed Âkif, C: 1, S: 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19.
6. Reşid Rıza, "*Gayrimüslime Selam*", müt. Eşref Edip, C: 1, S: 16.
7. Tefik-Neşet-Vahîd (Hüseyin), "*Zebh-i Kurban*", C: 1, S: 21.
8. SM, "*Sırât-ı Müstakîm'in Cevabı*", C: 1, S: 21.
9. Şa'rânî, "*Mizân-ı Şa'rânî'den (1), (2), (3), (4)*", müt. Ömer Lütfi, C: 1, 2, S: 23, 36, 37, 38.
10. M, "*Resim ve Sûret*", C: 1, S: 26.

---

¹¹⁷ Bu makaleleri belirlerken Abdullah Ceyhan, Suat Mertoğlu ve Ertuğrul Düzdağ tarafından yürütülen Bağcılar Belediyesi tarafından çıkarılan kitaplardan yararlandık.

11. Manastırlı İsmail Hakkı, "*Ahkam-ı İslâmiye ve İctihad (1), (2), (3)*", C: 2, S: 28, 29, 30.
12. Manastırlı İsmail Hakkı, "*Bâb-ı İctihad Mesdûd mudur (1), (2), (3)*", C: 2, S: 31, 32, 33.
13. Bâlî, "*Kazasker Çivizâde'ye Mektup*", C: 2, S: 31.
14. Halim Sabit, "*Mecelle Cemiyeti Hakkında Bir Muhtıra-i Âcizâne (1), (2)*", C: 2, S: 33, 35.
15. Troytskili Ahmed Taceddin, "*Rusya İslâmları ve Üç Mesele*", C: 2, S: 33.
16. Mehmed Ziyaeddin Seyyid, "*Abdülhamid'i Sani'nin Hal'ine Dair Taraf-ı Meşihat-ı Celileden Verilen Fetvâ-yı Şerife'nin Sûretidir*", C: 2, S: 34.
17. Manastırlı İsmail Hakkı, "*Bâb-ı İctihad Daima Küşâde Bulunmaktadır*", C: 2, S: 34.
18. Mehmed Hicabî, "*Hilale Dair*", (Mübahasat), C: 2, S: 40.
19. Yunuszade Ahmed Vehbi, "*Hilale Dair*", (Mübahasat 1, 2), C: 2, S: 44, 50.
20. Mehmed Ali, "*Hilale Dair*", (Mübahasat 1), C: 2, S: 47.
21. Halim Sabit, "*Ulema ve Avam (1)*", C: 2, S: 48.
22. Yunuszade Ahmet Vehbi, "*İctihada Dair*", (Mübahasat), C: 3, S: 57.
23. Halim Sabit, "*İctihada Dair (1), (2), (3), (4), (5), (6), (7), (8), (9), (10), (11), (12), (13), (14), (15), (16)*", C: 3, S: 58, 59, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 77, 78.
24. Yakub Kemal Kırımlı, "*İslâm'da Tese'ülün Mezmûmiyeti, Netâic-i Müellimesi*", C: 3, S: 63.
25. el-Mağribî, "*Müctehidler Yetiştirelim*", müt. A. (Ayın) F. Salah, C: 3, S: 75.
26. Halim Sabit, "*İctihad Makalelerine Dair Beyanü'l-Hak Risâle-i Muhteremesine Gönderilen Tenkide Cevap*", C: 4, S: 81.
27. Azmzade Refik Bey, "*Müslümanlıkta Ferdin Hâkimiyeti İle Cemaatin Hâkimiyeti (1), (2), (3)*", müt. Mehmed Âkif, C: 4, S: 82, 83, 84.
28. İskilipli Mehmed Âtîf, "*Nazar-ı Şeriatta Kuvve-i Berriye ve Bahriyenin Derece-i Ehemmiyet ve Vücûbu (3)*", C: 5, S: 109.

29. YY, "*Kurbanlar Hakkında Fetvâ-yı Âlî*", C: 5, S: 118.
30. Browne, "*Reis-i Müctehidîn Hasan Şirazî Hazretlerine Yazılan Mektup (1)*", müt. Mehmed Râgıb, C: 5, S: 119.
31. Reşid Rıza, "*Zehâvîzade Cemil Efendi'nin Kadın Meselesindeki Mühacemat-ı Şairânesi*", C: 5, S: 120.
32. Kazanlı Cârullah Hafdî, "*Sırât-ı Müstakîm Heyet-i Tahriyisine*", Mekatib: Çin'den, C: 5, S: 120.
33. SM, "*Sırât-ı Müstakîm('in Cevabı)*", C: 5, S: 120.
34. YY, "*Zekâtın Donanma İanesine Verilebileceğine Dair Fetvâ-yı Âlî*", C: 5, S: 127.
35. Salih eş-Şerif et-Tunusî, "*I'tâüz'zekât li'd-dûnanma*", C: 6, S: 131.
36. Mehmed Fahreddin, "*İkinci Hata*", C: 6, S: 138.
37. M. Muhyiddin, "*[Tesettüre Dair]*", (Mekatib), C: 6, S: 139.
38. İffet-i İslâm namına bir âciz, "*[İrticaya Dair]*", C: 6, S: 139.
39. Mehmed Fahreddin, "*Medeniyet-i İslâmiyeden Bir Sahife yahut Tesettür-i Nisvan (1), (6), (7), (8)*", C: 6, S: 141, 147, 148, 152.
40. Mehmed Sıtkı, Mustafa, Şükrü, "*Kûş-ı Diyânet ve Hamiyete*", (Mekatib), C: 6, S: 154.
41. SM, "*Tesettür Meselesi'ne Cevap*", C: 6, S: 156.
42. Mehmed Fahreddin, "*İzâ lem testehyi fe'sna' mâ şî'te*", C: 7, S: 158.
43. F. Remziye, "*Sırât-ı Müstakîm Ceride-i İslâmiyesine*", C: 7, S: 158.
44. Mehmed Fahreddin, "*Sayhatü'n-Nedm*", C: 7, S: 163.
45. Mehmed Fahreddin, "*Huzûr-ı Âli-i Meşihatpenahiye Tekid-i İstafta*", C: 7, S: 167.
46. Mehmed Fahreddin, "*Mürted Parmaklar, Mel'un Kalemler*", C: 7, S: 169.
47. YY, "*Tesettür-i Nisvan*", C: 7, S: 169.
48. YY, "*Zekât ve İane-yi Harbiye*", C: 7, S: 169.
49. Mustafa Takî, "*İdad-ı Kuvvet*", (Mübahasat), C: 7, S: 172.
50. Schopenhauer, "*Kadınlar*", müt. Şerefeddin, C: 7, S: 173.
51. Mehmed Fahreddin, "*İdad-ı Kuvvet ve İbadat-ı Maliye (1), (2)*", C: 7, S: 174, 176.

52. Mustafa Takî, "Açık Mektup: Alay Müftüsü Fahreddin Efendi'ye", C: 7, S: 180.

53. Mehmed Fahreddin, "Açık Cevap: Sivas'ta Selim Efendizade Mustafa Takî Efendi'ye", (Mübahasat), C: 7, S: 181.

3.1.1. Konularına Göre Makalelerin İçerik Değerlendirmesi

Sırat-ı Müstakim Mecmûası'nda usûlü'l-fikh ve fikh konularında birçok yazar makaleler kaleme almıştır. Dönemin şartlarından dolayı her konu fikhî açıdan değerlendirilmiş ve bazı konular yazarlar arasında tartışılmıştır. Konu başlıklarına göre makaleleri şu şekilde değerlendirebiliriz:

3.1.1.1. Hikmeti Hukuk-ı İslâmiye

Sırât-ı Müstakîm Mecmûası'nda usûlü'l-fikh ve fikh alanlarına dair ilk makale birinci cildin birinci sayısından itibaren başlar ve devam eder. İlk sayıdaki makale; daha sonra ikinci, üçüncü ve dördüncü sayılarda da yayımlanan, Mukarriri; Merhûm Meclis-i Ma'ârif Re'îsi Haydar Efendi, Muharriri ise; Selânik Mekteb-i Hukuk mu'allimlerinden Âdil Bey olan, Haydar Efendi'nin ders takrirlerinden oluşan "Hikmet-i Hukuk-ı İslâmiye" başlıklı makalelerin ilkidir.¹¹⁸ Makalenin başında makale şu şekilde özetlenmiştir:

*"Bismillâhirrahmânirrahîm
İlm-i usûl-i fıkıhdan bi-tevfikihi te'âlâ tahrîren tenkîh ve şifâhen
tavzih olunacak işbu metn-i vecîz bir mukaddime, iki maksad ve bir
hâtimeye rabt olunacaktır.*

*Mukaddime
İlm-i Usûlün Ta'rîf ve Mevzû' ve Gâyeti Beyânındadır. İlm-i usûl-i
fikh: Ahkâm-ı şer'iyeyi edille-i tafsilîyyesinden istinbâta kendileriyle
tevassul olunan kâ'ideleri ta'rîfe mütekeffil ilimdir.
Mevzû'u: İsbât-ı ahkâm haysiyetinden edilledir.*

---

¹¹⁸ Ali Haydar Efendi'nin (1837-1903) Hukuk Mektebi'nde verdiği usul-i fikh derslerinin bir bölümü 1307'de taşbaskı olarak neşredilmiş, yine aynı okulda verdiği derslere ait Hacı Adil Bey tarafından tutulan notlar Sırât-ı Müstakîm Mecmûası'nın ilavesi olarak verilmiştir; Büyük Haydar Efendi, Usul-i Fikh Dersleri, haz. Hacı Adil, Sırât-ı Müstakîm Kütüphanesi, Matbaa-i Amire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye 1326. Yeni harflerle neşri: Usul-i Fikh Dersleri, haz. M. Çevik - K. Meral, Üçdal Neşriyat, İstanbul, tsz. Bu notların, başka birisi tarafından yapılan neşri dolayısıyla Hacı Adil Bey'in açıklamaları için bk."Sırât-ı Müstakîm'in Müessesleri Beyefendilerine", SM, C. 11, S. 29 (18 Safer 327/26 Şubat 324), s. 47-48.

*Gâyeti dahi: Ahkâmı ma'rifet ve mücebince amel üzerine ihrâz-ı sa'âdetdir.*¹¹⁹

Devamında ise; her ilimde bir mukaddime bulunmalıdır. Bu da o ilmin ta'rifini, mevzû'unu, gâyetini bilmekle hâsıl olurdenmekte, bu çerçevede "Usûl-i Fıkıh" ilminin mukaddimesine değinilmekte, "Usûl-i Fıkıh"ın farklı tanımları yapılmakta ve "Usûl ve Fıkıh" lafızları etimolojik açıdan değerlendirilmektedir.¹²⁰

Aynı dizinin ikinci makalesinde ilk makalede başlanan "Usûl-i Fıkıh" ilminin tarifine devam edilmekte; fakîh ve fukahânın tanımı yapılmakta, "Usûl-i Fıkıh"ın lakabına değinilmektedir.¹²¹

Dizinin üçüncü makalesinde "İlm-i Usûl-i Fıkıh"ın nasıl te'essüs ettiği şöyle açıklanmaktadır:

"Âdem aleyhi's-selâmdan beri telâhuk eden efrâd-ı beşerin envâ'-ı ef'âli hadd ü hasra gelmez derecede çoktur. Vâkı'â bu âlemin bekâsı mahdûddur. Dünyanın fenâsıyla ef'âl-i beşer de müntefî olacak. Ama dünya bâkî kaldıkça ef'âl-i beşer de ber-karâr bulunacaktır. Her fi'l-i beşer için başka başka hüküm ta'yîn ve tasrîhi ise müte'assir olur. Binâ'en-aleyh bazı hükümlerin delillerinden yani hükmü mensûs ve musaddak olan fi'illerin müstenîd olduğu edilleden vakt-i hâcette ahkâm çıkarıp münâsib olanlarını o hükme kıyâs etmek için birtakım kânûnlar, kâ'ideler, kazıyyeler vaz' ettiler ki, bu kazıyyelerin mevzû'u ef'âl-i mükellefîn, mahmûlû de ahkâm-ı şer'iyyedir: Farz, vücûb, nedb, hurmet, kerâhet gibi.

Meselâ: Namaz ef'âl-i beşeriyyedendir... Namaz vâcibdir... Hac vâcibdir... dediler; böyle birtakım kazıyyeler vücûda geldi. Şimdi bu kazıyyelere te'alluk eden hâsıl-ı ilme 'Fıkıh' dediler. Sonra bu edillenin ve ahkâmın tafsîlâtına nazar ettiler. Bu edille ve ahkâm üzerine istidlâlin keyfiyetinde te'emmül ve bu bâbda i'mâl-i fikr ederek bu edille ve ahkâmın muhtâc-ı ilâhî olan tettebbu'âtta itrâ ettiler. Meselâ bir delil âm mıdır, hâs mıdır? –daha birçok aksâmı var– bu cihetleri tedkîk ederek netice-i tettebbu'âtlarında birtakım daha kazıyyeler vücûda getirdiler ki bunlara da bazı mütemmimât ilâvesi sûretiyle zabt ve tedvîninden hâsıl olan hey'et-i mecmû'aya 'Usûl-i Fıkıh' tesmiye ettiler. İşte 'İlm-i Usûl-i Fıkıh' böyle te'essüs etti..."¹²²

Devamında ahkâm, ahkâm-ı şer'iyye, ahkâm-ı fer'iyye, ahkâm-ı i'tikâdiye, edille, edille-i tafsîliyye ve kâ'ide terimlerinin örnekleriyle tanımları yapılmakta, Usûl-i Fıkıh'ın mevzû'una değinilmektedir. A'râz ve

¹¹⁹ Haydar Efendi, *Hikmet-i Hukuk-ı İslâmiye*, "Hikmet-i Hukuk-ı İslâmiye (1)", nşr. Hacı Adil, SM, C. 1, S. 1, (14 Ağustos 324/30 Şaban [Receb] 326 Perşembe), s. 15-16.

¹²⁰ Haydar Efendi, *Hikmet-i Hukuk-ı İslâmiye*, s. 15-16.

¹²¹ Haydar Efendi, *Hikmet-i Hukuk-ı İslâmiye*, "Hikmet-i Hukuk-ı İslâmiye (2)", nşr. Hacı Adil, SM, C. 1, S.2, (7 Şaban 326/21 Ağustos 324 Perşembe), s. 32.

¹²² Haydar Efendi, "Hikmet-i Hukuk-ı İslâmiye (3)", nşr. Hacı Adil, SM, C. 1, S. 3, (14 Şaban 326/28 Ağustos 324 Perşembe), s. 47-48.

a'râz-ı zâtiyyenin tanımı yapıldıktan sonra a'râz-ı zâtiyye için hâsıl olan dört kısımdan bahsedilmektedir.¹²³

Bu dizinin dergi içinde yayınlanan son yani dördüncü makalesinde Usûl-i Fıkh'ın mevzû'u konusuna devam edilmekte, "*A'râz-ı mezkûreden bahsetmek sekiz sûretle olur*" denilmekte ve 5 sûretten bahsedilmektedir.¹²⁴

Haydar Efendi'nin "*Hikmet-i Hukuk-ı İslâmiye*" adlı makaleleri ile ilgili Sırât-ı Müstakîm yönetimi 6. Sayıda bir ihtar yayımlamış ve Haydar Efendi'nin Usûl-i Fıkh Dersleri'nin yedinci sayıdan itibaren dergiye ek olarak ayrı formda neşredileceği bildirilmiştir.¹²⁵ Böylelikle 7. sayıdan 91. sayıya kadar 37 sayının yanında ek olarak verilmiştir.

İkinci cildin 29. sayısında Hacı Adil Bey, Haydar Efendi'nin Usûl-i Fıkh Dersleri'nin İsmâil Bey nâmında bir mekteb refiki tarafından kitap haline getirildiğini söylemiş ve bundan duyduğu rahatsızlığı dile getiren bir tenkid yazısı yayınlamıştır.¹²⁶ Aynı cildin 32. sayısında İsmail Bey bu tenkide "*Sırât-ı Müstakîm Mü'essisleri Beyefendilere*" başlığı altında cevap vermiştir.¹²⁷

Haydar Efendi'nin Usûl-i Fıkh Dersleri'nin Sırât-ı Müstakîm'deki neşri tamamlandığında 558 sayfalık bir kitap halinde 1326 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır.¹²⁸ İleri ki zamanlarda ise bu eser Latin harfleri ile tekrar neşredilmiştir.¹²⁹

3.1.1.2. İctihad

Sırât-ı Müstakîm'de en çok üzerinde durulan konulardan biri ictihad konusudur. İctihad mevzusu ile ilgili 35 makale kaleme alınmıştır. Bu konuyla ilgili makale neşreden yazarlar başta Halim Sabit olmak üzere

---

¹²³ Haydar Efendi, "*Hikmet-i Hukuk-ı İslâmiye (3)*", s. 47-48.

¹²⁴ Haydar Efendi, "*Hikmet-i Hukuk-ı İslâmiye (4)*", nşr. Hacı Adil, *SM*, C. 1, S. 4, (21 Şaban 326/4 Eylül 324 Perşembe), s. 64.

¹²⁵ *SM*, "*İhtâr*", *SM*, C. 1, S. 6, (5 Ramazan 326/18 Eylül 324 Perşembe), s. 96.

¹²⁶ Selânik Rüsûmât Nâzırı ve Mekteb-i Hukûk Mecelle Mu'allimi Hacı Âdil, "*Aynen Mektûb, Sırât-ı Müstakîm Mü'essisleri Beyefendilere*", *SM*, C. 2, S. 29, (18 Safer 1327/ 11 Mart 1909/ 26 Şubat 1324), s. 48.

¹²⁷ Mekteb-i Hukûk Me'zûnlarından Meclis-i İdâre-i Evkâf Başkâtibi İsmâil, "*Sırât-ı Müstakîm Mü'essisleri Beyefendilere*" *SM*, C. 2, S. 32, (10 Rebîü'l- Evvel 327/19 Mart 325 Perşembe), s. 96.

¹²⁸ Usûl-i Fıkh Dersleri ve Ali Haydar Efendi

¹²⁹ Usûl-i Fıkh Dersleri, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966.

Manastırlı İsmail Hakkı, Şa'rânî, Azmzade Refik Bey, Yunuszade Ahmed Vehbi ve el-Mağribî'dir.¹³⁰

Halim Sabit "*İctihad'a Dair*" başlığı altında dizi halinde farklı sayılarda olmak üzere 16 makale kaleme almıştır. Bu dizinin ilk makalesinde yazar ihtiyaç kavramının tanımını yapmış ve bu kavramın fıkha tesirini izah etmiştir. Devamında ise; Dersâdet'te İctihad alt başlığıyla Hz. Peygamber devrinde ictihadın nasıl meydana geldiğini örneklerle açıklamıştır.¹³¹

Dizinin ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci ve altıncı makalelerinde Peygamber Efendimizin irtihâl buyurmalarından sonra sahâbe devrinde ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminde ictihadın nasıl yapıldığını, rivayet ve isnadın meydana gelişini, ictihad kapısının açık olduğunu, ibâdet ile muâmelât arasındaki farkları, ahkâm-ı celîle-i fikiyyede olan ihtilâf ve teşettüt-i ârânın devr-i ashâbta nasıl başladığını, ilmî ihtilafların sebeplerini, fikhî açıdan faaliyet devri olan sahâbe devrinde fıkha hizmet eden sahabelerin isimlerini dile getirmiştir.¹³²

Yedinci, sekizinci ve dokuzuncu makalelerinde ise Tâbiîn devrinde ictihad, fıkıh mekteplerinin ortaya çıkışı, Irak fıkıh mektebi, Irak fıkıh mektebinin özellikleri, Irak mekteb-i fikhîsinin ileri gelen muallim ve müctehidleri, Basra ve Kûfe fukahâsının ileri gelenleri açıklanmıştır.¹³³ Dokuzuncu makalede İmam Ebû Hanîfe devrinde ulemânın fikirlerinde yaşanan berraklaşmayı, bu berraklaşmanın nasıl yaşandığını, Ebû Hanîfe'nin ictihada başlamasıyla fikhî alanda yaşanan mükemmelleşmeyi,

---

¹³⁰ İctihadla ilgili Halim Sabit 19, Manastırlı İsmail Hakkı 7, Şa'rânî 4, Azmzade Refik Bey 3, Yunuszade Ahmed Vehbi 1 ve el-Mağribî 1 makale neşretmiştir.

¹³¹ Halim Sabit, "İctihada Dair (1) (İlm-i Fıkıh Tarihinden Bir Parça)", *SM*, C. 3, S. 58, (29 Ramazânü'l-Mübârek 327/1 Teşrîn-i Evvel 325 Perşembe), s. 87-89.

¹³² Halim Sabit, "İctihada Dair (2)", *SM*, C. 3, S. 59, (6 Şevval 327/8 Teşrîn-i Evvel 325 Perşembe), s. 97-99. / Halim Sabit, "İctihada Dair (3) (İlm-i Fıkıh Tarihinden Bir Parça)", *SM*, C. 3, S. 63, (4 Zilka'de 327/5 Teşrîn-i Sâni 325 Perşembe), s. 166-167. / Halim Sabit, "İctihada Dair (4) (İlm-i Fıkıh Tarihinden Bir Parça)", *SM*, C. 3, S. 64, (11 Zilka'de 327/12 Teşrîn-i Sâni 325 Perşembe), s. 180-182. / Halim Sabit, "İctihada Dair (5) (İlm-i Fıkıh Tarihinden Bir Parça)", *SM*, C. 3, S. 65, (19 Zilka'de 327/19 Teşrîn-i Sâni 325 Perşembe), s. 193-195. / Halim Sabit, "İctihada Dair (6) (İlm-i Fıkıh Tarihinden Bir Parça)", *SM*, C. 3, S. 66 (26 Zilka'de 327/26 Teşrîn-i Sâni 325 Perşembe), s. 209-210.

¹³³ Halim Sabit, "İctihada Dair (7) (İlm-i Fıkıh Tarihinden Bir Parça)", *SM*, C. 3, S. 67 (3 Zilhicce 327/3 Kânûn-ı Evvel 325 Perşembe), s. 225-226. / Halim Sabit, "İctihada Dair (8)", *SM*, C. 3, S. 68, (10 Zilhicce 327/10 Kânûn-ı Evvel 325 Perşembe), s. 243-244. / Halim Sabit, "İctihada Dair (9)", *SM*, C. 3, S. 69, (17 Zilhicce 327/17 Kânûn-ı Evvel 325 Perşembe), s. 259-260.

Ebû Hanîfe'nin talebeleri Ebû Yûsuf Yâkub, Muhammed bin Hasan, Hasan bin Ziyâd el-Lü'lû taraflarından ictihadlarının cem' edilmesini, İmâm'dan ehâdîs nakleyleyenleri, Irak mekteb-i fikhîsini Hicâz mekteb-i fikhîsinden, yani Hanefî mezhebini Mâlikî mezhebinden ayıran iki ictihâdı açıklamıştır.¹³⁴ Yazar makalenin sonunda iki mektep, iki mezheb arasında olan bütün ihtilâfâtın bu iki asla (ictihâda) rücû' ettiğini söyler.¹³⁵

Halim Sabit makale dizisinin onuncu sayısında Ebû Hanîfe radiyallâhu anhu'nun meşâhîr-i ashâbını, Ebû Yûsuf ve Muhammed bin Hasan'ın Hanefî mezhebinin yayılmasına sağladıkları yardımı, Hicaz fıkıh mektebinin genel özelliklerini, İmam Mâlik'e kadar mektebin geçirdiği süreci, İmam Mâlik ile Hicâz mekteb-i fikhîsinin nasıl kişilik kazandığını özetlemiştir.¹³⁶

Dizinin on birinci makalesinde Halim Sabit, Şâfiî mezhebinin ortaya çıkış nedenlerini ve sürecini, İmâm Ebû Abdullah Muhammed bin İdrîs eş-Şâfiî'nin fikhî konularda izlediği metodu izah etmiştir.¹³⁷

On ikinci makalede Mâlikî ve Şâfiî mezhebinin teessüs etme süreçlerinden yola çıkarak Hanbelî mezhebinin ortaya çıkışına zemin hazırlayan olayları özet olarak aktarmıştır.¹³⁸

On üçüncü makalede yazar İmâm Ahmed bin Hanbel'in ehl-i sünnete usûl ve kavâid itibâriyle ayrıca bir yenilik getirmediyse de ilerlemesi ve gelişmesi hususunda çok büyük yardımı olduğunu söyledikten sonra, Ahmed bin Hanbel'in fetvâlarını temellendirdiği beş esas olan nusûs, fetâvâ-i ashâb, ashâb-ı kirâm ihtilâf ederlerse nusûsa en karîb olanını tercîh eylerdi, ehâdîs-i mürsele ve ehâdîs-i zaîfe, kıyâs konularını izah etmektedir.

---

¹³⁴ Halim Sabit, "İctihada Dair (9)", *SM*, C. 3, S. 69, (17 Zilhicce 327/17 Kânûn-ı Evvel 325 Perşembe), s. 259-260.

¹³⁵ İlm-i fikh için vaz' ettiği tarîften dahi anlaşıldığı üzere İmâm hazretleri ictihâdında, hall-i mesâilde, iftâsında daima bir ma'küliyet, daima bir suhûlet gösterir. Ol hazrete isnâd olunan mesâilin, müctehedâtın, usûl ve kavânînin ta'lîlâtı, temessükâtı nazar-ı itibâra alınırca bu hakikat bütün vuzûhuyla meydana çıkar... Bu hâli dahi Hazret-i İmâm kendi ictihâdının bir neticesi olmak üzere kabul etmişti. Hazret-i İmâm bütün bununla berâber nakle dahi pek büyük ehemmiyet atfetmekte bulunduğundan ahbâr-ı âhâdî akîse-i sahîhaya takdîm eylerdi. Bu da ictihâd-ı zâtîsi idi. Halim Sabit, "İctihada Dair (9)", s. 259-260.

¹³⁶ Halim Sabit, "İctihada Dair (10)", *SM*, C. 3, S. 70, (24 Zilhicce 327/23 Kânûn-ı Evvel 325 Perşembe), s. 275-277.

¹³⁷ Halim Sabit, "İctihada Dair (11)", *SM*, C. 3, S. 71, (1 Muharrem 328/31 Kânûn-ı Evvel 325 Perşembe), s. 295-297.

¹³⁸ Halim Sabit, "İctihada Dair (12)", *SM*, C. 3, S. 72, (8 Muharrem 328/7 Kânûn-ı Sâni 325 Perşembe), s. 309-310.

Devamında İmâm Ebû Hanîfe, İmâm Mâlik, İmâm Şâfiî'nin bu beş esasa bakış açılarını aktarmaktadır. Farklı farklı mezhepler olsa da bunların iki mektebe mensup olduğunu söyleyip Irak Mekteb-i Fıkhîsi ve Hicaz Mekteb-i Fıkhîsi'ne bağlı mezhepleri tek tek saymıştır. Mekteplerin birbirinden ayrıldığı hususları izah etmiştir.¹³⁹

On dördüncü ve on beşinci makalede yazar hicretten sonra 4. asırla birlikte İctihad devrinin kapanmasını, taklid döneminin ortaya çıkmasını, taklid devrinin özelliklerini anlatmakta, taklid ile Müslümanların geri kalması arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır.¹⁴⁰ İctihad açısından hicrî 4. asrı yazar özetle şöyle anlatmaktadır:

"İlminden, tettebbuâtından, ictihâdından başka hiçbir mezhebe, hiçbir şahsa takayyüd etmeyen ashâb-ı iktidâr pek ziyâde azalmıştı ve gündün güne azalıyordu..."

Evvelleri olduğu gibi, ulûm-ı İslâmiyye, fıkha, mesâî-i ictihâd ve tettebbua münhasır değildi. ...ulemâdan olacağı me'mûl birçok zevât ayrılmış; ulûm-ı muhdese ve ulûm-ı dahîle ile iştigal etmeye başlamıştı...

Eimmeden birinin mezhebini kabul eden ulemâ beyninde ilm-i fikh üzerinde mübâhese ve mücâdele etmek usûlu moda olmaya başladı... Âdetâ mübâhese meclisleri o zamanın husûsî 'temâşâ'ları sırasına geçti. Bu hâdise meydân-ı fikhîde iki türlü te'sîr icrâ etti:

1. *Her mübâhis kendi mezhebi dâhilinde tettebbuât icrâ ettikçe, onu müdâfaaya çalıştıkça tabîi olarak mezhebine olan muhabbeti, şiddet-i merbûtiyyeti tezâyüd ediyordu.*

2. *Mübâhisin kendi mezhebine olan şiddet-i muhabbet ve merbûtiyyeti ve onu müdâfaa için sa'y u gayret etmesinden aksülamel tarîkiyle hasmı kalben ve rûhen tebâüd ediyor, âdetâ taassuba kadar ilerliyordu.*

... mezheplerden hangisi olursa olsun gittikleri bilâdda dîn-i mübîn-i İslâm'ın yegâne bir mezhebi gibi telakkî olunuyor; başka mezâhim dahi mevcut bulunmadığından artık kendi hudûdu dâiresinde müstaid olduğu kadar tevessü' ediyordu. Hele hükûmet-i mahalliyyece de mazhar-ı kabûl olursa büsbütün resmîyet kesb eder; ulemâ ve hükûmet vâsıtasıyla avâma dahi nüfûz ederek müntehâsına vâsıl olur; hattâ taassup derecesini buluyordu. Hükûmetçe kazânın infâzını, ahâlîce iftânın kabulünü te'mîn için hâkim ve müftiler mezhebin fukahâ-yı kadîmesinden birine istinâd etmeği mecburî biliyorlardı.

Bağdat, Kûfe, Medine... gibi merâkizde iki sınıf ulemâ mevcut bulunuyordu:

¹³⁹ Halim Sabit, "İctihada Dair (13)", *SM*, C. 3, S. 73, (15 Muharrem 328/14 Kânûn-ı Sâni 325 Perşembe), s. 325-327.

¹⁴⁰ Halim Sabit, "İctihada Dair (14)", *SM*, C. 3, S. 74, (22 Muharrem 328/21 Kânûn-ı Sâni 325 Perşembe), s. 341-343. / Halim Sabit, "İctihada Dair (15)", *SM*, C. 3, S. 77 (14 Safer 328/11 Şubat 325 Perşembe), s. 391-393.

- 1- Hiçbir mezheble takayyüdü bulunmayıp bîtaraf kalanlar.
- 2- Mezâhibden birini az çok iltizâm edenler.

...

İşte bütün şu hâdisât vesâir esbâb-ı hafîyyenin taht-ı te'sîrinde dördüncü karn-ı hicriden sonra ahvâl değişti. Artık müftîler ve fukahâ içinde bîtaraf olanlara tesâdüf olunmuyordu. Esâsen bulunsalar bile onların fetvâlarına mürâcaat edecek ahâlî, kazâlarını infâz edecek hükümet kalmamıştı... Binâenaleyh 'ictihâd fi'sşer' ister istemez bütün meşrûiyetine rağmen müteessifâne ufûl etti. Yerine de 'ictihâd fi'l-mezheb' kâim oldu.

İşte bu sûretle meşrû' olan ictihâd yüz üstü terk edilmiş, muhdes olan usûl-i ictihâd bilerek bilmeyerek âdetâ mecbûrî bir sûrette kabul edilmişti. Savâb olan tarîk-i ashâbdan udûl edilerek nusûstan uzaklanılmış idi. Ashâb-ı kirâmin, tâbiîn, tebe-i tâbiîn hazerâtının meslekleri terk edilerek tamâmen yeni bir meslek kabul olunmuş idi: 'İctihâd fi'l-mezheb.'

...hareket terakkîye doğru değil tedennîye doğruydu.

... Sonra gelen devirlerde, usûl-i tahrîc bütün ma'nâsıyla kuvvet buldu. İctihâd fi'l-mezheb dahi hayli sıkıştı. Hattâ ulemâ-yı tabakât dahi bu devrin ictihâdlarında ma'nâ-yı hakîkîsini, buna yakın olan bir dereceyi de göremediklerinden ictihâdlarını 'ictihâd fi'l-mesâil' diye tabîr etmeye mecbur olmuşlardır...

... Bu, yeni, muhdes bir ta'bîr. Bu devirde ictihâdın ma'nâ-yı asliyyesinden zerre kadar bir şey kalmamıştı. Fakat buna benzer bir şâibe mevcut bulunduğundan 'ictihâd' kelimesini büsbütün atmak münâsib görülemiyor. Binâenaleyh bu devreye 'müctehidîn fi'l-mesâil' tabakası denilmiş idi...

Devr-i tahrîc... Edvâr-ı muzlime-i taklîdin ilk safhası... Bu tabakada ictihâd, ictihâddan bir zerre değil, şâibesi bile kalmamıştı...

Devr-i tercih, devr-i temyîz... İlm-i fıkıh tarihinde pek az münevver iki levha-i siyâh...

Bundan sonra zulmet-i mutlaka devri, bundan sonra ilim için, fıkıh için bir zamân-ı fetret bed' ediyor.¹⁴¹

Geriye doğru olan hareket-i tadrîciyye ile nihâyet noktai idbâra vusûl vukûa gelmiş, taklîd bütün ma'nâsıyla icrâ-yı hükmetmeye başlamış idi. Fikr-i taklîd ezhân-ı ulemâda bütün kuvvetiyle yerleşmiş; artık bunun aleyhinde bir söz söylemek câiz değildi. Çünkü ulemâ buna kâni idiler; buna iman etmişlerdi.

Zâten bu devirlerde yetişen ulemâ ictihâddan pek baîd bulunuyorlardı...

... Bu devir bir devr-i sükût ve istirâhat idi.

... Nihâyet bir iki devri müteâkib ulemâ, fukahâ tamâmen mağlûb olmuşlardı. Bu mağlûbiyet taklîd ile başlamış, 'Bâb-ı ictihâd mesdûddur' cümle-i meş'ûmesinin elsine-i ibâda düşmesiyle resmen i'lân olunmuştu.¹⁴²

¹⁴¹ Halim Sabit, "İctihada Dair (14)", SM, C. 3, S. 74, (22 Muharrem 328/21 Kânûn-ı Sâni 325 Perşembe), s. 341-343.

¹⁴² Halim Sabit, "İctihada Dair (15)", SM, C. 3, S. 77, (14 Safer 328/11 Şubat 325 Perşembe), s. 391-393.

Dizinin son on altıncı makalesinde ictihadın günümüz için gerekliliği mevzu edilmiş ve yazıda isim verilmeden Yunuszâde Ahmed Vehbi'nin daha önce derginin 3. cilt 57. sayısında "*İctihada Dair*" başlığıyla yayınladığı yazısındaki¹⁴³ yeni ortaya çıkan meseleler için ictihada gerek olmadığı, eslâfın bıraktığı meselelerin ve kaidelerin bunun için yeterli olduğu, ictihad kapısının kapalı olduğu görüşleri tenkit edilmiştir.¹⁴⁴

Halim Sabit'in ictihad konusuyla ilgili Sırât-ı Müstakîm'de yayınlanan üç makalesi daha vardır. Bu makalelerden ikisi farklı sayılarda yayımlanan ancak birbirinin devamı olan makalelerdir. "*Mecelle Cemiyeti Hakkında Bir Muhtıra-i Âcizâne*" başlığıyla yayınladığı bu makalelerden birincisi 2. cildin 33. sayısında, ikincisi ise 2. cildin 35. sayısında yer almaktadır. Yazar bu iki makalede mecliste yeniden kurulacak Mecelle Cemiyeti'ne katılacak kimselerin fikhî ve ilmî açıdan ne gibi özelliklere sahip olması gerektiğini, bu süreçte dikkate alınması gereken meseleleri, değişen şartlar karşısında yeni ictihadların gerekliliğini, avâmil-ahkâm uyumunu açıklamaktadır.¹⁴⁵ Yazar yeni kurulacak Mecelle Cemiyeti'nin özelliklerini meclisin verdiği şekilde açıkladıktan sonra şöyle demektedir: "*Bu halde işbu tanzîmi matlûb olan mecelle-i celîle iki kısım olup biri müctehedât-ı kadîmeden teşekkül, diğeri müctehedât-ı cedîdeden te'essüs edecektir. Şimdiye kadar elimizde olan mecelle birinci kısma dâhildir.*" Devamında ise birinci kısmın mütâla'asını yapmaktadır.¹⁴⁶

Aynı isimle 2. cildin 35. sayısında yer alan ikinci makalede ise ikinci kısım mecellenin mütâla'asını yapmakta, yeni ictihadların gerekliliğine değinmekte, medreselerin ıslah edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁴⁷

Halim Sabit'in Sırât-ı Müstakîm'de yer alan ictihadla ilgili son makalesi ise 4. cildin "*İctihad Makalelerine Dair Beyanü'l-Hak Risâle-i*

---

¹⁴³ Yunuszade Ahmet Vehbi, "İctihada Dair(Mübahasat) ", *SM*, C. 3, S. 57, (22 Ramazânü'l-Mübârek 327/24 Eylül 325 Perşembe), s. 72-74.

¹⁴⁴ H. (Halim) S. (Sabit), "İctihada Dair (16)", *SM*, C. 3, S. 78, (21 Safer 328/18 Şubat 325 Perşembe), s. 413-414.

¹⁴⁵ Halim Sabit, "Mecelle Cemiyeti Hakkında Bir Muhtıra-i Âcizâne (1)", *SM*, C. 2, S.33, (17 Rebîü'l- Evvel 327/26 Mart 325 Perşembe), s. 102-106. / Halim Sabit, "Mecelle Cemiyeti Hakkında Bir Muhtıra-i Âcizâne (2)", *SM*, C. 2, S. 35, (16 Rebîü'l- Âhir 327/23 Nisan 325 Perşembe), s. 131-133.

¹⁴⁶ Sabit, "Mecelle Cemiyeti Hakkında Bir Muhtıra-i Âcizâne (1)", s. 102-106.

¹⁴⁷ Sabit, "Mecelle Cemiyeti Hakkında Bir Muhtıra-i Âcizâne (2)", s. 131-133.

Muhteremesine Gönderilen Tenkide Cevap" adlı başlığıyla yayımladığı makalesidir. Yazar bu makaleyi Sırât-ı Müstakîm'de yayımlamış olduğu ictihad ile ilgili makalelerine gelen tenkitlere cevap niteliğinde yayımlamıştır.¹⁴⁸ Tenkit, Beyanü'l Hak Dergisi'nin 3. cildinin 52. sayısında "*Tenkid-Selanik Cemiyet-i İlmiyesi'nden Vârid Olmuştur*" başlığı ile isimsiz olarak yayınlanmıştır. Bunun üzerine Halim Sabit bu tenkide cevabını dergiden vermiştir. Sırât-ı Müstakîm yönetimi bu yazıyla ilgili bir dipnot düşme ihtiyacı hissetmiş, dipnotta Halim Sabit'in kendisine yöneltilen eleştirilere tek tek cevap verdiğini, ancak bunların tamamını burada yayımlamanın tartışma ortamı yaratma ihtimaline karşı yazının sadece bir kısmının yayınlandığını belirtir.

Sırât-ı Müstakîm'de Halim Sabit'ten sonra ictihad mevzusunu en çok konu edinen yazar Manastırlı İsmail Hakkı'dır. Toplam 7 makalesi vardır. Bunlardan ilki, 3 tefrika halinde yayımladığı "*Ahkam-ı İslâmiye ve İctihad*" isimli makaledir. Birinci tefrika 2. cildin 28. sayısında yer almaktadır. Yazar bu makalede "*İctihâdın ahkâm-ı İslâmiyyeye derece-i te'allukunu ta'yîn etmek için evvelâ dîn-i mübîn-i İslâm'da hâvî olduğu ahkâmı dört kısma taksîm etmemiz icâb eder.*" demektedir ve dört kısma ayırdığı bu hükümleri örnekleriyle izah etmekte, şer'i hükümlerin nevelerini, ictihadın carî olması açısından bu hükümlerin durumunu açıklamaktadır.¹⁴⁹

İkinci tefrika 2. cildin 29. sayısında yer almaktadır. Bu makalede dünyevî davranışlarda ictihad, örfün yeri, yabancı kanunları almanın gereksizliği gibi mevzular örneklerle ve ayet-i kerimelerle izah edilmiştir.¹⁵⁰

Üçüncü tefrika ise; 2. cildin 30. sayısında yer almaktadır. Yazar ikinci tefrikadaki konuları izah etmeye devam etmekte aynı zamanda bunlara ek

---

¹⁴⁸ Halim Sabit, "İctihad Makalelerine Dair Beyanü'l-Hak Risâle-i Muhteremesine Gönderilen Tenkide Cevap", *SM*, C. 4, S. 81, (12 Rebîu'l-Evvel 328/11 Mart 325 [326?] Perşembe), s. 50-51.

¹⁴⁹ Manastırlı İsmail Hakkı, "Ahkam-ı İslâmiye ve İctihad (1)", *SM*, C. 2, S. 28, (11 Safer 327/19 Şubat 324 Perşembe), s. 17-18.

¹⁵⁰ Manastırlı İsmail Hakkı, "Ahkam-ı İslâmiye ve İctihad (2)", *SM*, C. 2, S. 29, (18 Safer 327/26 Şubat 324 Perşembe), s. 33-34.

olarak da şer' ve kanun arasındaki farktan, şer'in yanında kanunun meşrûiyetinden bahsetmektedir.¹⁵¹

Manastırlı İsmail Hakkı'nın diğer 3 makalesi de aynı şekilde 3 tefrika halinde farklı sayılarda yayımlanmıştır. Bu makaleler "*Bâb-ı İctihad Mesdûd mudur?*" başlığını taşımaktadır. Bu makalelerin ilki 2. cildin 31. sayısındadır. Yazar bu makalede isim vermeden başka bir eserden alıntı yapmıştır. Makalenin başında "*Bu mes'elenin tedkîkine medâr olmak üzere evvelâ ulemâ-i İslâm'dan bir zât ile bir tâlib-i hak beyninde cereyân eden muhâvereyi naklediyoruz*" demekle yetinmiştir. Makalede buna değinilmese de yazının önemli bir kısmı Reşid Rıza'nın Muhâveretü'l- Muslih ve'l Mukallid isimli kitabının sonunda yer alan 'Paris Soruları'ndan tercümedir. Makalede parantez içinde verilen yerlerin Manastırlı İsmail Hakkı'ya ait olduğu söylenmektedir.¹⁵² Yazar makalede icihadın süreklilik arz etmesi gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁵³ Bu makalede anlatılanları yazar, bu dizinin bir sonraki makalesinin başında şöyle özetlemektedir:

"Makâle-i sâlifemizde su'âl-i ma'rûzu bekâ-yı ictihâdın mahzûr tevlîdine bâdî olmayacağı nokta-i nazarından hal ve insidâd iddi'âsında bulunanların kapıldıkları tevehhümâtı def" ve izâle maksadıyla büyük bir zâtın muhâveresini bast ü îzâh etmişidik."¹⁵⁴

"*Bâb-ı İctihad Mesdûd mudur?*" başlıklı makalelerin ikincisi 2. cildin 32. sayısındadır. Yazar bu makaleyi kaleme alma amacını şöyle izah etmektedir: "... *berâhîn-i nakliyye ve akliyye serdiyle fevâ'id-i bî-nihâyeyi te'mîn ederek ictihâdın âlem-i İslâmiyet'de ale'd-devâm bekâsı emr-i vâcib bulunduğunu takrîr ve isbât edeceğiz, ...*" Yazı Reşid Rıza'nın Muhâveretü'l- Muslih ve'l Mukallid'inin 12. muhâveresinden kaynağı belirtilmeksizin özetlenmiştir.¹⁵⁵ Yunuszade Ahmed Vehbi 3. cildin 57. sayısında bu

---

¹⁵¹ Manastırlı İsmail Hakkı, "Ahkam-ı İslâmiye ve İctihad (3)", *SM*, C. 2, S. 30, (25 Safer 327/5 Mart 325 Perşembe), s. 50-52.

¹⁵² Hayreddin Karaman, *Gerçek İslam'da Birlik*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2015, s. 311-312.

¹⁵³ Manastırlı İsmail Hakkı, "Bâb-ı İctihad Mesdûd mudur? (1)", *SM*, C. 2, S. 31 (3 Rebîü'l- Evvel 327/12 Mart 325 Perşembe), s. 65-66.

¹⁵⁴ Manastırlı İsmail Hakkı, "Bâb-ı İctihad Mesdûd mudur? (1)", s. 65-66.

¹⁵⁵ Manastırlı İsmail Hakkı, "Bâb-ı İctihad Mesdûd mudur? (2)", *SM*, C. 2, S. 32, (10 Rebîü'l- Evvel 327/19 Mart 325 Perşembe), s. 81-82.

makaleye cevap yazmış ve ictihad kapısının kapalı olduğunu, yeni çıkan meseleler için ictihada gerek olmadığını söylemiştir.¹⁵⁶

Bu dizinin 3. yani son makalesi 2. cildin 33. sayısındadır. Yazar bu makalede ictihadın her devir için gerekli olduğunu, insidâdın söz konusu olmadığını vurgulamış, hükümlerin kaynağı olan ayet ve hadisleri 2 kısma ayırmış ve bu kısımları izah etmiştir.¹⁵⁷

Manastırlı İsmail Hakkı'nın dergide ictihad konusuyla ilgili kaleme aldığı son makalesi "*Bâb-ı İctihad Daima Küşâde Bulunmaktadır*" başlığını taşımaktadır. Yazar makalenin başında makalenin amacını şöyle açıklamaktadır:

"...Bu makâlemizde şuna tenbîh etmek isteriz ki ictihâdın mâhiyet-i şer'îyyesiyle şerâ'it-i mu'tebere ve merâtib-i adidesine âgâh olanlar biraz da insâfa mâlik olurlarsa hakikat-i ma'rûzayı kabûlde tereddüd, etmezler ve kendi acizlerine bakarak bütün âlem-i İslâmiyet'i hazîz-i taklîde indirmezler."¹⁵⁸

İctihad kapısının açık olduğunu kısaca izah ettikten sonra yazar, müctehidde bulunması gereken şartları şöyle sıralamaktadır:

"Muhâvere-i mezkûrede müctehidde bulunması lâbüd olan şerâ'it ve evsâf-ı lâzimenin hülâsa-i icmâliyyesi de 1) Kitâb ve Sünnet'i fehm 2) Mevâkı'-ı icmâ'ı cezm 3) Mebâhis-i kıyâsı ihâta 4) Mekâsıd-ı şer'-i şerîfi ve ahvâl ve âdât-ı akvâmı ma'rifetden ibâret dört şu'beye münkaseim olduğu gösterilmişdi..."¹⁵⁹

Devamında bu şartları Mizân-ı Şa'rânî'den ve Molla Hüsrev'in Mir'âtü'l-Usûl'ünden alıntılar yaparak açıklamaktadır.¹⁶⁰

Dergide ictihad konusunda kaleme alınan diğer makalelerden dördü ise; Ankara istinaf reisi Ömer Lütfi tarafından "Mizân-ı Şa'rânî" den tercüme edilen makalelerdir. Makaleler "*Mizân-ı Şa'rânî'den*" başlığıyla, farklı sayılarda olmak üzere dört tefrika halinde yayımlanmıştır. İlk tefrika 1. cildin 23. sayısında yer almaktadır. Bu makalede ictihadlarını şer'i delillere

¹⁵⁶ Yunuszade Ahmet Vehbi, "İctihada Dair (Mübahasat) ", *SM*, C. 3, S. 57, (22 Ramazânü'l-Mübârek 327/24 Eylül 325 Perşembe), s. 72-74.

¹⁵⁷ Manastırlı İsmail Hakkı, "Bâb-ı İctihad Mesdûd mudur? (3)", *SM*, C. 2, S. 33, (17 Rebîü'l- Evvel 327/26 Mart 325 Perşembe), s. 97-98.

¹⁵⁸ Manastırlı İsmail Hakkı, "Bâb-ı İctihad Daima Küşâde Bulunmaktadır", *SM*, C. 2, S. 34, (13 Rebîü'l- Âhir 327/20 Nisan 325 Perşembe), s. 115-117.

¹⁵⁹ Manastırlı İsmail Hakkı, "Bâb-ı İctihad Daima Küşâde Bulunmaktadır", s. 115-117.

¹⁶⁰ Manastırlı İsmail Hakkı, "Bâb-ı İctihad Daima Küşâde Bulunmaktadır", s. 115-117.

dayandıran İslâm ulemasının hakkında su-i zannetmemenin, aksine hüsn-i zan beslemenin gerekliliği anlatılmaktadır.¹⁶¹

Makale dizisinin ikinci tefrikası 2. cildin 36. sayısında yer almaktadır. Mütercim, makalenin başında niçin bu eserden bazı kısımları dergide tercüme etme gereği duyduğunu izah etmiş, mezhep imamlarının ihtilaflarının azimet-ruhsat ayrımı ile ilişkisini açıklamış, devamında ise "*Mizân-ı Şa'rânî'den*" alıntılacağı;

"...e'imme-i müctehidîn ile onları taklîd edenler akvâlinin kâffesi, ilâ yevmi'd-dîn şu 'â'-ı nûr-i şerî'atle muhâtdır. Bir sûretle ki akvâl-i mezkûreden bir kavli şerî'at-ı mutahhara hâricinde görmek, adem-i mahzda vücûd-ı aynı müşâhede etmek kabilinden olarak emri muhâldir. Bunun böyle olduğuna hakkıyla ittilâ' hâsıl etmek ister iseniz, sizi irşâd eyleyeceğim şu hakikat önünde güzelce te'emmül ve tedebbür ediniz!

Yakînen, câzimen bilmelisiniz, nefsinizde mertebe-i tahkîke isâl etmelisiniz ki: Şerî'at-ı mutahhara, emr ü nehye müte'allık ve zât-ı hilâf olan yani beyne'l-e'imme sûret-i telakkisinde ihtilâf olunan herbir mes'eledde, ya teşdîd veya tahfîfi hâvî olarak, iki mertebe üzere vârid olmuştur. Bazı mukallidînin zan etdikleri gibi mertebe-i vâhide üzere değil.

Zâhir-bînân o iki mertebe arasında tenâkuz görerek dûçâr-ı ihtilâf oldular. Nefsü'l-emirde ise ne ihtilâf vardır, ne de tenâkuz. Zîrâ mecmû'-ı şerî'at, bi-i'tibârî'l-asl ya emre, ya nehye rüçû' eder. Evvelce de söylediğimiz üzere gerek emir gerek nehy 'tahfîf ve teşdîd' mertebeleri üzerine hadd-i zâtlarında, ikişer kısma münkasim olurlar: 'Emr-i hafîf, emr-i şedîd... Nehy-i hafîf, nehy-i şedîd.' Bu dört kısımdan sonra 'mübâh' kısmı gelir ki, tarafeyni müstevîdir. Yani, bir fi'l-i mübâh, niyet-i sâliha ile işlenirse 'mendûb' olur. Niyet-i fâside ile işlenirse 'mekrûh' olur. İşte bu beş kısım, şerî'atin mecmû'udur."¹⁶²

kısımının izahını yapmış, ve sonunda "*tahfîf ile teşdîd mertebeleri dâire-i şerî'atde tertîb-i vücûbu üzerine mürettebdir. Bazıların tevehhüm etdikleri gibi tertîb-i tahyîri üzerine değil.*" demiştir.¹⁶³

Dizinin üçüncü tefrikası 2. cildin 37. sayısındadır. Yazar bir önceki makalesindeki konuyu izaha devam eder. Konuyla ilgili Hucurât Sûresi 14. âyet-i kerîmeyi örnek verir, âyet-i celîlenin sebep-i nüzûlünü açıklar ve

¹⁶¹ Şa'rânî, "Mizân-ı Şa'rânî'den (1)", çev. Ömer Lütfi, SM, C. 1, S. 23, (5 Muharrem 327/15 Kânûn-ı Sâni 324 Perşembe), s. 364-366.

¹⁶² Şa'rânî, "Mizân-ı Şa'rânî'den (2)", çev. Ömer Lütfi, SM, C. 2, S. 36, (23 Rebîü'l- Âhir 327/30 Nisan 325 Perşembe), s. 150-153.

¹⁶³ Şa'rânî, "Mizân-ı Şa'rânî'den (2)", s. 150-153.

me'âl-ini aktarır. Yazar bu makalede nass ve ictehadlar arasındaki farklılıkları ve bu farklılıkların kaynağını ortaya koymaya çalışmıştır.¹⁶⁴

Dizinin son, dördüncü tefrikası 2. cildin 38. sayısında yer alır. Makalede dinin furuâtındaki farklılıkların sebepleri anlatılmış, yazar makalenin altında kendi mülâhazalarına yer vermiştir.¹⁶⁵

İctihad ile ilgili makale kaleme alan bir diğer yazar ise Azmzade Refik Bey'dir. Azmzade Refik Bey'in makaleleri "*Müslümanlıkta Ferdin Hâkimiyeti İle Cemaatin Hâkimiyeti*" başlığı altında, Menâr'da yayımlanmış olduğu yazısının¹⁶⁶ Mehmed Âkif tarafından tercüme edilip üç tefrika halinde derginin farklı sayılarında yayımlanmıştır. Yayımlanan bu makaleler fıkıh tarihi açısından müstakil sayılabilecek metinlerdir ve derginin 4. cildinin 82, 83, ve 84. sayılarında yer almaktadır. Yazar bu makalelerde fıkıh tarihinden, kazâ ve fetvâ makamlarının gelişim süreçlerinden, İslâmiyet'te ferdin hâkimiyetiyle cemaatin hâkimiyetinin ne olduğundan, ictehadan, taklidden, zamanın gerekliliklerine göre hadlerin ıskâtından bahsetmektedir.¹⁶⁷ İkinci tefrikada yazar yazdıklarını şöyle özetlemektedir:

"1- İslâm'ın asr-ı evvelinde merci'-i kazâ nusûs-ı şerîat, yani şâriin takrîr etmiş olduğu esaslar ile nas vârid olmayan mesâil hakkında ashâbın, tâbiînin ictehadı idi.

2- Şâri'den sâdır olan ahkâmı hıfzetmek ferd-i vâhidin kudreti dâhilinde olmadığından, kezâlik o ahkâmı tek başına bir adam için ihâta gayr-ı kâbil olduğundan esnâ-yı kazâda ahkâm-ı şer'iyeyi hıfz etmiş olanlarla istişâreye ihtiyaç görüldü.

3- Ashâb-ı kirâm bazen mes'elede ihtilâf ederler idi ki sebep ya nassın tatbîki, yahud mes'ele ictehadı ise hükmün mümkün olduğu kadar hakka makrûn olması gayreti idi.

4- Ashâb-ı kirâm zarûret-i kat'iyeye görüldüğü, kezâlik şerîat-i garrânın medâr-ı istinâdı olan salâh-ı ibâd kaziyesinin icâb ettiği zaman şâri-i hakîme iktidâ ederek nastan udûl ederler idi.

¹⁶⁴ Şa'rânî, "Mizân-ı Şa'rânî'den (3)", çev. Ömer Lütfi, *SM*, C. 2, S. 37, (30 Rebîü'l-Âhir 327/7 Mayıs 325 Perşembe), s. 170-172.

¹⁶⁵ Şa'rânî, "Mizân-ı Şa'rânî'den (4)", çev. Ömer Lütfi, *SM*, C. 2, S. 38, (7 Cumâde'l-Evvel 327/14 Mayıs 325 Perşembe), s. 187-189.

¹⁶⁶ Azmzade Refik Bey, *Menâr*, C. 13, S. 1, (10 Şubat 1910), s. 33-49.

¹⁶⁷ Azmzade Refik Bey, "Müslümanlıkta Ferdin Hâkimiyeti İle Cemaatin Hâkimiyeti (1)", çev. Mehmed Âkif, *SM*, C. 4, S. 82, (18 Rebîü'l-Evvel 328/17 Mart 326 Perşembe), s. 59-61. / Azmzade Refik Bey, "Müslümanlıkta Ferdin Hâkimiyeti İle Cemaatin Hâkimiyeti (2)", çev. Mehmed Âkif, *SM*, C. 4, S. 83, (25 Rebîü'l-Evvel 328/24 Mart 326 Perşembe), s. 85-87. Azmzade Refik Bey, "Müslümanlıkta Ferdin Hâkimiyeti İle Cemaatin Hâkimiyeti (3)", çev. Mehmed Âkif, *SM*, C. 4, S. 84, (4 Rebîü'l-Âhir 328/1 Nisan 326 Perşembe), s. 99-102.

5- *Ashâb-ı kirâmın zühd ü takvâları, hataya düşmekten sakınmaları kendilerini yalnız başına hüküm vermekten men' eder; ahkâm-ı ictihâdiyyeyi kıyâs-ı sahîh üzerine tatbik etmek, re'y-i ferd ile amel olduğu takdirde düşülecek hatadan sâlim kalmak için ahyâr ve ulemâ-yı müslimîn ile istişâreye sevk eyler idi.*

Şu mukaddimelerden iki mühim netice çıkıyor: Evvelâ birçok defalar işâret olduğu vechile Müslümanlık'ta kazâ cemaatin kazâsı idi, yoksa ferdin kazâsı değil idi.

Sâniyen şeriat-i İslâmiyye kendisinde tekarrür eden ictihâd, aslaha riâyet gibi iki büyük kâide sâyesinde her zamana, her mekâna muvâfık gelen şeriatlerdendir; ıztırâr vukûunda icâb-ı hâl ü maslahata muvâfık hüküm verebilir ki, bu da bir kâide-i şer'iyye olmak i'tibâriyle, o hüküm nassa muhâlif bile olsa mer'idir..."¹⁶⁸

Devamında yazar İslâm'da kazâ için biri usûl ile diğeri fûrû' ile amel devirleri olmak üzere iki devir olduğunu ancak bunun mezheplerde farklılık gösterdiğini söyler. Hanefî mezhebi için ise devirleri şöyle açıklar:

"...Meselâ tabakât-ı Hanîfiyyeyi ele alsak altı tabakaya taksîm ettiklerini görürüz:

1- İmâm-ı A'zam'ın takrîr etmiş olduğu kavâid ile istihrâc-ı ahkâma muktedir olan İmâm Ebû Yusûf, İmâm Muhammed ile sâir zevât gibi.

2- Sâhib-i mezhebden rivâyet vârid olmayan mesâilde ictihâd edenlerdir. Hassâf, Tahâvî, Serahsî, Halvânî, Pezdevî vesâirleri gibi ki bunlar gerek fûrû'da, gerek usûlde imamlarına muhâlefet etmemekle beraber usûle istinâden, hakkında rivâyet mesbûk olmayan, ahkâmı istinbât ederler.

3- Ashâb-ı tahrîc tabakasıdır ki bunlar ictihâd edememekle beraber kavî-i mücmeli tafsîle, kavî-i muhtemeli tekmiile muktedirler.

4- Kudûrî gibi, sâhib-i Hidâye gibi ashâb-ı tercih tabakasıdır ki bunlar da bid-dirâye rivâyâtta bir kısmını diğereine tafdil ederler.

5- Mütûn-ı erbaa ashâbı gibi mukallidîn tabakasıdır ki kavî ile zaîfi müreccah ile sahîfi temyîze muktedirler.

6- Bunların mâdûnunda bulunanlardır ki gass ile semîni, yesâr ile yemîni ayıramazlar."¹⁶⁹

Devamında yazar kendisinin kazâyı iki devre ayırdığını söyler ve bunları izah eder. Kazânın ve ictihadın ferdî değil, cemaatin istişâresiyle yapılması gerektiğini savunur. Üçüncü tefrikanın sonunda dipnot verilmiş ve dipnotta Refik Bey'in Mecelle Cem'iyeti'nin kuruluş maksadını da açıkladığını ancak okuyucuların bunu bildiği için tercüme edilmediği ve Refik Bey'in nutkuna sözlerinde hatası varsa afv olunmasını tevâzuyla ricâ ederek son verdiği yazılmıştır.¹⁷⁰

Sırât-ı Müstakîm'de ictihad mevzusunda, el-Mağribî'den A[ayın]. F. Salâh tarafından tercüme edilen, 3. cildin 75. sayısında bir makale

¹⁶⁸ Azmzade, "Müslümanlıkta Ferdin Hâkimiyeti İle Cemaatin Hâkimiyeti (2)", s. 85-87.

¹⁶⁹ Azmzade, "Müslümanlıkta Ferdin Hâkimiyeti İle Cemaatin Hâkimiyeti (2)", s. 85-87.

¹⁷⁰ Azmzade, "Müslümanlıkta Ferdin Hâkimiyeti İle Cemaatin Hâkimiyeti (3)", s. 99-102.

bulunmaktadır. Yazar makalede ictihadın hem lügat hem ıstılah anlamlarını vermekte, müctehidin tanımını yapmakta, ictihadın ve müctehidler yetiştirmenin önemini aktarmaktadır. Devamında:

"...Bizce taklîdin, bâb-ı ictihâdın seddiyle aklı ta'til etmenin esbâbı ikidir:

1) Kurûn-ı vustâdaki ulemânın mugâyeret-i fikriyyeleridir. Çünkü ulemâdan birinin bir mes'elede ahkâm u şerâitine tevfiķan vâki olan ictihâdında diğerkleri –ilmen daha dîn mertebede oldukları hâlde bile– mahzâ taklîd ü mütâbaatı izzet-i nefis ü vakârlarına yediremediklerinden muâriz kesilmiş ve bu sûretle lügat-i Arabiyye'de melekesi olmayan birtakım eâcim bu zümreye iltihâk ederek ihrâz edemedikleri o mertebe-i kusvâ erbâbına, erbâb-ı ictihâda tetâvül etmeğe başlamış olduklarından bâb-ı ictihâdı sedden ahsen bir vesîle bulunamamıştı.

Evvel zamanlarda ekser düvel-i İslâmiyye'nin lisân-ı Arabî ile mütekellim olmamaları sebebiyle ictihâda lâyük olduğu mertebe ehemmiyet verilmiyor ve bâb-ı ictihâdın seddinde bir fevkalâdelik görülmüyordu.

2) Bir siyâset-i câhilânedir. Bu siyâsetin rûhu ve mürevvicleri o vakitki yani dört yüz târîh-i hicrîsi hudûduna doğru zuhûr eden mülûk-i İslâmiyye'nin istibdâdıdır. Bu siyâsette din, ahkâm-ı dîn aramamalıdır, zîrâ bir müstebiddin arzûsu, meyli, belki de menfaati bu babda âmil-i yegânedir. Bâb-ı ictihâd küşâde buldukça hâkimiyet-i mutlakaya nâil olamayacaklarını, usûl ü nusûs-ı kat'iyeden ahkâm u teâlîm-i şer'iyye istinbât ederek cumhûru ilzâm ve dine, ahkâm-ı dîne münkâd edecek müctehidler buldukça vakit vakit o ahkâm-ı dîniyye ve teâlîm-i şer'iyyeye inkıyâd ve mütâbaat mecburiyetiyle müstebidâne hükümrân olamayan o mülûk-i müstebide; ulemâ-yı câhilenin muâraza ve akvâlleriyile nûrunu itfâ etmiş oldukları bâb-ı ictihâdı elleriyile büsbütün kapadılar."¹⁷¹

demektedir. Yazar şerâit-i ictihâd ile ilgili ise şunları söylemektedir:

"İctihâdın müslimîne farz olması bir emr-i kat'î olup bunda ihtilâf yoktur. Asıl ihtilâf aczin tahakkukuna mebnî bu farzın sukût edip etmemesindedir. Burasını anlamak için evvelâ şerâit-i ictihâdı anlayalım ki onlar da dörttür:

- 1) Maânî ve aksâmiyla beraber ilm-i Kitâb'a vukûf
- 2) Metin ve senediyle beraber ilm-i Sünnet'i bilmek
- 3) İlm-i mevârid-i icmâ bilmek
- 4) Vücûh-ı kıyâsı bilmek."¹⁷²

Yazar makalede konuyu pekiştirmek için sorular sormakta ve bu soruları cevaplamaktadır. Müctehid olabilmek için beyân olunan şerâit-i erbaaya yazar, başka bir üslûb kazandırmakta ve üç şey daha eklemektedir:

"1) Lügat-i Arabiyye'yi, elsineyi tullâba hâkim ve akl u müfekkirelerine râsih olacak bir ta'lîm-i sahîh ve ciddî ile öğrenmek.

¹⁷¹ el-Mağribî, "Müctehidler Yetiştirelim", çev. A. (Ayın) F. Salah, SM, C. 3, S. 75, (30 Muharrem 328/28 Kânûn-ı Sâni 325 Perşembe), s. 364-365.

¹⁷² el-Mağribî, "Müctehidler Yetiştirelim", s. 364-365.

2) Kur'ân-ı Kerîm ile sahîh sünneti ve a'mâl-i sâlifîn ile neş'et-i İslâm'ın tarihini –vehm ü te'vîl ve terdîd ile dûçâr-ı tezelzül olmayacak derecede– bilmek

3) Safâ-i nefis, ihlâs-ı kalb, tahâret-i hulk, isti'dâd-ı fitrat."¹⁷³

3.1.1.3. Tesettür, Teaddüd-i zevcât, Nikâh, Talak

Sırât-ı Müstakîm Mecmûası'nda ictihad konusundan sonra en çok üzerinde durulan fikhî konulardan diğerleri de kadın bağlamında tesettür, teaddüd-i zevcât, nikâh, talak mevzularıdır. Bu konularda makale kaleme alan yazarlar Musa Kazım, Muhammed Ferid Vecdi, Mehmed Fahreddin, Bereketzade İsmail Hakkı'dır. Bu konularla ilgili dergide Musa Kazım'ın altı makalesi yer almaktadır. Bu makaleler birinci cildin 2, 3, 4, 5, 6 ve 7. sayılarında, "*Hürriyet- Müsavat*" başlığı altında yayımlanmıştır. Yazarın bu konuyla ilgili tüm makalelerinde hakim olacak düşüncelerini ilk makaleden kendi cümleleriyle şöyle aktarabiliriz:

"Bilhassa şerî'atımız, ciheteyni, yani hem ahkâm-ı dünyeviyye ve uhreviyyeyi câmi' olduğu ve ekser-i kavânîn-i mevzû'amız ve ale'l-husûs kânûn-ı medenîmiz, ahkâm-ı hukûkiyyemiz münhasıran kavânîn-i şer'îyyeden muktebes bulunduğu cihetle bizim kavâ'id-i dîniyye ahkâmıyla mukayyed olmamız kendi hayat-ı ictimâ'îyye ve menâfi'-i milliyemiz iktizâsından olduğunu beyâna hâcet yoktur.

Bu kavâ'id cümlesinden biri de tesettür-i nisvân mes'elesidir. Kânûn-ı Esâsîmiz'in ilân olunması üzerine bazı yerlerde bu mes'eleye ri'âyet edilmemeye başlanıldığı ma'a'tteessüf görülmekte ve bu yüzden ma'âzallah beyne'l-müslimîn bir fitne-i azîmenin zuhûru kuvve-i karîbeye geldiği işitilmektedir...

...Kânûn-ı Esâsî'nin dördüncü ve on birinci maddeleri hükmünce Devlet-i Osmâniyye'nin dîni, dîn-i İslâm'dır ve zât-ı hazret-i padişâhî hasebe'l-hilâfe dîn-i İslâm'ın hâmîsidir.

...Devlet-i Aliyye'den bulunan her müslüman bu dîn-i âlînin bütün ahkâmına ri'âyete mecbûr olduğu gibi, aksi takdirde kuvve-i icrâ'îyye demek olan hükümetimiz dahi o misilli kimseler hakkında tedâbir-i zecriyye ittihâzına mecbûrdur....

İşte şerî'atımızda emr olunan şeylerden biri de muhadderât-ı İslâmiyyenin kendilerine mahrem olmayan kimselerden tesettür etmeleridir ki, o da saçları dahi dâhil olduğu hâlde vücûdlarını ziynetten ârî bir şey ile, câlib-i şehvet olmayacak bir libâs ile örtmekten ibârettir.

Şimdi bu hükm-i şer'inin muvâfık-ı hikmet ve maslahat olup olmadığını muhâkeme edelim: Biz diyoruz ki; Şerî'atımızın ahkâm-ı sâiresi gibi bu hükm-i münîfi dahi muvâfık-ı hikmet ve maslahattır, levâzım-ı insaniyye ve zarûrât-ı medeniyye cümlesindedir. Ve bu da vücûh-ı adîde ile sâbittir:

¹⁷³ el-Mağribî, "Müctehidler Yetiştirelim", s. 364-365.

Evvelâ: Kadınlar tab'an nâzik ve ta'arruzgâh-ı ricâl olduklarından onlar hakkında ağıyardan tesettür kendileri için büyük bir ni'met ve büyük bir eser-i şefkattir...

Sâniyen: Ma'lûmdur ki, bir â'ilenin te'mîn-i sa'âdeti iki nevi' vezâ'if-i mühimmeye merbûttur. Bunlardan biri vezâ'if-i beytiyye, diğeri vezâ'if-i hâriciyyedir...

Vezâ'if-i beytiyyeyi zevceye, vezâ'if-i hâriciyyeyi de zevce tahmîl lâzım gelir...

Bir de kadınların gâye-i hilkatleri, mücerred onların dünyaya çocuk getirmek ve o çocukları bir müddet terbiye etmekten ibârettir. Binâ'en-aleyh eğer kadınlar umûr-ı hâriciyye ile iştigâle hasr-ı vücûd edecek olurlar ise hilkât-i nisvâna terettüb edecek olan şu hikmet-i mühimme ve maslahat-ı azîmenin fevt olacağı ve bu hâl bilâhare nesl-i beşerin dünyadan inkitâ'ına sebebiyet vereceği şüphesizdir.

Mâdem ki kadınların uhdelerine terettüb eden vezâ'if sırf umûr-ı beytiyyeyi tesviyeden ve dünyaya getirdikleri çocukları terbiyeden ibârettir, şu hâlde onların bütün ziynetlerini takınarak açık saçık oldukları hâlde kendi kıymet-i nisvâniyyelerini haleldâr edecek olan mahallere gitmelerine ve bütün tecemmülâtlarıyla bir takım şehvetperestân ricâlin ictimâ'gâhı olan mahallerde bulunmalarına hiçbir fayda terettüb edemez. Bilâkis vazîfe-i mükellefeleri muhtell olarak onların bu harekâtından telâfisi gayr-i kâbil birçok mazarratlar husûle gelir. Ve nihâyet sa'âdet-i âile bil-küllüyye mahvolur gider.¹⁷⁴

Yazar ikinci makalesinde: "Bir ailenin sıkıntısız, mükemmel bir şekilde devamı zevce ile zevcenin birbirlerine karşı ilişkilerine bağlıdır. Bu ilişki de muhabbetle mümkündür. Bu muhabbetin devamı için zevceynin iffet ve ismetlerini korumaları gerekir. Bu da kadınların örtülü olmalarına bağlıdır. Kadın tesettürlü olmakla hiçbir hakkını kaybetmez. Erkeğin sahip olduğu her hakka sahiptir. Malında istediği gibi tasarruf eder, ailesine karşı vazifelerini ihmal etmemek şartıyla namus ve iffet dairesinde medenî zevklerden faydalanır, aslî vazifesini îfâyla birlikte boş vakitlerinde dışarıda gezebilir, hem cinsiyle beraber sohbet edebilir, kendilerine cem'iyetler teşkîl ederek konferanslar, konserler verebilirler. Şerî'atımız bu gibi şeylere aslâ mâni' olmaz. İlim tahsîl etmek hem kadına hem erkeğe farz kılınmıştır. Erkekler ibtidâ'î, rüşdî ve i'dâdî mekteblerinde tahsîl ettikten sonra dârü'l-fünûnlarda dahi tahsîle mecbûrdurlar. Bu mecbûriyet umûmî değilse de bir kısım erkek için zarûridir. Ancak kadınlar için böyle bir zorunluluk yotur. Kadınların vazifesi evlenmek, çocuk dünyaya getirmek ve onları terbiye etmektir. Bu vazife için üniversite eğitime gerek yoktur. Bu vazife için

¹⁷⁴ Musa Kazım, "Hürriyet- Müsavat (2)", SM, C. 1, S. 2, (7 Şaban 326/21 Ağustos 324 Perşembe), s. 20-22.

ibtidâ'î, rüşdî ve i'dâdî mekteblerindeki eğitim yeterlidir. Üniversiteye devam etmesi yaratılışından gelen vazifeyi suistimal etmesine neden olur. Biz; "kadınlar darü'l-fünûnlarda okunan ulûm ve fûnûnu hiç okumasınlar" demek istemiyoruz. İbtidâ'î, rüşdî ve i'dâdî mekteblerindeki eğitimlerini tamamlayıp evlendikten sonra işlerinden vakit buldukça yüksek ilimleri öğrenebilirler. Bir erkek hem kendi nafakasını, hem zevcesinin ve çocuklarının nafakasını karşılamaya mecbûrdur. Şerî'at-i Muhammediyye'de bir kadın hiçbir vakit nafaka teminini düşünmeye mecbûr değildir. Hattâ bir kadın yemek pişirmeye, çamaşır yıkamaya, bazı şerâ'itin vücûd-ı takdîrinde çocuğunu emzirmeye bile mecbûr değildir. Yine kadın ticârete mecbur değildir. " demektedir.¹⁷⁵

Üçüncü makalesinde yazar, ikinci makalesini kaleme almasındaki gayesini şöyle açıklıyor:

"...o mukaddimede mündemic olan makâsıd-ı hâlisânemizden biri ve belki de birincisi hem Şerî'at-ı Ahmediyye'nin emir buyurduğu tesettür-i nisvân ve te'addüd-i zevcât ve talâk gibi mes'elelerine karşı öteden beri Avrupa mehâfil-i edebiyeye ve felsefiyyesinde gösterilen hücumlara ve bu bâbda aleyhimize edilen mu'âhezeler ve hattâ bu üç mes'eleden dolayı biz müslümanları bütün âlem-i medeniyete karşı 'vahşî bir kavim, zâlim bir millet' diye tanıtmak üzere sarf edilen gayretlere, yazılan sözlere müdâfa'a etmek... Hem de şu efkâr-ı sahîfeyi üsve ittihâz edip de, onlara peyrev olmak isti'dâdında bulunan ve Kânûn-ı Esâsî'nin i'lânı üzerine bu isti'dâdlarını izhâra yeltenen bir sınıf, hem de mühim bir sınıf nisvân ve ricâlimizi dâire-i insâfa da'vet etmek ve bu gibi hükümlerin kadınlarımız ve milletimiz hakkında ayn-ı hikmet ve ayn-ı rahmet olduğunu göstermek idi. Nitekim silsile-i makâlâtımız etrâfıyla tettebbu' edilirse en birinci emelimizin bundan ibâret olduğu kendi kendine te'ayyün edeceği şüphesizdir. "¹⁷⁶

Devamında ise ikinci makalesinde 'erkekler gibi kadınların da edeb ve terbiye dâiresinde kendilerine mahsus mesîrelere gidebileceklerini ve kendi aralarında cem'iyet teşkîl ederek konserler, konferanslar verebileceklerini' söylemesi üzerine kendisine yapılan itirazlara cevap vermektedir. Konserden kasıt müsâmere, müzâkere, musâhabe olduğunu söylemektedir.

---

¹⁷⁵ Musa Kazım, "Hürriyet- Müsavat (3)", SM, C. 1, S. 3, (14 Şaban 326/28 Ağustos 324 Perşembe), s. 36-37.

¹⁷⁶ Musa Kazım, "Hürriyet- Müsavat (4)", SM, C. 1, S. 4, (21 Şaban 326/4 Eylül 324 Perşembe), s. 52-54.

Devamında izdivacın maksadını, te'addüd-i zevcâtın zarûrî olduğu halleri anlatmaktadır.¹⁷⁷

Yazar dördüncü ve beşinci makalede talâkda asıl olanın dinî ve dünyevî istekleri engellediği için hurmet ve memnû'iyet olduğunu söyler. İzdivâc sâyesinde bu isteklerin nasıl engellendiğini, talâk ile ilgili âyet ve hadîsleri, talâkın meşru' olduğu durumları, talâkın lüzûmu kabul edildikten sonra gerçekleşmesi için gerekli olan üç ihtimâlî açıklar. Bu ihtimâllerden sadece talâkın erkeğin eline verilmesinin kabul edilebilir olduğunu söylemekte ve bu konuyu nedenleriyle izah etmektedir. Devamında ise nikâhın sıfât ve âdâbını beyân etmektedir.¹⁷⁸

Son makalede yazar âdetin tanımını yapmış, "âdet muhakkemdir" kâ'ide-i külliyesini şöyle açıklamıştır:

"İstilâh-ı şer'imizde 'âdet muhakkemdir' demek; 'Hakkında nas olmayan vakâyi'in ahkâm-ı şer'isini isbât için bi'l-ittifâk örf ü âdete mürâca'at olunmak lâzımdır. Yani bu gibi mâddelerde örf ü âdet hakem kılınarak muktezâsıyla amel vâcibdir' demektir. "¹⁷⁹

Yaşam biçimimizin, hayat tarzımızın dahi millî örf ve âdete tâbi olduğunu söyleyen yazar, devamında hürriyete eriştik diye Avrupalıları taklide yeltenmemek gerektiğini, ilim, fen, sanat ve sanayinin müşterek olduğunu, bunların Avrupa'dan alınabileceğini ancak yaşam biçimi, hayat ve giyim tarzı, ahlak konularında millî örf ve âdetlerimize bağlı kalmamız gerektiğini anlatır.¹⁸⁰

Tesettür ve talak mevzusunda makale kaleme alan bir diğer yazar ise; Muhammed Ferid Vecdi'dir. Bu makaleleri Sırât-ı Müstakîm'e Mehmed Âkif tercüme etmiştir. Yazar "*Müslüman Kadını*" başlığı altında 1. cildin 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17 ve 19. sayılarında olmak üzere konuyla ilgili dokuz makale kaleme almıştır. Bu makalelerde kadının mâhiyetini, cinsine hâs olan faziletlerini incelemiş, bu faziletlerin ancak kadının erkek işlerine iştirâk etmemesi şartıyla mümkün olacağını delilleriyle isbât etmiştir. Daha

---

¹⁷⁷ Musa Kazım, "Hürriyet- Müsavat (4)", s. 52-54.

¹⁷⁸ Musa Kazım, "Hürriyet- Müsavat (5)", *SM*, C. 1, S. 5, (28 Şaban 326/11 Eylül 324 Perşembe), s. 68-70. / Musa Kazım, "Hürriyet- Müsavat (6)", *SM*, C. 1, S. 6, (5 Ramazan 326/18 Eylül 324 Perşembe), s. 93-94.

¹⁷⁹ Musa Kazım, "Hürriyet- Müsavat (7)", *SM*, C. 1, S. 7, (12 Ramazan 326/25 Eylül 324 Perşembe), s. 99-101.

¹⁸⁰ Musa Kazım, "Hürriyet- Müsavat (7)", s. 99-101.

sonra da bu iki cinsin birbiriyle görüşmelerinden her gün meydana gelen zararları en ince ayrıntısına kadar izah etmiştir. Tesettürün, kadının bağımsızlığı ve kadının erkeklerin hükmünden kurtulması için tek kefil olduğunu delilleriyle isbât etmeye çalışmıştır. Tesettürün kadınlar üzerinde üç önemli zararı olduğunu söyleyenlerin görüşlerini çürütmüştür. Tesettür konusunu daha çok sosyolojik açıdan ele alan yazar, "*Kadın Erkekten Kaçmalı mı? Tesettür kadınların nişâne-i esâreti midir, yoksa zâmin-i hürriyeti midir?, Tesettür Kadınların İktisâb-ı Kemâl Etmelerine Mâni' midir?, Tesettür Kalkar mı?, Sırf maddî olan medeniyet-i garbiyye kadınları acaba tekemmül etmiş kadınlar mıdır?*" gibi sorular bağlamında kadının çalışması ve tesettürü, tesettürün gayesi, faydaları, talâk, batı medeniyetini izleyerek tesettürü kaldırmanın yanlışlığı konularını işlemiş, zaman zaman da konuyla ilgili "*el-Mer'etü'l-Cedîde*"nin mü'ellifinin görüşlerine karşı kendi görüşlerini ortaya koymuştur.¹⁸¹ Yazar son makalesinde bütün makalelerde yazdıklarını şöyle özetlemektedir:

"Serdettiğimiz nazariyeler şunlardı:

1- Kadın erkekten bedenen daha za'îf, kâbiliyet-i ilm husûsunda daha geridir... Yani kadın ne kadar uğraşırsa uğraşsın bedenen, idrâken erkekle müsâvî olamaz.

2- Her mahlûkun kendisine has bir kemâli vardır. Kadının kemâli ise adalâtının salâbetinde, dâire-i ma'lûmâtının fûshatinde değildir; belki öyle bir mevhibe-i ma'neviyyededir ki o ni'metden kadın nisbeten erkekten ziyâde müstefid olmuştur... kadındaki bu mevhibe-i fitriyye ... ona hey'et-i ictimâ'îyye meyânında öyle yüksek bir mevki' verir ki ulüvv-i kadrini ta'zîmen başlar eğilir. Lâkin kazâ-yı ilâhî o

---

¹⁸¹ Muhammed Ferid Vecdi, "Müslüman Kadını (8)", çev. Mehmed Âkif, *SM*, C. 1, S. 10, (1 Şevval 326/14 Teşrîn-i Evvel 324 Salı), s. 156-159. / Muhammed Ferid Vecdi, "Müslüman Kadını (9)", çev. Mehmed Âkif, *SM*, C. 1, S. 11, (10 Şevval 326/23 Teşrîn-i Evvel 324 Perşembe), s. 173-176. / Muhammed Ferid Vecdi, "Müslüman Kadını (10): Dokuzuncu Faslın Mâba'di", çev. Mehmed Âkif, *SM*, C. 1, S. 12, (17 Şevval 326/30 Teşrîn-i Evvel 324 Perşembe), s. 186-188. / Muhammed Ferid Vecdi, "Müslüman Kadını (11): Onuncu Fasıl", çev. Mehmed Âkif, *SM*, C. 1, S. 13, (24 Şevval 326/6 Teşrîn-i Sâni 324 Perşembe), s. 203-205. / Muhammed Ferid Vecdi, "Müslüman Kadını (12): Onuncu Faslın Mâba'di", çev. Mehmed Âkif, *SM*, C. 1, S. 14, (2 Zilkade 326/13 Teşrîn-i Sâni 324 Perşembe), s. 218-220. / Muhammed Ferid Vecdi, "Müslüman Kadını (13): On Birinci Fasıl", çev. Mehmed Âkif, *SM*, C. 1, S. 15, (9 Zilkade 326/20 Teşrîn-i Sâni 324 Perşembe), s. 234-236. / Muhammed Ferid Vecdi, "Müslüman Kadını (14): On İkinci Fasıl", çev. Mehmed Âkif, *SM*, C. 1, S. 16, (16 Zilkade 326/27 Teşrîn-i Sâni 324 Perşembe), s. 252-255. / Muhammed Ferid Vecdi, "Müslüman Kadını (15): On İkinci Faslın Mâba'di", çev. Mehmed Âkif, *SM*, C. 1, S. 17, (23 Zilkade 326/4 Kânûn-ı Evvel 324 Perşembe), s. 269-270. / Muhammed Ferid Vecdi, "Müslüman Kadını (17): Bir Nazar-ı İcmâlî", çev. Mehmed Âkif, *SM*, C. 1, S. 19, (7 Zilhicce 326/18 Kânûn-ı Evvel 324 Perşembe), s. 303-304.

sûretde cereyân etmişdir ki kadın, erkeğin hüküm ve tâbiyeti altında bulunmadıkça bu mevhibe nemâ-yı tâm bulamaz;...

3- Kadın bir erkeğe zevce olmadıkça, birkaç çocuk anası olup onları terbiye-i sahîha ile terbiye etmedikçe kemâl-i cinsini kat'iyen istihsâl edemez...

4- Kadının erkek işleriyle iştigâli mevâhibinin helâkini, melekâtının intifâsını, revnak ve behcetinin zevâlini intâc eder; hey'et-i içtimâ'îyye arasındaki mevki'ini alçaltır; cismaniyetini bozar; aheng-i ümmeti haleldâr eder...

5- Bütün nev-i beşerin, husûsiyle kadınların salâh ve selâmeti için tesettür zarûrîdir. Zîrâ tesettür kadının zâmin-i istiklâli, kâfil-i hürriyetidir; yoksa nişâne-i zilleti, ünvan-ı esâreti değildir. Mestûriyet kadının kemâline mâni' olmaz; belki o kemâli tehyi'e eder...

6- Her ne kadar zâhiren bize öyle görünmekte ise de hakikatde memâlik-i mütemeddine kadınları tekemmül etmiş kadınlar olmadığı gibi o gâye-i kemâle doğru giden bir yol tutmuş da değildirler. Ulemâ-yı garb bu hâlden şikâyet ediyorlar, önünü almaya, seyrini durdurmaya çalışıyorlar.

7- Avrupa'da, Amerika'da kadınları terbiye ve ta'lîm için ittihâz edilen usûllerin muvâfık olmadığı yine kendilerinin i'tirâfiyle sâbitdir.

8- Diyânet-i İslâmiyye'nin kadın hakkındaki ahkâmı, ta'lîmâtı o cinsin fitratına, bütün hasâ'is ve melekâtına tamamiyle muvâfıktır...

9- Cins-i nisvân için vusûlü mümkün olan gâye-i kemâle yetiştirmeye müslüman kadının bir eksiği varsa ulûm-ı zarûriyyenin mebâdisini öğrenmekden başka bir şey değildir. ¹⁸²

Yazdığı makaleleri iki ulvî maksad için yazdığını söyleyen yazar bu iki maksadı şöyle açıklamaktadır:

"1- Tesettüre taraftâr olan cenâhı takviye etmektir, tâ ki müdâfa'alarında son dereceye kadar sebât etsinler, hakkın kendi taraflarında olduğunu, bu âlemde görülen bütün harekâtın bidâyetde seyri ne kadar muhtelif olursa olsun, nihayet fitrat-ı insâniyyeye muvâfık olan cihete teveccüh edeceğini, fitratın ise bizim dîn-i metînimizden ibâret olduğunu anlasınlar...

2- Tesettürün aleyhinde bulunan ihvânımızı şuna iknâ eylemektir ki bizim bu müdâfa'amız ne sâ'ika-i ta'assubdan, yâhûd te'sîr-i âdâta inkıyattan, ne de heves-i taklîde teba'iyetden değildir, ancak fitrata tarafdârlıktan, bir de bir hakk-ı sarîhe mu'în olmakdan ileri gelmiştir ki o fitrat, dîn-i İslâmın kendisi, o hakk-ı sarîh ise müslümanların bütün bu âlemde olan nasîbleridir. ¹⁸³

Bereketzade İsmail Hakkı da nikâh ve talâk konusuyla ilgili 2. cildin 30. sayısında bir makale yayımlamıştır. Yazar öncelikle nikâhı emreden Nûr Sûresi 32. âyetin tefsirini yapmakta, nikâh ve talâk konularını hâdis-i şerîf ve âyet-i kerîmeler çerçevesinde Peygamber Efendimiz'in döneminden örnekler vererek izah etmektedir. ¹⁸⁴

¹⁸² Muhammed Ferid Vecdi, "Müslüman Kadını (17): Bir Nazar-ı İcmâlî", s. 303-304.

¹⁸³ Muhammed Ferid Vecdi, "Müslüman Kadını (17): Bir Nazar-ı İcmâlî", s. 303-304.

¹⁸⁴ Bereketzade İsmail Hakkı, "Necâib-i Kur'âniye (27)", SM, C. 2, S. 30, (25 Safer 327/5 Mart 325 Perşembe), s. 52-54.

Reşid Rıza'nın da konuyla ilgili Sırât-ı Müstakîm'de Menâr'dan¹⁸⁵ tercüme edilmiş, meşhûr şâir Bağdadlı Cemil Sıdkı Efendi'nin el-Müeyyed gazetesindeki iki makâlesine tepki amacıyla yayımlanmış, "Zehâvîzade Cemil Efendi'nin Kadın Meselesindeki Mühacemat-ı Şairânesi" başlıklı bir makalesi bulunmaktadır. Yazar, filozof Şiblî Şemîl Cemil'in el-Mukattam gazetesiyile kendilerinden fikir beyânı istemesi üzerine makaleyi kaleme aldığını söyler. Bağdadlı Cemil Sıdkı'nın bu iki makaledeki görüşlerini yazar şu şekilde özetler:

"...Birisinde, şerîat-i garrâ-yı İslâmiyye'nin kadınlar hakkındaki ahkâmına karşı bir yığın hayâlât-ı şâirâne ile hücum ediliyor; diğlerinde, evlâd-ı Arab ellerindeki lisân-ı fasîhi bırakarak avâm lisanını tervîc etmeye da'vet olunuyor. Avâmın konuştuğu lisan mazbût olmadığından bunu kavâid-i sâbite altına almak için bir de fennî usûl gösteriliyor. Şu teklîf Arapların lisanında bir teşettüt, binâenaleyh millet arasında tefrika ihdâsına sebep olacağı için Mısır, Suriye, Irak kıt'alarındaki müslüman muharrirler hepsi birden Cemil Sıdkı'nın aleyhine kalktılar. Hatta öyle diyorlar ki Bağdad'daki ulemâ da ayaklanarak kendisini Hukûk Mektebi'ndeki Mecelle muallimliğinden azlettirmişler."¹⁸⁶

Devamında yazar, Bağdadlı Cemil Sıdkı'nın özellikle karşı çıktığı görüşlerini aynen şu şekilde nakletmiştir:

"Kadın yalnız bir cihetten değil, birçok cihetten mazlumdur. Bir kere mazlumdur. Çünkü talâk yalnız erkeğin elindedir. Bilemem nikâh için kadının rızâsı aranıyor da neden ayrılırken hiç onun muvâfakati sorulmuyor.

Sonra mazlumdur: Zîrâ erkek kardeşinin aldığı mirasın ancak yarısına vâris olabiliyor.

Daha sonra mazlumdur. Çünkü kendisi yarım insan, şehâdeti yarım şehâdet addolunuyor.

Evet mazlumdur; çünkü kocası kendisi üzerine üç karı daha alabildiği halde o bir başka kocaya daha varamıyor.

Mazlumdur; çünkü yaşadığı müddetçe bî-çâreyi hava almaktan, erkeklerle ihtilât ederek o sâyede hayat denilen mektepte öğrenilecek hakîkatlere muttali' olabilmekten men' edecek bir kesîf örtü altında gömülmüş bulunuyor.

Müslüman kadını yalnız dünyada mazlum değil, âhirette de böyledir. Çünkü namaz kılan erkek âhirette yetmişten yetmiş bine kadar hûriye nâil olabileceği halde namaz kılan kadın yalnız kocasıyla kalabilecek. Halbuki (فيها ما تشتهي أنفس) sûretinde tasvîr

¹⁸⁵ Reşid Rıza, *Menâr*, C. 13, S. 11, (30 Zilkade 1328), s. 841-846.

¹⁸⁶ Reşid Rıza, "Zehâvîzade Cemil Efendi'nin Kadın Meselesindeki Mühacemat-ı Şairânesi", *SM*, C. 4, S. 120, (20 Zilhicce (328)/9 Kânûn-ı Evvel 326 Perşembe), s. 261-263.

*ettikleri cennette kocası kendisini istemeyip de başka hûrîlerle düşüp kalktığı bir sırada elbette kadın da başkalarını isteyebilir...*¹⁸⁷

Yazar, nass-ı Kur'ân ile sâbit olan bir hükme karşı yapılan bu eleştirilere sert bir dille cevap vermekte, eleştirileri İslâm hukuku açısından izah etmektedir. Menâr'daki yazının sonunda Zehâvî'nin bu yazıda dile getirilen, şeriata aykırı görüşlerin kendisine ait olmadığı yolunda bir açıklamanın kendilerine ulaştığı, eğer öyleyse olayı hiç gerçekleşmemiş olarak kabul etmek gerekeceği belirtilmektedir ki, bu kısım SM'ye alınmamıştır.¹⁸⁸

Tesettür konusunda makale kalem alan bir diğer yazar da Mehmed Fahreddin'dir. 6. cildin 138. sayısında "*İkinci Hata*" başlığını taşıyan makaleyi yazar, Hüseyin Cahid'in Tanin'deki tesettür aleyhindeki yazısını tenkid için yazmıştır.¹⁸⁹ Aynı cildin 139. sayısında Mehmed Fahreddin'in bu makalesini teyid ve teşekkür amaçlı biri M. Muhyiddin tarafından "*Mekâtîb (Tesettüre Dair)*" başlıklı,¹⁹⁰ bir diğeri de iffet-i İslâm namına bir âciz imzalı "*Mekâtîb (İrticaya Dair)*" başlıklı¹⁹¹ iki makale yayımlanmıştır. M. Muhyiddin makalesinde tesettür, kılık-kıyafet konularında İslâmî edebe aykırı davranışlar olduğunu örnek vererek açıklar ve İslâmî edebe riayet etmeyenlere karşı tedbir alınmasının gereğine vurgu yapar.¹⁹² İffet-i İslâm namına bir âciz imzasını taşıyan makalede ise; kadınların tesettürünü ve iffetini savunanların, diyânet nâmına söz söyleyenlerin mürteci olarak ithâm edilmesinden duyulan rahatsızlığı dile getirmektedir.¹⁹³

Mehmed Fahreddin yine 6. cildin 141, 147, 148, 152. sayılarında tesettürle ilgili makalelerine devam etmiştir. Yazar bu makalelerine "*Medeniyet-i İslâmiyeden Bir Sahife yahut Tesettür-i Nisvan*" başlığını vermiştir. Yazar bu makalelerde tesettürün önemini hem fikhî hem de

---

¹⁸⁷ Reşid Rıza, "Zehâvîzade Cemil Efendi'nin Kadın Meselesindeki Mühacemat-ı Şairânesi", s. 261-263.

¹⁸⁸ Reşid Rıza, "Zehâvîzade Cemil Efendi'nin Kadın Meselesindeki Mühacemat-ı Şairânesi", s. 261-263.

¹⁸⁹ Mehmed Fahreddin, "İkinci Hata", SM, C. 6, S. 138, (27 Rebîu'l-Âhir [329]/14 Nisan 326 [327] Perşembe), s. 118-121.

¹⁹⁰ M. Muhyiddin, "[Tesettüre Dair] (Mekatib)", SM, C. 6, S. 139, (7 Rebîu'l-Âhir [329]/21 Nisan 327 Perşembe), s. 138-139.

¹⁹¹ İffet-i İslâm namına bir âciz, "[İrticaya Dair] (Mekatib)", SM, C. 6, S. 139, (7 Rebîu'l-Âhir [329]/21 Nisan 327 Perşembe), s. 139-140.

¹⁹² M. Muhyiddin, "[Tesettüre Dair] (Mekatib)", s. 138-139.

¹⁹³ İffet-i İslâm namına bir âciz, "[İrticaya Dair] (Mekatib)", s. 139-140.

sosyolojik yönden âyet-i kerîmeler, hadîs-i şerîfler, peygamberimizin ve sahabenin hayatından örnekler vererek açıklamıştır. Yazar bu makalelerde aynı zamanda tesettürün değer ve kıymetinin bazı kesimler tarafından niçin anlaşılmadığını, tesettürle ilgili âyet-i kerîmelerin nüzûl süreçlerini, Nûr sûresindeki tesettürle ilgili âyetleri, yüzün avret olduğunu açıklar ve tesettüre yöneltilen iddialara cevap verir.¹⁹⁴

Mehmed Fahreddin'in SM'deki tesettürle ilgili yazıları vesilesiyle SM'nin tesettür anlayışına karşı, Mehtap gazetesinde imzasız olarak yazılan ancak Abdullah Cevdet'e ait olduğu düşünülen, "*Tesettür Meselesi*" başlıklı hakaret içerikli bir yazı yayımlanır. Bunun üzerine SM idaresi de 6. cildin 156. sayısında "*Tesettür Meselesi'ne Cevap*" başlıklı bir yazı yayımlar.¹⁹⁵ SM kendisine yapılan ithamları altı kısma ayırarak cevaplamaktadır. Bunlar:

- 1- *Avâm-firîbâne neşriyât ve hitâbelerden şikâyet zemîninde bir hasbihâl...*
- 2- *Fırsattan bil-istifâde Sırât-ı Müstakîm cerîdesine yerleştirilen ta'rizât...*
- 3- *Haftiyeliği işrâb eden si'âyetler...*
- 4- *Müslümanları istihfâfen yürütülen mütâlaalar...*
- 5- *Tesettür fikrinden siyâseten görülen zararlar...*
- 6- *Unvân-ı makâlenin delâlet ettiği mevzû'a âid beyânât...*¹⁹⁶

SM, altıncı ithamın konunun aslını teşkil etmesine rağmen yazarın bu konuda sadece şu cümleleri söylemesini tenkit ediyor:

*"Mestûriyetin sûret-i meşrûasıyla Avrupa nisvânı, nisvân-ı İslâm'dan daha ziyâde mestûrdur. Mestûriyetten murâd vâlidemizi, hemşîremizi, kızımızı, zevcemizi bir çuvala koyup, ağzını bağlamak ve onları hayvanlaştırmak hiç değildir. Muallim Zihni Efendi hazretlerinin Meşâhîrû'n-Nisâ'sını okuyunuz. Ulemâyâ icâzet vermiş, muhâribîn-i İslâm'a îrâd-ı nutuk etmiş, cenge gitmiş mecrûhîni tedâvî etmiş müslüman hanımları göreceksiniz, anlayacaksınız. Hakîkî müslümanlığın murâd ettiği mestûriyet başka, müslümanlığı mâ-lâ ya'niyâtta ve mâ-lâ yukâlâtta arayan ham ervâhların zu'm ettiği mestûriyet yine başkadır."*¹⁹⁷

¹⁹⁴ Mehmed Fahreddin, "Medeniyet-i İslâmiyeden Bir Sahife yahut Tesettür-i Nisvan (1)", SM, C. 6, S. 141, (14 Cemâziyelevvel [329]/5 Mayıs 1327 Perşembe), s. 164-165. / Mehmed Fahreddin, "Medeniyet-i İslâmiyeden Bir Sahife yahut Tesettür-i Nisvan (6)", SM, C. 6, S. 147, (3 Recebül-Ferd 1329/16 Haziran 1327 Perşembe), s. 259-262. / Mehmed Fahreddin, "Medeniyet-i İslâmiyeden Bir Sahife yahut Tesettür-i Nisvan (7)", SM, C. 6, S. 148, (10 Recebül-Ferd 1329/23 Haziran 1327 Perşembe), s. 280-282. / Mehmed Fahreddin, "Medeniyet-i İslâmiyeden Bir Sahife yahut Tesettür-i Nisvan (8)", SM, C. 6, S. 152, (8 Şabânü'l-Muazzam 1329/21 Temmuz 1327 Perşembe), s. 342-345.

¹⁹⁵ SM, "Tesettür Meselesi'ne Cevap", SM, C. 6, S. 156, (7 Ramazan 1329/18 Ağustos 1327 Perşembe), s. 413-417.

¹⁹⁶ SM, "Tesettür Meselesi'ne Cevap", s. 413-417.

¹⁹⁷ SM, "Tesettür Meselesi'ne Cevap", s. 413-417.

Abdullah Cevdet'in hakaret içerikli bu yazısına SM idaresi dışında Mehmed Fahreddin'den "*İzâ lem testehyi fe'sna' mâ şî'te*" başlıklı ve SM'nin bir hanım okuyucusundan da "*Sirât-ı Müstakîm Ceride-i İslâmiyesine*" başlıklı tepki yazısı gelmiştir. Bu yazılar 7. cildin 158. sayısında yer almaktadır. Mehmed Fahreddin, Abdullah Cevdet'in yazısını en ince ayrıntısına kadar irdelemiş ve tesettür, ta'addüd-i zevcât, nikâh, ta'addüd-i ezvâc, Avrupa medeniyeti konularında yaptığı tüm eleştirilerine sert bir dille cevap vermiştir.¹⁹⁸ Gedikpaşa'da sâkine F. Remziye imzasıyla yayınlanan hanım okuyucunun makalesi de Abdullah Cevdet'in:

... "*Mestûriyet sûret-i meşrû'asıyla Avrupa nisvânı nisvân-ı İslâmdan daha ziyâde mestûrdur. Mestûriyetten murâd vâlidemizi, hemşîremizi, kızımızı, zevcemizi bir çuvala koyup ağzını bağlamak ve onları hayvanlaştırmak hiç değildir. Hakîkî Müslümanlığın murâd ettiği mestûriyet başka.... Hâm-ervâhların zu'm ettiği mestûriyet yine başkadır.*"

sözlerini tenkitten oluşmaktadır.¹⁹⁹

Mehmed Fahreddin derginin 7. cildinin 169. sayısında "*Mürted Parmaklar, Mel'un Kalemler*" başlıklı, "*Mehtap*" gazetesinde isim verilmemekle birlikte Abdullah Cevdet tarafından kaleme alındığı anlaşılan ve tesettür, fetvâ, kurban gibi İslâmî kavramları hafife alan yazıya cevap amaçlı bir makale yazmıştır.²⁰⁰ Abdullah Cevdet'in bu ve daha önceki tesettür konusundaki makaleleriyle ilgili SM'de, yine aynı cildin aynı sayısında "*Tesettür-i Nisvan*" başlığıyla, Meşihat'ın Harbiye Nezareti'ne yaptığı müracaat yer almaktadır.²⁰¹

Teaddüd-i zevcât, tesettür konularıyla ilgili bir makale de 7. cildin 173. sayısında yer almaktadır. "*Kadınlar (Kable'l-İbtidâ)*" isimli makalenin müellifi Schopenhauer, mütercimi Bandırma'dan Şerefeddin'dir. Yazının başında "*Birkaç Söz*" alt başlığında vedipnotlarda mütercimin yazdıkları yer almaktadır. Makale şu alt başlıklar altında kaleme alınmıştır: "*Kadın Ne İçin Halk Olunmuştur? Kadının Güzelliği, Kadının Mâzîde Âtîyi Görememesi,*

¹⁹⁸ Mehmed Fahreddin, "*İzâ lem testehyi fe'sna' mâ şî'te*", SM, C. 7, S. 158, (21 Ramazan 1329/1 Eylül 1327 Perşembe), s. 26-31.

¹⁹⁹ F. Remziye, "*Sirât-ı Müstakîm Ceride-i İslâmiyesine*", SM, C. 7, S. 158, (21 Ramazan 1329/1 Eylül 1327 Perşembe), s. 31-32.

²⁰⁰ Mehmed Fahreddin, "*Mürted Parmaklar, Mel'un Kalemler*", SM, C. 7, S. 169, (8 Zilhiceti'ş-şerife 1329/17 Teşrin-i Sâni 1327 Perşembe), s. 198-201.

²⁰¹ YY, "*Tesettür-i Nisvan*", SM, C. 7, S. 169, (8 Zilhiceti'ş-şerife 1329/17 Teşrin-i Sâni 1327 Perşembe), s. 210.

Kadının Lütüfkârlığı, Kadınlara Silâh-ı Tabû, Avrupa'nın Kibâr Âilelerine Mensûp Zengin Kadınlara, Avrupa'da Tezevvüc Esârete Giriftâr Olmaktır"
Yazar bu alt başlıklarda kadın ve erkek arasında her açıdan eşitlikten söz edilememesi, riyâ, teaddüd-i zevcât konularına değinmiştir.²⁰²

SM'nin 6. cildin 154. sayısında, Ereğli müderrisîninden Süllü-zâde Mehmed Sıdkı, Ulemâdan Mustafa, Konya ulemâ ve müderrisîninden Şükrü tarafından yazılmış, "*Mekatib (Kûş-ı Diyânet ve Hamiyete)*" başlıklı, bazı hırsızların Hanefî mezhebindeki, mükrehin talakı ile ilgili hükümleri hırsızlıklarına dayanak yapmasından duyulan rahatsızlığı dile getiren, Konya'dan gönderildiği anlaşılan bir yazı bulunmaktadır.²⁰³ Yaşanan olay şu şekilde anlatılmaktadır:

*"Mezheb-i meşrûumuz mezheb-i Hanefî'deki cebr u ikrâhla icrâ edilen talâk ve şürûtun sirkatten bil-istifâde her tarafda husûsan Ereğli kazâsında zuhûr ve tekessür etmekte olan son sistemde bir takım sâriklerin en namuslu dindârları canavarcasına ta'kîb ederek yakalayabildiğinin tenhâ yerlerde soyup üzerinde nesi var ise aldıktan, yok ise müddet-i muayyene zarfında te'diye edeceğine dâir borçlandıktan sonra her ne sûretle olur ise olsun kimseye söylemeyeceği ve da'vâ etmeyeceği husûslarında talâk-ı selâse üzerine işkenceler icrâsıyla yemîn vererek mezheb-i mukaddesi ellerinde âlet-i sirkat ittihâz eyledikleri maatteessüf işidilmektedir."*²⁰⁴

Yazarlar bu duruma buldukları çözümleri şu şekilde anlatmaktadır:

"Muhbirler tarafından vukû' bulan ihbârât üzerine tahakkuk eden bu gibi cerâim de cünha nev'inden bir cürm-i âdî bulunduğuna dâir hey'et-i ithâmiyyece karâr verildiği yine işidilmektedir. Nikâh ve diyânet üzerine verilen yemînin irâs eylediği hasârât, yemîn verilen dindârın ümîd-i istikbâl-i ma'nevîyatını külliyyen tahrîb etmek ve irtibât-ı ma'nevî-i nikâhı tağyîr ve izâle etmek ve mezheb-i mukaddesce bir cinâyet-i ma'nevîye ile mahkûm etmek gibi daha nâ-kâbil-i ta'dâd bir takım maddî ve ma'nevî azîm zararlardan ibârettir. Cünha cezâsı ise bu gibi hasârât-ı azîmenin önünü almaya kâfi olamayacağından bu bâbda mezheb-i mukaddesin ulviyet ve kudsiyeti ve mezheb-i mukaddes üzerine verilen yemînin ikâ' eylediği tahrîbât-ı müdhîşe ile mütenâsib bir kânûn kaleme alarak Meclis-i Millî-i Âlîmize arzını ve bu kânûnun mevki'-i tatbîka konuluncaya kadar nâfi' ve şedîd bir karâr-ı muvakkat ittihâzını veyahud mes'ele-i ma'rûza hakkında tercih ve telfîk-ı mezhebe dâir bâb-ı ictihâd açılmasını ve bu cihetler şâyân-ı kabûl görülmediği sûrette mezheb-i meşrûumuz böyle her zaman bâzîçe-i şenâat ve ihtirâsât edilip durmaktan ise- teşeffî' edeceğimizden Şâfiî bir müftî gönderilmesini küre-i arzda mevcûd

²⁰² Schopenhauer, "Kadınlar", çev. Şerefeddin, SM, C. 7, S. 173, (7 Muharremü'ş-şerife 1330/15 Kânûn-ı Evvel 1327 Perşembe), s. 263-267.

²⁰³ Mehmed Sıtkı - Mustafa Şükrü, "Kûş-ı Diyânet ve Hamiyete (Mekatib) ", SM, C. 6, S. 154, (21 Şabânü'l-Muazzam 1329/4 Ağustos 1327 Perşembe), s. 384.

²⁰⁴ Mehmed Sıtkı - Mustafa Şükrü, "Kûş-ı Diyânet ve Hamiyete (Mekatib) ", s. 384.

bütün millet-i necîbe-i İslâmiyyenin selâmet ve diyâneti nâmına hükümet-i âdile ve meşrûtamızdan kemâl-i feryâdla taleb ve istirhâm eyleriz."²⁰⁵

3.1.1.4. Rû'yet-i Hilal ve Ramazan'ın Sübûtu

SM'de fikhî alanda değerlendirilen bir diğer konu da rû'yet-i hilal ve Ramazan'ın sübûtu konularıdır. Makaleler, 2. cildin 40, 44, 47 ve 50. sayılarında, "*Mübahasat (Hilale Dair)*" başlığı altında, Mehmed Hicabî, Yunuszade Ahmed Vehbi ve Mehmed Ali tarafından, konuyla ilgili ihvân-ı dîn arasında oluşan sorulara verilen cevaplardan oluşmaktadır. Vodineli Mehmed Hicabî, rû'yet-i hilalin ve Ramazan'ın hesapla, telgrafla sabit olduğunu söyler ve durumu şöyle özetler:

"Cedâvil-i mezkûre"²⁰⁶ ile rasad takvîmlerinden müstahrec her nevi' hesâbât-ı hey'iyye sâ'âtin sâlise, hâmisesine kadar gâyet sahîh bir sûretde elde edilmekte bulunduğundan ilm-i celîl-i mezkûrun kavânîn ve usûl-i mevzû'ası üzerine hall edilmekte olan mesâ'ilin hakîkate temâmî-i mutâbakatı hasebiyle nazar-ı şer'-i enverde makbûliyyeti tasdik kılınarak 1273 senesi gurre-i Şa'bân'ı rû'yeten sâbit olmadığından âtîde sûreti müstahrec Bursa Mahkeme-i şer'iiyesinin isdâr eylediği i'lâm-ı şer'î ile müneccim başının takvîm-i resmîsinde gösterildiği üzere gurre-i hilâl-i şehri Ramazân yevmü's-sebtden add edilerek amel edilmiş..."²⁰⁷

Devamında yazar, bu durumun ihvân-ı dîn arasında oluşturduğu dört soruyu yöneltmektedir. Yazar dipnotlarda Bursa Mahkeme-i şer'iiyesinden verilen fetvânın sûretini, ulemânın görüşlerini, su'âllerin hülâsalarını vermektedir. Makalenin sonunda SM'nin: "*Muhterem fukahâmızın mesâ'il-i mesrûdeye dâir olan tetebbu'ları netâ'icini iş'âr buyuracaklarını ümîd ederiz. Sonra biz de hülâsa-i tetebbu'âtımızla bu bâbdaki mutâla'amızı terdîf edeceğiz.*" ifadesi yer almaktadır.²⁰⁸

Mehmed Hicabî'nin bu yazısından sonra, Yunuszade Ahmed Vehbi ve Bolvadin müftüsü Mehmed Ali de makale kaleme almıştır. Afyonkarahisâr Bolvadin'den Müderris Yunuszade Ahmed Vehbi, "*Âcizleri fukahâdan değil isem de fakat müşârun-ileyhim hazerâtının mesleklerine sülûk ile kendimi bahtiyâr addedenlerden bulunduğum cihetle bu bâbda min gayri haddin*

²⁰⁵ Mehmed Sıtkı - Mustafa Şükrü, "Kûş-ı Diyânet ve Hamiyete (Mekatib) ", s. 384.

²⁰⁶ Uluğ Bey'in tertîb eylediği cedâvil.

²⁰⁷ Mehmed Hicabî, "Hilale Dair (Mübahasat) ", SM, C. 2, S. 40, (21 Cumâde'l- Evvel 327/28 Mayıs 325 Perşembe), s. 218-219.

²⁰⁸ Mehmed Hicabî, "Hilale Dair (Mübahasat) ", s. 218-219.

netîce-i tettebbu'âtımı fetâvâ kalıbına ifrâğ ve kütüb-i fıkhiyye-i mu'tebereden nukûl-i sahiha ile te'yîd ve terşih ederek cem'iyyet-i muhtereme-i ilmiyyenin ârâ-i selîmelerine tevdi' ederim." demekte ve yazısında Ramazan'ın sübûtunda hesaba itimad edilmesi hakkında Hanefî fıkıh kitaplarındaki ibareleri asılları ile beraber altı soru-cevap üzerinden aktarmaktadır.²⁰⁹ Bolvadin Kazâsı Müftüsü Mehmed Ali de memleketinde bir günlük hilâlin rü'yeti mümkün olamadığından savm ve iftâr için, birincisi istifâza ki livâdan cemm-i gafir gelip tevâtür derecesinde haber vermeleriyle ve ikincisi livâca rü'yet-i hilâl sabit olup ve hükmün dahi luhûkuyla i'lâm ve iki şahidin yola çıkarıldığına dâir alınan telgrafla olmak üzere iki şeyle amel etmekte olduğunu söyler ve Ramazan'ın sübûtu ve rü'yet-i hilalin ilanında telgraf, telefon, telsiz telgraf kullanılmasını fukahânın görüşlerine de yer vererek izah eder.²¹⁰ Mehmed Ali'nin bu makalesine Yunuszade Ahmed Vehbi cevap niteliğinde bir makale daha yayımlar. Yazar makalede Mehmed Ali'nin "*Telgraf 1206'da icâd olunup 1240 târihinde vukû'a gelen vâkı'a mes'eleyi halle kâfi zannolunursa da telgraf ve telefon, telsiz telgraf gibi vesâ'it ile amel olunup olunmayacağında şimdiye kadar fukahâ sükût etmişlerdir. Fakat şu mezkûrât ile amel dahi kavâ'id-i fıkhiyyeden istihrâc olunur.*" cümleleriyle başlayan düşüncelerini eleştirmekte ve konuyu âyet-i kerîmeler ve hadîs-i şerifler ile izah etmektedir.²¹¹

3.1.1.5. Mali İbadetler

SM'de tartışılan bir başka konuda kurban, zekât gibi mali ibadetler konusudur. Bu konuda yazılan makaleler kronolojik olarak değerlendirmeye alınırsa ilk makale 1. cildin 21. sayısında yer alır. Mülkiye Mühendis Mektebi talebelerinden: Tevfik, Neş'et, Vahîd, "*Zebh-i Kurban (Sual-Cevap)*" başlığı altında SM idaresine şöyle bir soru yöneltmiştir:

"İslâmiyyet'in erkân-ı esâsiyyesinden biri de adâletdir. Adâlet, hukûka ri'âyetdir. İnsanlar yek-diğerine karşı mütekâbil bi'l-hukûk

²⁰⁹ Yunuszade Ahmed Vehbi, "Hilale Dair (Mübahasat) ", *SM*, C. 2, S. 44, (20 Cemâziye'l-Âhire 327/25 Haziran 325 Perşembe), s. 277-279.

²¹⁰ Mehmed Ali, "Hilale Dair (Mübahasat)", *SM*, C. 2, S. 47, (12 Receb 327/16 Temmuz 325 Perşembe), s. 326-328.

²¹¹ Yunuszade Ahmed Vehbi, "Hilale Dair (Mübahasat) ", *SM*, C. 2, S. 50, (3 Şaban 327/6 Ağustos 325 Perşembe), s. 377-379.

olduğu gibi hayvânât-ı sâ'irenin de hukûkuna ri'âyet lâzime-i adâlet olmak lâzım gelir. İnsan, kendine yapılmasını arzû etmediği şey'i diğeri hakkında da revâ görmemek muktezât-ı adâletdendir. İnsan kendinin zebhına râzî değildir. Hayvânât-ı sâ'irede de bir izzet-i nefis, bir can acısı, bir hiss olduğu tabî'îdir. Niçin müslümanlar zebh-i kurbân ile mükellef olmuşlar? Bu zâhiren hayvânâtın hakkına bir tecâvüz, bir zulüm gibi görünmez mi?"²¹²

Bu soruların ardından SM idaresi, konunun fikhî ve sosyolojik açıdan değerlendirmesini yapıp "*Sırât-ı Müstakîm'in Cevabı*" başlığı altında hemen şu cevabı yayımlamıştır:

...nev'-i hayvânın kendi mâ-dûnunda bulunan nev'-i nebâtın hayâtlarını izâle eylemesi nasıl bir zulüm değılse, nev'-i insânın da kendi bakâsı için mâ-dûnunda olup da kendi medâr-ı hayât u kıvâmı olan sâir ecsâm-ı uzviyye gibi bütün etebbânın tasdik u i'tirâfıyla insan için en nâfi' bir gidâ cümlesinden olan envâ'-ı hayvânâtın eti yenen kısmını da zebhederek onunla intifâ' etmesi ve bu sûretle de hayâtını muhâfaza eylemesi de zulüm olmaz.

...ikinci bir cihet..., o da bu bâbdaki mükellefiyyet-i şer'iyyedir. Fukarâyı dâima cenâh-ı ra'fet ü himâyeti altına alan Şerî'at-i Garrâ-yı Muhammediyye yılda bir def'a olsun bu enfa'-i gidâdan fukarânın da tenâvülünü te'mîn hikmetine mebnî zenginleri zebh-i kurbân ile mükellef kılmıştır.²¹³

Fâtih Dersiâmlarından İskilipli Mehmed Âtîf da derginin 5. cildinin 109. sayısında "*Nazar-ı Şeriatı Kuvve-i Berriye ve Bahriyenin Derece-i Ehemmiyet ve Vücûbu*" isimli makalesinde cihadın dini hükmünü âyât-ı celîle, ehâdis-i şerîfe, ef'âl-i nebevviyye, icmâ' ve ef'âl-i sahâbiyyeden delillerle o günkü şartlara göre açıklamış, donanmaya yardım etmenin dini delillerini ve donanmaya zekât verilmez düşüncesindekilerin düşüncelerini ortaya koymuş, bu düşüncelerin yanlışlığına vurgu yapmıştır.²¹⁴

Derginin 5. cildinin 118. sayısında "*Şuûn: Devlet-i Osmaniye*" ana başlığı, "*Kurbanlar Hakkında Fetvâ-yı Âlî*" alt başlığı altında kurbanların hangi durumlarda donanmaya iâne olarak verilebileceğine dair şeyhülislâmlık makamının yayımladığı fetvâyı yer vermiştir.²¹⁵ Fetvâ şöyledir:

²¹² Tevfik-Neşet-Vahîd (Hüseyn), "Zebh-i Kurban (Sual-Cevap)", SM, C. 1, S. 21, (21 Zilhicce 326/1 Kânûn-ı Sâni 324 Perşembe), s. 336.

²¹³ SM, "Sırât-ı Müstakîm'in Cevabı", SM, C. 1, S. 21, (21 Zilhicce 326/1 Kânûn-ı Sâni 324 Perşembe), s. 336.

²¹⁴ İskilipli Mehmed Âtîf, "Nazar-ı Şeriatı Kuvve-i Berriye ve Bahriyenin Derece-i Ehemmiyet ve Vücûbu (3)", SM, C. 5, S. 109, (2 Şevval (328)/23 Eylül 326 Perşembe), s. 75-77.

²¹⁵ YY, "Kurbanlar Hakkında Fetvâ-yı Âlî (Şuûn: Devlet-i Osmaniye)", SM, C. 5, S. 118, (5 Zilhicce (328)/25 Teşrin-i Sâni 326 Perşembe), s. 239-240.

"İyd-i Adha münâsebetiyle zebh edilecek kurbanlar esmânının donanma-yı Osmânî îânesine verilmesini câiz ve bununla emr-i İlâhî olan zebh-i kurbân sâkit olup olmayacağı hakkında vâki' olan istiftâ üzerine fetvâhânededen verilen müzekkerede udhiyede vâcib olan eyyâm-ı nahrda irâka-i dem olup bu da hâlis hakkullâh olduğu cihetle zebh etmeksizin kurbanın aynını veya bedelini tasadduk vâcibi iskât etmeyeceği ve ancak zebh edilerek vâcib edâdan sonra cülûd ve lühûmunu ve ol cülûd ve lühûm bedellerini ve vâcib olmayıp müteveffâ ebeveyn ve akraba ve teallukât ve ehibbâya veya suver-i sâire ile tatavvu'an zebh edilecek kurbanların kezâlik bedelâtını emr-i hayr-ı mezkûra i'tâ câiz ve meşrû olduğu ve üzerine zebh-i kurbân vâcib olup da eyyâm-ı nahrde vâcibi edâ etmeyip kasden vaktini fevt eden ganî kimselerin zebh edeceği kurbanın bedelini tasadduk etmesi lâzım olacağı ve maamâfih vâcibi vaktinde ifâ etmediğinden nâşî ol kimselerin günahkâr ve âsim olacakları ifâde edildiği Bâb-ı Meşîhat-i Ulyâ'dan bildirilmiştir.²¹⁶

5. cildin 127. sayısında ise "Zekâtın Donanma İânesine Verilebileceğine Dair Fetvâ-yı Âlî" başlığıyla, devir yoluyla donanmaya zekât verilebileceğine dair fetvâ yayımlanmıştır. Fetvâ şöyledir:

"Donanma-yı Osmânî'nin terakkî ve teâlisine medâr olmak üzere zekâtın îâneye i'tâsı câiz olup olmayacağı hakkında Donanma-yı Osmânî Mu'âvenet-i Milliyye Cem'iyeti tarafından vukû' bulan istiftâ üzerine zekâtta niyet ve fakîre temlik lâzım ve müzekkî olan kimsenin malından zekâtını ifrâz hîninde niyet eylemesi kâfi olmağla Donanma Cem'iyeti tarafından îâne kasası başında bir fakîr müslim bulundurulurak müzekkîler cânibinden zekât olmak niyetiyle tefrik edilen mebâliğ mâ-dûnu'n-nisâb olarak bit-tav' ol fakîre temlik ve i'tâ ve fakîr-i mezkûr mâlik-i nisâb olmamak için yedinde cem' ve ibkâ etmeksizin ihtiyârıyla hemen îâne kasasına teslim etmesi mukârin-i cevâz-ı şer'-i âlî olacağından tezâyüd ve teâlisi cidden derece-i lâzımede bulunduğu emr-i gayr-ı münker olan Donanma-yı Osmânî'ye bu sûretle de îânedede bulunan müslimîn hem farz-ı zekâtı edâ etmiş hem de başkaca nâ'il-i ecr-i cezîl ve şâyeste-i mükâfât-ı uhreviyye olacakları Fetvâhâne-i Âlî'den cevaben beyân olunmuştur.²¹⁷

Salih eş-Şerif et-Tunusî'nin 6. cild 131. sayıda "İ'tâüz'zekât li'd-dûnanma" başlıklı, Malikî mezhebine göre donanmaya zekât vermenin caiz, hatta şu anki zarurete göre müstehab olduğu ve meşîhatın bu görüşle amel etmesinin gerekliliğine vurgu yapan Arapça bir makalesi bulunmaktadır.²¹⁸

Bu konuda Mehmed Fahreddin bir dizi makale yayımlamıştır. Bu makalelerinden ilki 7. cildin 163. sayısında yer alır. "Sayhatü'n-Nedm" isiminitaşıyan makalede yazar, fiilî ve mâlî imkânların idad-ı kuvvete

²¹⁶ "Kurbanlar Hakkında Fetvâ-yı Âlî (Şuûn: Devlet-i Osmaniye)", s. 239-240.

²¹⁷ YY, "Zekâtın Donanma İânesine Verilebileceğine Dair Fetvâ-yı Âlî", SM, C. 5, S. 127, (9 Safer (329)/27 Kânûn-ı Sâni 326 Perşembe), s. 383.

²¹⁸ Salih eş-Şerif et-Tunusî, "İ'tâüz'zekât li'd-dûnanma", SM, C. 6, S. 131, (8 Rebîu'l-Evvel (329)/24 Şubat 326 Perşembe), s. 7-8.

hasredilmesinin ve mâlî ibadetlerin tehir edilmesinin gereğini fikhî boyutta izah eder. Bu görüşlerinden dolayı kendisine yöneltilen ağır ithamlara cevap verir.²¹⁹ Yazarın bir diğer makalesi aynı cildin 167. sayısında yer almaktadır."Huzûr-ı Âli-i Meşihatpenahiye Tekid-i İstifta"ismiyle Birinci Seyyâr Topçu Alayı Müftüsü Mehmed Fahreddin imzasıyla yayımladığı bu makalesinde yazar, şeyhülislâmlık makamından bu seneki kurban bedellerinin Trablusgarp Savaşı nedeniyle donanmaya iane olarak toplanmasına dair bir fetvâ yayımlamasını talep etmektedir.²²⁰ Makaleden sonra Sırât-ı Müstakîm idaresi şöyle bir yazı yayımlamıştır:

" Ne olurdu müslümanlar bütün ferâiz ü vâcibâtı edâ etmekle beraber aynı nisbette olsun vatan-ı İslâm için de fedâkârlık vücûbunu hissetselerdi! Bizim fikrimizce hacca da gitsinler, kurban da kessinler, fakat vatan-ı İslâmî Salîb'in istîlâsından muhâfaza için diğer farzlar, vâcibler yanında (...وأعدوا)²²¹fermân-ı Sübhânîsini de kemâl-i tehâlükle ifâ etsinler. İşte bu husûsda müsâmahakâr davranıldığı içindir ki hulûs u samîmiyyetleri fedâkârân-ı vatanca tereddüd ü i'tirâzı mûcib oluyor. "²²²

Mehmed Fahreddin tarafından gündeme getirilen idad-ı kuvvetin acil farz olması nedeniyle o günkü şartlarda mâlî ibadetlerin düşeceği, bunların bedellerinin ordunun, donanmanın ihtiyaçlarına sarf edilmesi gerektiği yolundaki görüşünü tenkit etmek amacıyla Sivas'dan Selim Efendizâde Mustafa Takî, aynı cildin 172. sayısında " Mübâhasât (İdad-ı Kuvvet)"başlıklı bir yazı yayımlamıştır. Bu yazı aynı zamanda Beyanü'l-Hak Dergisi'nin 6. cildinin 141. sayısında da yer almıştır. Yazar, i'dâd-ı kuvvet farz-ı ayn olursa, müslümanlar bunu ne sûretle icrâ edecek sorusunu ve bu durumda ortaya çıkacak dört soruyu yöneltmektedir.²²³ Mehmed Fahreddin bu soruların kendine yöneltildiğini söyleyerek 7. cildin 174. sayısında "İdad-ı Kuvvet ve İbadat-ı Maliye" başlığıyla bu sorulara Fetâvâ-yı Hindiyeye'den alıntılar yaparak cevap vermeye başlar,²²⁴ aynı cildin 176.

²¹⁹ Mehmed Fahreddin, "Sayhatü'n-Nedm", SM, C. 7, S. 163, (26 Şevval 1329/6 Teşrîn-i Evvel 1327 Perşembe), s. 99-102.

²²⁰ Mehmed Fahreddin, "Huzûr-ı Âli-i Meşihatpenahiye Tekid-i İstifta", SM, C. 7, S. 167, (25 Zilkade 1329/3 Teşrîn-i Sâni 1327 Perşembe), s. 163-165.

²²¹ el-Enfâl, 8/60.

²²² SM, C. 7, S. 167, (25 Zilkade 1329/3 Teşrîn-i Sâni 1327 Perşembe), s. 165.

²²³ Mustafa Takî, "İdad-ı Kuvvet(Mübahasat) ", SM, C. 7, S. 172, (30 Zilhicce'ti'ş-şerife 1329/8 Kânûn-ı Evvel 1327 Perşembe), s. 256-257.

²²⁴ Mehmed Fahreddin, "İdad-ı Kuvvet ve İbadat-ı Maliye (1)", SM, C. 7, S. 174, (14 Muharremü'ş-şerife 1329 (1330)/22 Kânûn-ı Evvel 1327 Perşembe), s. 275-276.

sayısında, aynı isimle makalesine devam eder. Yine bu makalede de Kâdîhân –Hindiye’den yaptığı alıntılarla, Kur’ân-ı Kerîm’den âyetlerle zekât, hac, sadaka-i fitr ve kurban gibi mâlî ibadetlerin fikhî hükümlerini izaha çalışmıştır. İdad-ı kuvvetin mâlî ibadetlerin vücûb şartı olması, idad-ı kuvvet tam olarak gerçekleşmeden mâlî ibadetlerin caiz olmaması gerektiğini söyler.²²⁵ Mehmed Fahreddin’in bu sözlerine karşılık Mustafa Takî’nin, "*Açık Mektup: Alay Müftüsü Fahreddin Efendi’ye*" başlığı taşıyan mektubu 180. sayıda yayımlanır. Mektup aynı zamanda Beyanü’l-Hak Mecmûası’nın 6. cildinin 146. sayısında da yayımlanmıştır. Mustafa Takî mektubunda idad-ı kuvvetin acil bir farz olması konusunda Mehmed Fahreddin’e katıldığını ancak bugünkü şartlarda idad-ı kuvvetin mâlî ibadetleri geçersiz kılacak durumda olmadığını söyler.²²⁶ Bunun üzerine Mehmed Fahreddin 7. cild 181. sayıda cevap niteliği taşıyan "*Mübâhasât (Açık Cevap: Sivas’ta Selim Efendizade Mustafa Takî Efendi’ye)*" başlıklı bir mektup yayımlar. Mektupta bu günkü şartlarda idad-ı kuvvetin mâlî ibadetlerin icra edilmesine imkân vermemesini fikhî delillerle ortaya koyar.²²⁷

Yine bu konuyla ilgili SM’de, Câbir Sirâcüddîn Efendi’nin Mısır’da yayımlanan el-Livâ Gazetesi İdârehânesi’ne gönderdiği mektubu yer almaktadır. Mektup 7. cildin 169. sayısında, "*Zekât ve İane-yi Harbiye*" başlığı altında yayımlanmıştır. Mektupta, mektupla gönderilen dört liranın zekât olduğu, zekâtın Trablusgarp Harbi’nde kullanılmak üzere gönderildiği bildirilmiştir.²²⁸

3.1.1.6. Hutbe ve Vaaz

SM Mecmûası’nda farklı cild ve farklı sayılarda olmak üzere hutbeler ve hutbelere dair, toplam 49 yazı yer almaktadır. Bunlardan 26’sı Arpacılar Camii Hatip Vekili Ali Şeyhü’l-Arab’a aittir, yazar 23 Arapça hutbe

---

²²⁵ Mehmed Fahreddin, "İdad-ı Kuvvet ve İbadat-ı Maliye (2)", *SM*, C. 7, S. 176, (28 Muharremü’ş-şerife 1330/15 Kânûn-ı Sâni 1327 Perşembe), s. 307-310.

²²⁶ Mustafa Takî, "Açık Mektup: Alay Müftüsü Fahreddin Efendi’ye", *SM*, C. 7, S. 180 (26 Safer 1330/2 Şubat 1327 Perşembe), s. 379.

²²⁷ Mehmed Fahreddin, "Açık Cevap: Sivas’ta Selim Efendizade Mustafa Takî Efendi’ye (Mübâhasat)", *SM*, C. 7, S. 181, (4 Rebiü’l-Evvel 1330/9 Şubat 1327 Perşembe), s. 393.

²²⁸ SM, "Zekat ve İane-yi Harbiye", *SM*, C. 7, S. 169, (08 Zilhiccetüşşerife 1329 / 30 Kasım 1911 / 17 Teşrinisâni 1327), s. 210.

yayımlamıştır.²²⁹ İbrahim Besim bu hutbelerin uzun ve aynı tarzda olduğu iddiasıyla dergide yazarı tenkid etmiştir.²³⁰ Hutbelere dair dergide tartışılan bir başka konuda Türkçe Hutbe okunmasına dair yapılan tartışmadır. Tartışma Filibe'de Câmi'-i Kebîr Hatîbi olan Hâfız Sâni'nin güncel ve Türkçe hutbe okunmasına dair sorduğu suâlle başlar.²³¹ Antakya Ulemâsından Bereketzâde Safvet ve Üsküb Belediye Reîs-i Sâbıkı Mehmed Ferîd, Türkçe hutbe ve Arapça dışında herhangi bir lisanla hutbe okunmasına makalelerinde cevaz vermiştir.²³² Koca Mustafa Paşa Câmi'-i Şerîfi Hatîb Vekîli Hâfız eş-Şeyh Mehmed el-Celvetî ise Türkçe hutbe okunmasının bidat olduğu görüşündedir.²³³ Mehmed el-Celvetî'nin bu görüşüne, Sâbık Karahisâr-ı Şarkî Mutasarrıfı Ahmed Câvid, M. S[ad] Buhârî, Belgrad'da Bayraklı Câmi'-i Şerîf İmam ve Hatîbi Mehmed Remzi karşı çıkmakta, Türkçe hutbe okumanın lüzûmuna vurgu yapmaktadırlar.²³⁴ Hutbelere dair kaleme alınan diğer makalelerde ise; hutbelerin tarihi, hikmeti, Hz. Peygamber'in hutbeye ilişkin sünnetleri, hutbelerin aslı halinden uzaklaşmaları, mahallî dilde hutbenin hükmü, farklı dilde hutbe örnekleri²³⁵, taşrada okunan hutbelerin eksiklikleri, bidatler, zamana uygun olmayan hutbeler, halifeye itaatin, meşrutiyetin, ittihadın, çalışmanın ve gayretin önemi, meşihat tarafından hutbelerin tanzimi, hutbelerin siyasî ve ictimâî durumları dikkate almamasının gereği gibi konular işlenmiştir.

SM'de intibahın, ilmin, hikmetin, ittihadın, çalışıp kazanmanın lüzûm ve önemine dair üç vaaz yer almaktadır. Vaizlik mesleğinin yeni dönemde

---

²²⁹ Ali Şeyhü'l-Arab'ın yayımladığı bu makalelerden çoğunluğu Cuma Hutbesidir. Yazar bu hutbelerinden bazılarının Türkçeye tercümelerini de dergide vermiştir. Ali Şeyhü'l-Arab, "Hutbe", *SM*, C. 3, 4, 5, 6, 7, S. 61, 62, 63, 66, 67, 69, 70, 71, 86, 87, 90, 92, 93, 97, 102, 103, 110, 111, 122, 133, 147, 149.

²³⁰ İbrahim Besim, "İntibah-ı İslam İttihad-ı İslam: Camilerde hutbe ve Mevaiz-i Diniyye Encümenleri", *SM*, C.5, S.110, (9 Şevval 328/29 Eylül 326 Perşembe), s. 94-97.

²³¹ Hafız Hasan Sâni, "Hutbelere Dair", *SM*, C. 1, S. 14, (2 Zilkade326/13 Teşrîn-i Sâni 324 Perşembe), s. 217-218.

²³² Bereketzade Safvet, "Hutbelere Dair", *SM*, C. 2, S. 27, (4 Safer 327/12 Şubat 324 Perşembe), s. 9-10. / Mehmed Ferid, "Hutbeler", *SM*, C. 2, S. 30, (25 Safer 327/5 Mart 325 Perşembe), s. 58-59.

²³³ Mehmed El-Celvetî, "Hutbelere Dair", *SM*, C. 3, S. 69, (17 Zilhicce327/17 Kânûn-ı Evvel 325 Perşembe), s. 263-264.

²³⁴ Ahmed Câvid, "Hutbelere Dair", *SM*, C. 3, S. 71, (1 Muharrem 328/31 Kânûn-ı Evvel 325 Perşembe), s. 297. / M. S(ad) Buhârî, "Hutbeler", *SM*, C. 3, S. 71, (1 Muharrem 328/31 Kânûn-ı Evvel 325 Perşembe), s. 297-298. / Mehmed Remzi, "Hutbelere Dair", *SM*, C. 3, S. 74, (22 Muharrem 328/21 Kânûn-ı Sâni 325 Perşembe), s. 345-346.

²³⁵ Örneğin; Singapur'da okunan Hintçe Cuma Hutbesi.

ihtiyaç duyduğu ıslahın gerekliliği, Ramazan hocalarına dağıtılacak Türkçe ve sade vaaz kitaplarına olan ihtiyaç, vaizlik için ehliyet aranması, bazı vaizleri tenkit gibi vaaz ve vaizleri konu edinen makaleler de kaleme alınmıştır.

3.1.1.7. Diğer Fıkhî Konular

SM'de kaleme alınan diğer fıkhî makalelerin içerikleri ise şöyledir: Mahkeme-i Temyîz A'zâsından Ali Haydar Emin 1. cildin 2. sayısında "*Delâil-i Meşveret*" adlı makalesinde meşveretin dört dinî delili olan Kitab, Sünnet, İcmâ'-ı Ümmet ve Delîl-i Aklî'yi izah eder.²³⁶

Bereketzade İsmail Hakkı, 1. cildin 6. sayısında "*Necâib-i Kur'âniye*" başlıklı makalesinde Bakara Sûresi 179. âyet-i kerîmenin tefsirini vermekte, kısasın hikmetini, katl-i muharramın beş kısmını izah ederek anlatmakta, Ta'zîr, Had ve Siyâset kelimelerinin lûgat ve ıstılâh-ı şer'deki anlamlarını vermektedir.²³⁷

1.cildin 16. sayısında "*Gayrimüslime Selam*" başlıklı yazının, kaynağı açıkça ifade edilmesede Menâr'da, Reşid Rıza'ya ait olduğu görülmektedir. Eşref Edip yazının Arapça'dan tercümesini yapmakla kalmamış aynı zamanda kendi görüşlerini de katmıştır. Makalede gayrimüslimlere selam vermenin uygunluğu ve gerekliliği vurgulanmaktadır.²³⁸

SM, okuyuculardan gelen sorulara da cevap vermekteydi. Derginin 1. cild 26. sayısında Posta ve Telgraf Nezâreti Kontrol Kalemi Ketebesinden M. Ali, "*Su'âl-Cevâb Resim ve Sûret* " başlığıyla evde resimli kitap bulundurmanın dini hükmünü sormuş, dergi idaresi şu cevabı vermiştir:

*"Câ'iz olmayan, namaz kılınacak mahalde sûreti açık olarak bir cânibe ta'lik etmektir. Ama mestûr olarak hânede bulunması, ayakla basılan yerde nakşolunması câ'izdir. Bir de gâyet sagîr olup a'zâsı uzakdan bakıldıkda temeyyüz etmezse, yâhûd tâmmü'l-a'zâ olarak tasvîr edilmiş olmazsa ale'l-ıtlâk mekrûh addolunmaz. Mevki'-i ihtirâmda sûret bulunan odaya rahmet melekleri girmez."*²³⁹

²³⁶ Ali Haydar Emin, "Delâil-i Meşveret", SM, C. 1, S. 2, (7 Şaban 326/21 Ağustos 324 Perşembe), s. 26-27.

²³⁷ Bereketzade İsmail Hakkı, "Necâib-i Kur'âniye (4)", SM, C. 1, S. 6, (5 Ramazan 326/18 Eylül 324 Perşembe), s. 85-88.

²³⁸ Reşid Rıza, "Gayrimüslime Selam", çev. Eşref Edip, SM, C. 1, S. 16, (16 Zilkade 326/27 Teşrin-i Sâni 324 Perşembe), s. 250-252.

²³⁹ M, "Resim ve Sûret ", SM, C. 1, S. 26, (27 Muharrem 327/5 Şubat 324 Perşembe), s. 416.

2.cildin 31. sayısında Prevadi Müftüsü Mustafa Sabri, SM'de yayımlanması için, Halvetî'den Hazret-i Bâlî tarafından Kazasker Çivizâde Mehmed Muhyiddin Efendi'ye yazılmış, aslı Sofya Kütüphânesi'nde bulunan tarihî bir mektup göndermiş. Mektupta Halvetî Şeyhi Hazret-i Bâlî Efendi, Kazasker Çivizâde Mehmed Muhyiddin Efendi'nin para vakıflarının caiz olmadığı yolundaki görüşlerini eleştirmektedir. Metnin dipnotunda SM'nin, mektupta yer alan fikhî konudaki yanlışlığı düzelttiği görülmektedir.²⁴⁰

Troytskili: Ahmed Tâceddin'in 2. cild 33. sayıda "*Rusya İslâmları ve Üç Mesele*" isimli bir makalesi yer almaktadır. Yazar, müellifi belirtilmeyen ancak Rusya İslâmları arasından cedidci bir kalemden çıktığı anlaşılan "Üç Mes'ele" risâlesinin muhteviyatını şöyle açıklar: "*Alafranga elbise telebbüsünü, zebîha-i Nasârânın eklini, mezheb-i Hanefî ile mezheb-i Şâfi'î'nin yekdiğerine iktidâsını tecvîzden ibâretidir.*" Yazar makalesinde, bu risâlede yer alan hristiyanların kestiği etin yenmesinin caiz olduğu görüşünü eleştirmekte, bu görüşün zamansız ve Müslüman kasapları mağdur edecek bir görüş olduğunu belirtmektedir.²⁴¹

2.cildin 34. sayısında es-Seyyid Mehmed Ziyâeddîn imzalı, "*Abdülhamid'i Sani'nin Hal'ine Dair Taraf-ı Meşihat-ı Celileden Verilen Fetvâ-yı Şerife'nin Sûretidir*" başlıklı, II. Abdülhamid'in meclis tarafından hal' edilmesini onaylayan Şeyhülislâm fetvâsı yer almaktadır.²⁴²

Kazanlı Halîm Sâbit, 2. cildin 48. sayısında, "*Ulema ve Avam*" başlıklı yazısında, rivayet ilimlerini ihmal eden ulemayı tenkit etmekte, aynı zamanda ilm-i fikhın ortaya çıkışını, kuruluşunu, gelişim sürecini özetlemektedir.²⁴³

Yakub Kemal Kırımlı 3. cild 63. sayıda, dilencilik ve dilencilğin neticelerinden olan cer usûlünü, ulemânın şeref ve vakârı çerçevesinde

---

²⁴⁰ Mustafa Sabri, "İhyâ-yı Âsâr", SM, C. 2, S. 31, (03 Rebî'ulevvel 1327 / 25 Mart 1909 / 12 Mart 1325), s. 79-80.

²⁴¹ Troytskili Ahmed Taceddin, "Rusya İslâmları ve Üç Mesele", SM, C. 2, S. 33, (17 Rebîü'l-Evvel 327/26 Mart 325 Perşembe), s. 106-108.

²⁴² Mehmed Ziyâeddîn Seyyid, "Abdülhamid'i Sani'nin Hal'ine Dair Taraf-ı Meşihat-ı Celileden Verilen Fetvâ-yı Şerife'nin Sûretidir", SM, C. 2, S. 34, (13 Rebîü'l-Âhir 1327/20 Nisan 325 Perşembe), s. 113.

²⁴³ Halim Sabit, "Ulema ve Avam (1)", SM, C. 2, S. 48, (19 Receb 327/23 Temmuz 325 Perşembe), s. 342-345.

tenkid ettiği, "İslâm'da Tesâ'ülün Mezmûmiyeti, Netâic-i Müellimesi" başlıklı bir makale kaleme almıştır.²⁴⁴

"Mekâtib Çin'den: Sırât-ı Müstakîm Hey'et-i Tahrîriyyesi'ne" başlıklı, 5. cild 120. sayıda Kazanlı Cârullah Hafdî'nin, Çin'de neşredilmekte olan İle Vilâyetinin Gazetesi ile ilgili değerlendirmelerinin ve iki suâlinin yer aldığı bir makale bulunmaktadır. Yazar makalenin sonunda SM İdaresi'ne: "...bizim Gulca şehrinde bir imam gazete okuyan adamın imâmeti câiz değil, namazı fâsiddir demiş. Bu imamın da'vâsına delil olabilecek bir şey kütüb-i şer'iyede bulmak kâbil midir?" sorusunu yöneltmiştir.²⁴⁵ Bu sorunun cevabını devamında SM şöyle cevaplamıştır:

"...gazete okuyan adamın imâmeti câiz olup olmayacağı gibi bir mes'eleyi kütüb-i şer'iyede aramak o mukaddes eserleri maazallâh birer herze mecmûası sûretinde telakkî etmektir. Daha doğrusunu isterseniz kütüb-i fihhiyemizde musarrah şerâ'it-i imâmeti hâiz beş on zât bulunsa bunların içinden gazete okuyanı fazla bir meziyeti, âlem-i İslâm hakkında fazla bir vukûfu hâiz olacağı için diğerlerine tercih olunmak icâb eder."²⁴⁶

3.2. Sebîlürreşâd Mecmûası'nda Yer Alan Makaleler

Sebîlürreşâd Mecmûası'nda Fıkıh ve Fetâvâ başlığı altında ve Fıkıh, Fıkıh Usulü ile ilgili şu makalelere yer verilmiştir:

1. [Sebîlürreşâd], "Fıkıh ve Fetâvâ", C: 8, S: 183.
2. Halim Sâbit, "Fıkıh ve Fetâvâ: Fıkıh ve İbâdât-ı İslâmiyye Târihinden: Hac ve Ka'be 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19", C: 8, 10, S: 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 199, 200, 251, 252, 253, 255, 256, 258.
3. Ferid, "Fıkıh ve Fetâvâ: Menşe'-i Hurâfât - İslâmiyet'in Hurâfât Hakkındaki Ahkâm-ı İrşâdiyye ve Tahrîmiyyesi - Rü'yâ", C: 9, S: 212.
4. [Sebîlürreşâd], "Zebh-i Kurban Hakkında", C: 9, S: 219.

²⁴⁴ Yakub Kemal Kırımlı, "İslâm'da Tese'ülün Mezmûmiyeti, Netâic-i Müellimesi", SM, C. 3, S. 63, (4 Zilka'de 327/5 Teşrin-i Sâni 325 Perşembe), s. 169-171.

²⁴⁵ Kazanlı Cârullah Hafdî, "Sırât-ı Müstakîm Heyet-i Tahririyesine, Mekatib: Çin'den", SM, C. 5, S. 120, (20 Zilhicce (328)/9 Kânûn-ı Evvel 326 Perşembe), s. 268-269.

²⁴⁶ SM, "Sırât-ı Müstakîm('in Cevabı)", SM, C. 5, S. 120, (20 Zilhicce (328)/9 Kânûn-ı Evvel 326 Perşembe), s. 269.

5. Reşid Rızâ, [Terc. Aksekili Ahmed Hamdi], "*Makâlât: Muhâvere: Bir Muhakkak ile Mukallid Arasında*", C: 9,10, S: 221, 222, 223, 224, 226, 227, 229, 232, 233, 235, 236, 237, 238, 239, 241, 242.
6. Reşid Rızâ, [Terc. Aksekili Ahmed Hamdi], "*Akâid-i İslâmiyye*", C: 10, S: 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 245.
7. M. Şemseddin, "*Fıkıh ve Fetâvâ: İctihâd Ne Demekdir ve Ne Gibi Ahkâmda İctihâd Olunabilir?*", C: 10, S: 246.
8. Sebîlürreşâd, "*Fıkıh ve Fetâvâ: [Halim Sâbit Efendi'nin makalelerine devam edeceğine dair açıklama]*", C: 10, S: 251.
9. M. A[elif], "*Fıkıh ve Fetâvâ: Cevap: M. H. İmzâlı Varaka Sâhibine*", C: 11, S: 268.
10. (Zâkircan Alhan, Şûrâ Mecmûası, Orenburg), "*Fıkıh ve Fetâvâ: Teaddüd-i Zevcât Hakkında İstifsâr*", C: 11, S: 270.
11. A[Elif]. H[Ha], "*Fıkıh ve Fetâvâ: Ribe'l-Fazl ve Ribe'n-Nesîe*", C: 11, S: 275.
12. Aksekili Ahmed Hamdi, "*İctimâiyât: İslâmiyet ve Teaddüd-i Zevcât I, 2, 3, 4, 5, 6*", C: 11, S: 275, 276, 277, 280, 284, 285.
13. A[Elif]. H[Ha], "*Fıkıh ve Fetâvâ: Sebîlürreşâd Cerîde-i İslâmiyyesi'ne*", C: 11, S: 277.
14. Aliçe-zâde Hârûn (Gedikpaşa), "*Fıkıh ve Fetâvâ: Mütâlaât-ı Fıkhiyye: Şerîat-i İslâmiyye Nazarında Fâizin Mevkii*", C: 11, S: 281.
15. Ahmed Sun'ullâh (Müntesibîn-i İlmiyyeden - Tire), "*Fıkıh ve Fetâvâ: 'Şerîat-ı İslâmiyye Nazarında Fâizin Mevkii' Makâlesi Sâhibi Alice-zâde Hârûn Efendi'ye*", C: 11, S: 285.
16. Mehmed Necmeddin (Erciş), "*Fıkıh ve Fetâvâ*", C: 11, S: 286.
17. İzmirli İsmail Hakkı, "*Fıkıh ve Fetâvâ, Cevap*", C: 11, 12, S: 286, 288, 289, 290, 292, 293, 300.
18. Ali Suad, "*Fıkıh ve Fetâvâ, İntikâd: 'Zât-ı Hazret-i Muhammed' – Celâl Nûri Bey'e Üçüncü Hitâbım*", C: 11, S: 286.
19. İzmirli İsmail Hakkı, "*Fıkıh ve Fetâvâ: Ribe'l-Fazl ve Ribe'n-Nesie Hakkındaki Makâle*", C: 12, S: 287.

20. Dağıstanlı Mehmed Zekeriya (Hayrabolu'da Tabur İmamı), *"Fıkıh ve Fetâvâ: İzmirli İsmail Hakkı Mevârid-i İcmâ'ın Kâffesini Bilmek Şart mıdır?"*, C: 12, S: 288.
21. Mehmed Fâik (Adana Kozan Sancağı Muhâsebe Başkâtibi), *"Diş Doldurmak Mes'elesi"*, C: 12, S: 289.
22. Hayreddin Hâmi (Onuncu Kolordu ketebesinden), *"Sebîlürreşâd Cerîde-i İslâmiyyesine"*, C: 12, S: 289.
23. Ahmed Fâik (Yunanistan'da Üserâ-yı Osmâniyye'den Mülazım-ı Evvel), *"Muhterem Sebîlürreşâd Cerîde-i İslâmiyyesine"*, C: 12, S: 289.
24. Hâfız Ahmed (Erzurum kâri'lerinizden), *"Sebîlürreşâd Cerîde-i İslâmiyyesine"*, C: 12, S: 289.
25. Muallim H[hı]. L., *"Fıkıh ve Fetâvâ: Her Mes'ele-i Fıkhiyye İçin Bir Nakil Lâzım mıdır?"*, C: 12, S: 290.
26. Iraklı A[Ayın]. K[Kef] (Talebe-i Ulûmdan), *"Sebîlürreşâd Cerîde-i İslâmiyyesi Hey'et-i Muhtereme-i İlmiyyesine!"*, C: 12, S: 292.
27. İzmirli İsmail Hakkı, *"Fıkıh ve Fetâvâ: Amel-i Ehl-i Medîne"*, C: 12, S: 294.
28. İzmirli İsmail Hakkı, *"Fıkıh ve Fetâvâ: İcmâ', Kıyâs ve İstihsânın Esâsları"*, C: 12, S: 295.
29. Selîm el-Büşrâ (Şeyhu'l-Câmi'i'l-Ezher), (Yorum: Aksekili Ahmed Hamdi), *"Savm ve Fıtırda Telefon ve Telgraf ile Amel"*, C: 12, S: 295.
30. İzmirli İsmail Hakkı, *"Fıkıh ve Fetâvâ: Fıkıh-ı Zâhirî"*, C: 12, S: 296.
31. İzmirli İsmail Hakkı, *"Fıkıh ve Fetâvâ: İctihâdın Bâ'is-i Tevellüdü"*, C: 12, S: 297.
32. İzmirli İsmail Hakkı, *"Fıkıh ve Fetâvâ: İctimâ'î Usul-i Fıkıh İhtiyac Var mı?"*, C: 12, S: 298.
33. Ahmed Naim, *"Müdâfaât-ı Dîniyye: Teaddüd-i Zevcât İslâmiyet'de Men' Olunabilir mi imiş?"*, C: 12, S: 298, 300, 304, 308.
34. Mehmed (İpçilerden), *"Fıkıh ve Fetâvâ: Hullenin Sukûtu Sûretleri"*, C: 12, S: 300.
35. İzmirli İsmail Hakkı, *"Fıkıh ve Fetâvâ: Yine Diş Doldurmak Mes'elesi"*, C: 12, S: 302.

36. İzmirli İsmail Hakkı, *"Fıkıh ve Fetâvâ: Cevâzın Ahkâm-ı Şerîatten Olup Olmadığı"*, C: 12, 13, S: 303, 304, 305, 306, 329, 330, 331, 332.
37. İzmirli İsmail Hakkı, *"Fıkıh ve Fetâvâ: Cevâz Ta'bîr-i Âharla Mübâh(!)"*, C: 12, S: 307.
38. İzmirli İsmail Hakkı, *"Fıkıh ve Fetâvâ"*, C: 13, S: 308, 327.
39. Aksekili Ahmed Hamdi, *"Zekâtınızı Asker Ailelerine Veriniz"*, C: 14, S: 343.
40. H[ha]. Eşref Edib, *"Fıkıh: Hilâfiyât [İzmirli İsmail Hakkı'nın Hilâfiyât derslerinin neşrolunacağı]"*, C: 14, S: 344.
41. İzmirli İsmail Hakkı [Neşir: H. Eşref Edib], *"Fıkıh: Hilâfiyât"*, C: 14, S: 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351.
42. İzmirli İsmail Hakkı, *"Fıkıh: İftâ' ve Kazâ"*, *"Müftü ve Kadı"*, *"Kadı'nın İftâsı"*, *"-4- Taklîd-i Kazâ"*, *"Diyânet ve Kazâ"*, C: 14, 15, S: 358, 359, 360, 370, 373.
43. Sadreddin, *"Hukûk-ı Âile ve Usûl-ı Muhâkemât-ı Şer'iyye Karâr-nâmeleri Hakkında"*, C: 16, S: 414-15.
44. [Sebîlürreşâd], *"Dârülfünûn ile Fıkhın ve Mesâil-i Şer'iyenin Alâkası Yokmuş!"*, C: 16, S: 414-415.
45. [Sebîlürreşâd], *"Ma'hûd İctihâdcının İftirâ ve Bühtânlarının Hâricdeki Te'sîrâtı"*, C: 17, S: 442.
46. Aksekili Ahmed Hamdi, *"Orucun Hikmet-i Şer'iyesi"*, C: 20, S: 449.
47. Aksekili Ahmed Hamdi, *"Oruca Mütereddip Fevaid-i İctimaiye"*, C: 20, S: 500.
48. Mehmed Fatin, *"Rü'yet-i Hilal Mes'elesi 1, 2, 3"*, C: 22, S: 555-556, 557-558, 559-560.
49. Hamdi (Elmalılı), *"Rü'yet-i Hilal Mes'elesi: Fazıl-ı Muhterem Fatin Efendi Hazretlerine 1, 2, 3"*, C: 22, S: 561-562, 563-564, 565-566.
50. Ömer Fevzi (Mardinizade), *"Bab-ı İctihad – Caferi Mezhebi"*, C: 23, S: 574.
51. Mülga Meclis-i Tahkikat-ı Şer'iyeye Azasından Ömer Nasuhi, *"Müslümanlıkta İftirak-ı Zevceyn"*, C: 23, S: 579, 580.
52. Ömer Nasuhi, *"Sakat ve Iskat-ı Cenin Faciaları"*, C: 23, S: 588.
53. Ömer Nasuhi, *"Vaaz ve Vaizler"*, C: 23, S: 589.

54. [Sebülürreşâd], "*Teaddüd-ü Zevcât Hakkında Mazhar Osman Bey'in Mühim Neşriyatı*", C: 23, S: 589.
55. Ömer Nasuhi, "*Teaddüd-i Zevcât Müessesesi-i İctimaiyesi*", C: 23, S: 590.
56. Ömer Nasuhi, "*Kesret-i Nüfûs (Nüfusun Çoğalmasına Müslümanlığın Verdiği Büyük Ehemmiyet)*", C: 23, S: 592, 593.
57. Ö. N., "*İzdivac Müessesesi-i İctimaiyesi*", C: 23, S: 594, 595.
58. Hasan Hikmet, "*Orucun Kıymeti (Ferdî ve İctimai Hayatta)*", C: 23, S: 596, 597.
59. [Sebülürreşâd], "*Alenen Oruç Yiyenler Kanun-u Cezaya Tevfikî Tecziye Edileceklerdir*", C: 23, S: 596.
60. Ö. Atif, "*Farıza-i Siyamın Yanlış Bir Tefsirine Karşı*", C: 24, S: 599.
61. Yahya Afif, "*İctihad ve Taklid*", C: 24, S: 608.

3.2.1. Konularına Göre Makalelerin İçerik Değerlendirmesi

Sebülürreşâd ismiyle yayımlanan derginin ilk sayısında (183. sayı) Fıkıh ve Fetâvâ başlığı altında dergide niçin Fıkıh ve Fetâvâ konularına yer verildiği, bu başlık altında nelerden bahsedileceği, konular ele alınırken nasıl bir yol izleneceği şöyle anlatılmıştır:

"...Vaktiyle İslâm Âlemi'nde pek âlî mevki'ler işgâl eden efâzül-ı ulemânın geceleri gündüzlere katarak senelerce, ömürlerce çalışmalarına zemîn olan mescidlerde, câmi'lerde, medreselerde ekâbir-i fukahânın iştirâkiyle günlerce imtidâd eden müzâkere ve mübâhaseler için de yegâne mevzû' teşkil eden ilm-i celîl-i fikhin zamanımızın dinî ve İslâmî mecellelerinde dahi bir kısm-ı mühim teşkil etmesi iktizâ eder.

Diğer taraftan kâri'in-i kirâm beyninde tahaddüs ederek hükm-i şer'îsi bilinmek üzere mürâcaat olunan suâller de cevapsız bırakılamaz...bir mecmûa-i İslâmiyye dahi âlem-i İslâm'da ve kendi kâri'leri beyninde ukde teşkil eden mes'elelerin bilhassa İslâmî ve şer'î bir nokta-i nazardan halledilmesine tavassut etmesi icâb eyler.

İşte şu mülâhazalara göre Sebülürreşâd'da bir de 'Fıkıh ve Fetâvâ' bâbı küşâd edilmek ciheti münâsib görülmüştür.

Fıkıh ve Fetâvâ kısmı nefis-i ünvanından dahi anlaşıldığı üzere ikiye ayrılır ki; biri 'fıkıh' diğeri 'fetâvâ' kısmıdır. Kısm-ı fikhî ihvân-ı dîn tarafından tevârüd eden suâllerden, cevaplardan, zaman ve zemîne göre tahaddüs ve icâbına göre hey'et-i tahrîriyyece mevzû'-ı bahsedilmesi münâsib görülen mesâil hakkında cereyân eden mütâlaât ve muhâkemât-ı fikhiyyeden ibâret olacaktır.

...Elimizin eriştiği kadar memâlik-i sâire-i İslâmiyyede bulunan fukahânın dahi fikir ve mütâlaalarına mürâcaat edilecektir. İstiyoruz ki mecellemizin bu kısmı Hanefîlik, Malikîlik, Şâfîlik, Hanbelîlik...

tefrîk edilmeksizin mezâhib-i İslâmiyyenin âyîne-i fikhîsi olsun... Bununla beraber bu bâbda usûl-i İslâmiyyece mu'teber olan delîle, senede istinâd etmeyen iddiâlar mutlaka mesmû' olmayacaktır. Bu bâbda söylenecek sözler sırf istidlâl tarîkıyla ve delîlleri nokta-i nazarından îrâd edilecek olduğundan hiçbirinde kat'iyet iddiâ edilemez. Ve aynı zamanda mes'elenin bu sûretle tahlîl ve edillesi nokta-i nazarından tedkîk edilmesiyle iddiâ-yı ictihâd edilmek lâzım gelmeyeceği şübhesiz addolunur. Maamâfih ilmî mevzû'lara dâir idâre-i kelâm etmek, mes'eleyi istidlâl tarîkıyla tahlîl ve tafsîl eylemek bâb-ı fıkıhda kesb-i mümârese eylemek isteyenler için vâsi' bir zemîn teşkîl eder ümidindeyiz...

Sebîlürreşâd ihvân-ı kirâm tarafından vârid olan suâl-i fikhîleri evvelâ enzâr-ı âmmeye arz eder. Kâri'în-i muhteremece bu husûsda sırf ilmî ve müdellel olmak üzere yazılan cevaplar neşr, sonra bunlar icâbına göre muhâkeme edilir. Fakat suâl kâri'în-i kirâm tarafından cevapsız kalır veyahud mes'elenin daha ziyâde izâhı icâb ederse Sebîlürreşâd'ın kendi muharrir-i ilmîleri tarafından mes'ele tedkîk edilir.

Fetâvâ kısmında dahi vârid olan istiftâlar ibtidâ kâri'în-i kirâma arz olunur. Cevap verilirse me'hazı gösterilmiş olmak şartıyla neşr ve yoksa Sebîlürreşâd'ca cevabı taharrî edilir; bulunursa me'hazı, yeri gösterilerek derc ve illâ cevabı bulunamadığı i'lân olunur. Bu gibi cevabı bulunamayan mesâil-i fikhîye sırf ilmî ve naklî bir sûrette fıkıh kısmında mevzû'-ı bahsedilebilir.

Bu hâlde fıkıh ve fetâvâ kısmı tabiatıyla ikiye ayrılıyor ki biri fıkıh diğeri fetâvâ kısmıdır. Buna göre bu kısımlar ber-vech-i âtî mebâhisi müstemil olurlar:

- 1) Vârid olan ve hey'et-i tahrîriyyece mevzû'-ı bahsedilmesi münâsib görülen suâller,*
- 2) Fıkıh kısmına âid olmak üzere yazılan, yahud vârid olan cevaplar*
- 3) İcâbına göre vârid olan cevapların tenkîdi, aralarında muhâkemeler icrâsı,*
- 4) Fetvâlar*
- 5) Cevabı bulunamayan suâller, ihtâr ve icâbına göre bunun kâri'în-i kirâmca fıkıh kısmında mevzû'-ı bahsedilmesi istihâm olunur."²⁴⁷*

3.2.1.1. Hac

Sebîlürreşâd Mecmûası'nda Halim Sabit Fıkıh ve Fetâvâ üst başlığı altında "*Fıkıh ve İbâdât-ı İslâmiyye Târihinden: Hac ve Ka'be*" başlıklı yirmi makale kaleme almıştır. Yazar makalelerine rahatsızlığı hasebiyle dizinin 14. makalesinden sonra bir müddet ara vermiş, tekrar yazmaya başladığı zaman dergi yönetimi bunu şöyle duyurmuştur:

"Fıkıhın târihi gibi gerek Arapça'da gerek Türkçe'de şimdiye kadar işlenmemiş bir mevzû'a müteallik bulunan ve pek büyük bir tetebbu' ile yazılan bu mühim makâleler vaktiyle Sebîlürreşâd'ın Fıkıh Fetâvâ

²⁴⁷ [Sebîlürreşâd], "Fıkıh ve Fetâvâ", SR, C. 8, S. 183, (19 Rebülevvel 1330 / 08 Mart 1912 / 24 Şubat 1327), s. 8-9.

kısmına pek büyük bir kıymet veriyordu. Zâten bu yeni tarzdaki tettebbuât ve te'lifât Sebîlürreşâd'ın rûh-ı mesleği idi. Şu kadar ki hey'et-i tahrîriyyemiz erkânından bu vazîfe-i müşkileyi deruhde eden gayûr mütetebbi' Halîm Sâbit Efendi kardeşimizin bir müddet rahatsızlanması hasebiyle maalesef bu kıymetdâr makâleler inkitâa uğramış idi. Lehü'l-hamd arkadaşımızın bugün kesb-i âfiyet ile yine sevgili kitaplarına kavuşmuş, Sebîlürreşâd'ın en mühim kısmını teşkil eden Fıkıh ve Fetâvâ sahîfelerini kıymetdâr makâleler ile tezyîne başlamıştır."²⁴⁸

Halim Sabit, makalelerinde Hz. İbrahim döneminden İslâmiyet öncesine kadar haccın tarihî sürecini vermiş, Arapların ve Yahudilerin Hz. İbrahim, Hz. İsmail ve Kâbe ile olan ilişkilerini, Peygamberimizin ve sahabenin hac ile ilgili uygulamalarını âyet ve hadîslerle ayrıntılı biçimde anlatmış, haccın farz kılınmasından, sahabeden sonraki dönemde fıkıhçıların hac ile ilgili görüşlerinden söz etmiştir.

Halim Sabit, Arapların, Hz. İbrahim'in Kâbe'yi yapmasından dolayı duydukları mutluluğu, Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail'e besledikleri sevgi ve saygıyı, nesilden nesile artarak devam eden itibarı anlatarak makalelerine başlar. Hz. İbrahim'in aslen Arap olmadığı halde, kavmiyetçi Araplar arasında soyunun temizliği ile anıldığına, bundan dolayı Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail'in dininin, Hicaz Arapları arasında yayıldığına dikkat çeker. Araplar arasında görülen putperestlik ile örtüşmeyen yüce ilah fikrinin, bazı dinî törenlerin, temizlik ile ilgili bazı âdetlerin, oruç ve haccın Hz. İbrahim'in dininden alınmış alametler olduğunu söyler. Arapların Kâbe'ye karşı duydukları saygının, Hz. İbrahim'in ilahî vahye dayanarak icra ettiği ve Araplara öğrettiği hac usulüne göre şekillendiğini belirtir.²⁴⁹

Yazara göre, Hz. İbrahim ile Hz. İsmail'in Kâbe'yi inşa etmeleri ve hac vazifesini gerçekleştirmeleri kesindir. Çünkü bunlar hem tarihî, hem de âyet ve hadîsler ile sabittir. Cahiliye kültüründe de bunun doğruluğunu ispat eden işâretler bulunmaktadır. İslâm dinine göre Hz. İbrahim Kâbe'yi inşa etmiş, Hanîf dinini getirmiş, haccın yapılış şekli de Araplar arasında yaygın olan şekilde nesilden nesile aktarılmıştır. Halim Sabit, Hz. İbrahim Kâbe'yi mi hac için inşa etmiştir, yoksa haccı mı Kâbe için icra etmiştir? sorusuna her

²⁴⁸ Sebîlürreşâd," Fıkıh ve Fetâvâ [Halim Sâbit Efendi'nin makalelerine devam edeceğine dair açıklama]", *SR*, C. 10, S. 251, (28 Receb-i Şerif 1331 / 03 Temmuz 1913 / 20 Haziran 1329), s. 269.

²⁴⁹ Halim Sabit, "Fıkıh ve Fetâvâ: Fıkıh ve İbâdet-i İslâmiye Tarihinden: Hac ve Kâbe", *SR*, C. 8, S. 186, (1/4) (9 Rebîyülahir 1330/15 Mart 1328/28 Mart 1912), s. 54-55.

iki cevabında verilebileceğini, ancak İslâm alimlerinin görüşlerinin haccın Kâbe için icra edildiği yönünde olduğunu, bu görüşlerini ispat ettiklerini, buradan Hz. İbrahim'in Kâbe'yi inşa etmeden önce hac vazifesinin olmadığı sonucuna varılabileceğini söyler. Ancak yazar, Hz. İbrahim'e Kâbe'nin tamamlamasından sonra hac yapmasının emredildiğine, sonra Hz. İsmail ile ve belki beraberlerinde başka kimselerle hac ibadetini yerine getirdiklerine kesin gözüyle bakar. Halim Sabit, tarihçilerin nereden almış oldukları bilinmeyen bilgilerle Hz. İbrahim'in haccı ile ilgili ayrıntılı bilgiler verdiklerini ve bu bilgilere dayanarak Hz. İbrahim'in haccı ile ilgili fiillerden ayrıntılı olarak bahsetmektedir. Haccın umumî ve resmî ibadet şeklini ise Hz. İbrahim ile Hz. İsmail'den sonraki Araplar özellikle de Arab-ı müsta'ribe tarafından aldığını söyler.²⁵⁰

Yazar, İsrailîler ve Yahudilerin hac ve Kâbe arasındaki ilişkiyi, geçmişte onların da hac için Kâbe'yi ziyaret ettiklerini, Kâbe'nin idaresini ellerinde bulundurduklarını, ancak zamanla Kâbe'nin idaresini ellerinde bulunduranların Hz. İsmail'in dinini terk edip putperestliği kabul ettiklerini ve Kâbe'yi putlarla kirlettiklerini, tevhîd ehli olan İsrailîlerin, Yahudilerin ise; haccı ve Kâbe'yi terk ettiklerini ifade etmektedir. Halim Sabit'e göre, Hz. İbrahim ve Hz. İsmail, karşılaştıkları kavimlerin inanışlarını değiştirmişler ve tevhid inancını anlatmışlar, bu durum, Hz. İshak ve Hz. Yakup kolunda da böyle devam etmiş, fakat Hz. İsmail kolunda tevhîd inancı tamamen yok olmamakla birlikte kopmalar yaşanmıştır.²⁵¹

Hz. İsmail'in ümmetinin putperestliği kabul etmesi ile şirk bütün Arap yarımadasını sarmış, Allah'a inanan sayısı gittikçe azalmış, ancak Hz. İbrahim'in dininin sünnet olmak, gusül abdesti almak, ağza su vermek, burna su vermek, oruç, Kâbe'yi ziyaret, hac ve umre gibi âdâb ve ibadete riayet ediliyordu.²⁵²

---

²⁵⁰ Halim Sabit, "Hac ve Kâbe (Hz. İbrahim Devrinde ve Sonrasında Hac)", *SR*, C. 8/1, S. 187/5, (16 Rebûlâhîr 1330 / 04 Nisan 1912 / 22 Mart 1328), s. 74-75.

²⁵¹ Halim Sabit, "Hac ve Kâbe (Hz. İbrahim Devrinde ve Sonrasında Hac)", *SR*, C. 8/1, S. 188/6, (23 Rebûlâhîr 1330 / 11 Nisan 1912 / 29 Mart 1328), s. 95-96.

²⁵² Halim Sabit, "Hac ve Kâbe (Hz. İbrahim Devrinde ve Sonrasında Hac)", *SR*, C. 8/1, S. 189/7, (01 Cemâziyelevvel 1330 / 18 Nisan 1912 / 05 Nisan 1328), s. 114.

Müellifimiz, zamanla haccın resmî bir ibadet haline geldiğini, her yıl hac mevsiminde Mekke civarlarında insanların gıda ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak ve alışveriş yapmak için toplandıklarını, bu durumun zamanla düzenli bir hal aldığı ve Ukaz, Mecenne, Zülmecaz gibi panayırların kurulduğunu, Araplarda, özellikle İsmailoğullarında ve Kureyşte ticâretin başladığını belirtir. Hac dolayısıyla Mekke'nin, dinî ve ticârî merkez haline geldiğini, panayırlar sayesinde de vahşi ve bedevî olan Arapların, Hz. İbrahim'den sonra birleşmeye başladıklarını dile getirir.²⁵³

Halim Sabit İslâmiyet'in, önceki bütün şeriatların hükmünü kaldırmış olmakla birlikte Hanîf dini üzere tesis edildiğini, Hz. İbrahim'in dininde bulunan birçok ibadet ve dinî törenleri kabul ettiğini, Hanîf dinine cahiliye devrinde giren hurafeleri kaldırdığını ve böylece sağlam temeller üzerine oturtulduğunu ifade etmekte ve Hz. Peygamber'in haccı ifa edişini ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır.²⁵⁴

Yazara göre, hicretin dokuzuncu yılına kadar yapılan haclar, farzı yerine getirmek için yapılmamış, Hz. İbrahim'in şeriatına göre eda edilmiştir.²⁵⁵

Halim Sabit, hac hakkındaki bazı âyetlerin ve hadîslerin nüzûl ve vürûd tarihlerinin kesin olmadığını ya da bilinmediğini, bu konuda sahabe ve müçtehidlerin ihtilaflarının kavranabilmesi için hac ile ilgili nâzil olan âyetlerin ve vârid olan hadîslerin önemlilerinin zikredilmesi gerektiğini söylemekte ve bu konudaki âyet ve hadîsleri bir arada zikrederek izah etmektedir.²⁵⁶

Halim Sabit sahabenin; haccın, İslâmiyet'in en temel ibadetlerinden olduğu hakkında tam bir kanaate sahip olduğunu, Âl-i İmran Suresi 97.

---

²⁵³ Halim Sabit, "Hac ve Kâbe (Hz. İbrahim Devrinde ve Sonrasında Hac)", s. 115.

²⁵⁴ Halim Sabit, "Hac ve Kâbe (Hz. Peygamber Devrinde Hac)", *SR*, C. 8/1, S. 190/8, (08 Cemâziyelevvel 1330 / 25 Nisan 1912 / 12 Nisan 1328), s. 134-136. / Halim Sabit, "Hac ve Kâbe (Hz. Peygamber Devrinde Hac)", *SR*, C. 8/1, S. 191/9, (15 Cemâziyelevvel 1330 / 2 Mayıs 1912 / 19 Nisan 1328), s. 154-155. / Halim Sabit, "Hac ve Kâbe (Hz. Peygamber Devrinde Hac)", *SR*, C. 8/1, S. 192/10, (22 Cemâziyelevvel 1330 / 09 Mayıs 1912 / 26 Nisan 1328), s. 174-175. / Halim Sabit, "Hac ve Kâbe (Hz. Peygamber Devrinde Hac)", *SR*, C. 8/1, S. 193/11, (29 Cemâziyelevvel 1330 / 16 Mayıs 1912 / 03 Mayıs 1328), s. 194-195.

²⁵⁵ Halim Sabit, "Hac ve Kâbe (Hz. Peygamber Devrinde Hac)", *SR*, C. 8/1, S. 194/12, (06 Cemâziyelâhîr 1330 / 23 Mayıs 1912 / 10 Mayıs 1328), s. 214.

²⁵⁶ Halim Sabit, "Hac ve Kâbe", *SR*, C. 8/1, S. 199/17, (12 Receb 1330 / 27 Haziran 1912 / 14 Haziran 1328), s. 315-316. / Halim Sabit, "Hac ve Kâbe", *SR*, C. 8/1, S. 200/18, (19 Receb 1330 / 04 Temmuz 1912 / 21 Haziran 1328), s. 334-336.

âyetindeki "güç yetirmek" şartını sahabenin, "zâd ve râhile" yani "yol ihtiyaçlarını tedarik etmek" olarak anladıklarını, yol ihtiyaçlarını tedarik eden her Müslümanın hac ibadeti ile mükellef olduğunu söyler. Sahabenin, Hz. Peygamber'den gördükleri gibi hac vazifesini yerine getirdiklerini, anacak hac ile ilgili ittifak ve ihtilaf ettikleri noktaların olduğunu dile getirir.²⁵⁷

Yazar, tabiin devri ve sonrasındaki fukahanın, hac ile ilgili ittifak ve ihtilaflarını aktarmaktadır.²⁵⁸

3.2.1.2. Teaddüd-ü Zevcât

Akseki'nin dergide tercüme ettiği makaleler dışında kendi kaleme almış olduğu makaleleri de bulunmaktadır. Ahmet Hamdi Akseki de yazdığı "İslam ve Teaddüd-ü Zevcât" isimli altı makaleyle tartışmaya dâhil olmuş ve çok eşliliğin Kuran'da belirtilen eşler arası adalet başta olmak üzere şartlarını taşımak kaydıyla uygulamasının devam etmesi gerektiği aksi takdirde olumsuz örnekler üzerinden bir değerlendirme yaparak konunun İslami olmadığı veya yasaklanabileceği şeklindeki yorumların yanlış olduğunu ifade etmiştir. Buradan hareketle diyebiliriz ki hukukun modernizasyonu ile ilgili sorunlarından birisi olan çok eşlilik konusunda Osmanlı fikir dünyasında farklı görüşler serdedilmeye başlanmış ve bir bakıma konu etrafında daha çok modernite ve muhafazakârlık ekseninde bir ayrışma meydana gelmiştir.²⁵⁹ Burada İslamcı düşünceyi temsil eden Sebîlürreşâd Mecmûası daha muhafazakâr ve savunmacı bir refleksle

---

²⁵⁷ Halim Sabit, "Fıkıh ve Fetâvâ: Fıkıh ve İbâdet-i İslâmiye Tarihinden: Hac ve Kâbe", *SR*, C. 8/1, S. 197/15, (27 Cemâziyelahir 1330/31 Mayıs 1328/13 Haziran 1912), s. 274-275. / Halim Sabit, "Hac ve Kâbe", *SR*, C. 10, S. 252, (05 Şa'banü'l-Muazzam 1331 / 10 Temmuz 1913 / 27 Haziran 1329), s. 289-290. / Halim Sabit, "Hac ve Kâbe", *SR*, C. 10, S. 253, (12 Şa'banü'l-Muazzam 1331 / 17 Temmuz 1913 / 04 Temmuz 1329), s. 311. / Halim Sabit, "Hac ve Kâbe", *SR*, C. 10, S. 255, (26 Şa'banü'l-Muazzam 1331 / 31 Temmuz 1913 / 18 Temmuz 1329), s. 335-336.

²⁵⁸ Halim Sabit, "Hac ve Kâbe", *SR*, C. 10, S. 256, (04 Ramazân-ı Şerif 1331 / 07 Ağustos 1913 / 25 Temmuz 1329), s. 351-352. / Halim Sabit, "Hac ve Kâbe", *SR*, C. 10, S. 258, (17 Ramazân-ı Şerif 1331 / 21 Ağustos 1913 / 08 Ağustos 1329), s. 382-383.

²⁵⁹ Bu dönemde kadınla ilgili tartışmalar için bkz. İhsan Çapcıoğlu, "Tanzimat'tan Günümüze Muhafazakâr Kadın Algısındaki Değişimler", *Dini Araştırmalar Kadın Özel Sayısı*, C. 19, S. 49, (2016), s. 271-291.

hareket ederken İslam Mecmûası açık bir şekilde modernleşmeci ve aynı zamanda devletçi bir tavır takınmıştır.²⁶⁰

Yukarıda zikredilen İslamcı anlayışla paralel olarak aile ve kadının toplumsal rolü hakkında geleneksel bir duruş sergileyen Akseki'ye göre kadının yeri evidir. Erkek evin geçimini temin ederken, kadın evin iç işleriyle meşgul olur. Kadın hem doğası gereği hem de hamilelik, doğum, süt emzirme ve çocuk terbiyesi gibi kendisini evde tutmaya zorlayan durumlarla çevrilidir.²⁶¹ Bu yüzden bunun dışındaki işlerle uğraşamaz ve evin dışındaki işleri hatta bazen ev işlerini yönetmek için bile erkeğin yardımına ihtiyacı vardır.²⁶²

Akseki'ye göre nizam ve intizamı temin etmek için kadın ve erkekten birinin diğerine boyun eğmesi, itaatkâr ve bağlı olması hayatın zorunluluklarındandır. Bunu kendini büyük görenler ve inatçılardan başka hiç kimse inkâr edemez. Akseki, erkeklerde kadınlara göre daha fazla bulunan kuvvetler ve huylardan dolayı erkeklerin kadınlara boyun eğmeyeceğini ve kadınların himayesine girmeyeceğini ifade etmektedir. Fakat ona göre kadını erkeğin hâkimiyeti altında bulundurmak daha kolaydır. Zaten yaratılışın başından beri kadının erkeğin himayesinde, muhafaza ve emniyeti altında yaşamış olması da bunun açık bir delilidir.²⁶³

Akseki, yaratılış kanununun erkeğin sahip olduğu huylar ile kadını erkeğin koruma ve güvenliğine vermiş olduğunu ifade etmekte, erkeğin koruyucu ve hami rolünün altını çizmektedir. Öyle ise kadını doğal çerçevesinden çıkarıp onu erkeğe eşit veya erkeğin üzerine hâkim kılmaya çalışmak bir çeşit cinayettir, evrenin düzenine aykırıdır, doğa kanununa

---

²⁶⁰ Yıldız, "II. Meşrutiyet Dönemi Din ve Modernleşme Tartışmaları: Sebilürreşad Dergisi ve İslam Mecmûası Örneği".

²⁶¹ Aksekili A. Hamdi, "İslamiyet ve Taaddüd-i Zevcât - 2", *SR*, C. 11, S. 276, (26 Muharrem 1332 / 25 Aralık 1913 / 12 Kânûnievvel 1329), s. 243. / İlker Celâl Şahbaz, *Ahmet Hamdi Akseki'nin Siyasi Fikirleri*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 416121), s. 109.

²⁶² Aksekili A. Hamdi, "İslamiyet ve Taaddüd-i Zevcat - 2", s. 244. / Şahbaz, *Ahmet Hamdi Akseki'nin Siyasi Fikirleri*, s. 109.

²⁶³ Aksekili A. Hamdi, "İslamiyet ve Taaddüd-i Zevcat (3)", *SR*, C. 11, S. 277, (04 Safer 1332 / 01 Ocak 1914 / 19 Kânûnievvel 1329), s. 259. / Şahbaz, *Ahmet Hamdi Akseki'nin Siyasi Fikirleri*, s. 109.

isyandır.²⁶⁴ Erkekler ile kadınların eşitliği ve kadınların erkekler üzerindeki yöneticiliği toplumun yok olmasına sebep olur. Kadının işinin her şekilde evinde olması lazımdır. Kadın bu sınırı aşarsa hem kendine kötülük eder hem de ailenin yıkılması ve medeniyetin çöküşü gibi bir felaket meydana gelir.²⁶⁵

Akseki'ye göre erkekle kadının arasında eşitlik olmaması ve erkeğin kadının üzerinde yönetici bir konumda bulunması, kadının erkeğin elinde bir oyuncak olduğu anlamına da gelmemektedir. Erkek, kadın üzerinde istediği gibi tasarrufta bulunamaz. Erkek ve kadının toplumsal hayatta gördüğü farklı vazifeler vardır. Erkeğin gördüğü işleri kadının göremeyeceği gibi kadının gördüğü işleri de erkekler göremez.²⁶⁶

Gerek Avrupalıların gerek onları körü körüne taklit edenlerin bazı meseleleri bahane ederek İslam'ı baltalamak istediklerini ifade eden Akseki'ye göre bunlardan biri de çok kadınla evlilik meselesidir. Batılılar ve taklitçiler tarafından çok kadınla evlilik konusunda birçok itirazlar yapılmış ve bunun İslamiyet için bir leke olduğu söylenmiştir. Fakat bu itirazların hiçbirisi çok kadınla evliliğin İslam'daki konumunu, hikmetini ve Şeriat'ın bu konudaki hükmünün ne olduğunu araştırarak yapılan itirazlar değildir. Çünkü bu meseleye dair ortaya koyulan fikirlerin tamamı İslam'a göre çok kadınla evliliğin bir dini zorunluluk olması üzerine bina edilmektedir.²⁶⁷

Akseki, İslamiyet'te çok kadınla evliliğin inkâr edilemez bir gerçek ve çok önemli bir toplumsal mesele olduğunu ifade etmektedir. Fakat bu genel bir kural değil, zorunluluk durumunda başvurulacak bir ruhsat olarak meşru görülmüştür. Ona göre İslamiyet'te asıl ve genel kural tek eşliliktir.²⁶⁸ Bunun yanında İslam çok kadınla evliliği bazı şartlara bağlamıştır. Bunlar

---

²⁶⁴ Aksekili A. Hamdi, "İslamiyet ve Taaddüd-i Zevcat (3)", s. 259. / Şahbaz, *Ahmet Hamdi Akseki'nin Siyasi Fikirleri*, s. 109.

²⁶⁵ Aksekili A. Hamdi, "İslamiyet ve Taaddüd-i Zevcat (3)", s. 260. / Şahbaz, *Ahmet Hamdi Akseki'nin Siyasi Fikirleri*, s. 109.

²⁶⁶ Aksekili A. Hamdi, "İslamiyet ve Taaddüd-i Zevcat (3)", s. 260. / Şahbaz, *Ahmet Hamdi Akseki'nin Siyasi Fikirleri*, s. 109-110.

²⁶⁷ Aksekili A. Hamdi, "İslamiyet ve Taaddüd-i Zevcat (1)", *SR, C. 11, S. 275*, (19 Muharrem 1332 / 18 Aralık 1913 / 05 Kânûnievvel 1329), s. 226. / Şahbaz, *Ahmet Hamdi Akseki'nin Siyasi Fikirleri*, s. 110.

²⁶⁸ Aksekili A. Hamdi, "İslamiyet ve Taaddüd-i Zevcat (1)", s. 226. / Şahbaz, *Ahmet Hamdi Akseki'nin Siyasi Fikirleri*, s. 110.

erkeğin maddi durumunun yerinde olması²⁶⁹ ve adalettir. Erkek, adaleti gözetir, hanımları ve evlatları arasında dostluğun ve muhabbetin devamını temin eder, kavga ve gürültüye sebebiyet vermez, dini bir gereklilik yokken boşanmaz, kısacası Şeriat'a uygun hareket ederse birden fazla kadını nikâhı altında bulundurması dinen meşrudur.²⁷⁰

Akseki'ye göre çok kadınla evlilik gibi önemli bir toplumsal meselenin bütün tarafları en ince noktasına kadar incelenmeden bunun mutlaka gayr-i meşru olduğuna, toplum için zararlı olduğuna ve fesada sebebiyet vereceğine hükmetmek doğru bir yaklaşım değildir. Bu mesele hakkında hüküm vermeden önce kadın ve erkeğin tabiatı, evlilikten maksadın ne olduğu, aile geçimi meselesi, milletler içinde kadın ve erkeklerden hangisinin daha çok olduğu gibi meseleler hakkında inceden inceye düşünülmesi gerekir.²⁷¹

Kadın ve erkeğin tabiatlarının bir olmadığını vurgulayan Akseki'ye göre toplumun ve kadınların menfaati açısından zorunluk durumunda çok kadınla evliliğe izin verilmesi lazımdır. Erkeğin tabiatı gereği kadına olan meyli ve arzusu kadının erkeğe olan meyil ve arzusundan fazladır.²⁷² Yine neslin çoğalması bakımından bir erkeğin çok kadınla evlenmesi ile bir kadının birden fazla erkekle evlenmesi arasında büyük fark vardır.²⁷³ Bunun dışında savaşlar sebebiyle erkek sayısının azalması çok kadınla evliliği zorunlu hale getirmektedir. Bu durumu yaşayan ve çok kadınla evliliğin yasak olduğu ülkelerde kadınlar çok büyük sıkıntılar çekmekte ve felaketler yaşamaktadırlar.²⁷⁴

---

²⁶⁹ Aksekili A. Hamdi, "İslamiyet ve Taaddüd-i Zevcat (6)", *SR*, C. 11, S. 285 (30 Rebûlevvel 1332 - 26 Şubat 1914 - 13 Şubat 1329), s. 392. / Şahbaz, *Ahmet Hamdi Akseki'nin Siyasi Fikirleri*, s. 110.

²⁷⁰ Aksekili A. Hamdi, "İslamiyet ve Taaddüd-i Zevcat (6)", s. 394. / Şahbaz, *Ahmet Hamdi Akseki'nin Siyasi Fikirleri*, s. 110.

²⁷¹ Aksekili A. Hamdi, "İslamiyet ve Taaddüd-i Zevcat (1)", s. 226. / Şahbaz, *Ahmet Hamdi Akseki'nin Siyasi Fikirleri*, s. 110-111.

²⁷² Aksekili A. Hamdi, "İslamiyet ve Taaddüd-i Zevcat (1)", s. 226. / Şahbaz, *Ahmet Hamdi Akseki'nin Siyasi Fikirleri*, s. 111.

²⁷³ Aksekili A. Hamdi, "İslamiyet ve Taaddüd-i Zevcat (1)", s. 227. / Şahbaz, *Ahmet Hamdi Akseki'nin Siyasi Fikirleri*, s. 111.

²⁷⁴ Aksekili A. Hamdi, "İslamiyet ve Taaddüd-i Zevcat (4)", *SR*, C. 11, S. 280, (25 Safer 1332 / 22 Ocak 1914 / 09 Kânûnisânî 1329), s. 311. / Şahbaz, *Ahmet Hamdi Akseki'nin Siyasi Fikirleri*, s. 111.

Dergide Teaddüd-i Zevcat mevzusu Aksekili Ahmed Hamdi dışında başka muharrirler tarafından da tartışılmıştır.²⁷⁵ Zâkircan Alhan isminde bir zât Orenburg'da münteşir Şûrâ Mecmûası'na yazdığı bir mektupta Başkîrd kavmi ve Altay Kazaklarının teaddüd-i zevcât husûsunda pek ileri gittiklerini, bu yüzden aileler içinde birçok hırgürler olduğunu; birçok genç, fakat kıskanç kadınların verem olarak öldüklerini, bu durumdan duyduğu üzüntü üzerine konuyu Kur'ân-ı Kerîm'den incelediğini ve tek bir kadın ile kanâatin daha iyi olduğuna dâir fikir hâsıl ettiğini söyler ve bu mes'elenin îzâhı için ricâ zımında ulemâ-yı İslâm'a mürâcaat eder.²⁷⁶

3.2.1.3. Savm ve Fıtır

Akseki'nin SR'da el-Menâr mecellesinin Fetâvâ kısmında Tunus'dan vârid olan bir mektubu ve bu mektuba Ezher şeyhinin verdiği yanıtı, Sırât-ı Müstakîm'de "Bolvadin Kazâsı Müftîsi Mehmed Efendi" tarafından yazılan makaleden yola çıkarak yorumladığı, "*Savm ve Fıtırda Telefon ve Telgraf ile Amel*" başlıklı bir makalesi yer alır. Yazarın konuyla ilgili yorumu şöyledir:

*"Devletin bütün resmî muâmelelerinde, i'lân-ı harb veyahud akd-i sulh gibi en mühim mes'elelerde bile telgraf ve telefon ile amel olduğu hâlde bu mes'elede niçin amel olunmadığını, amel etmekte ne gibi bir mahzûr-ı şer'î bulunduğunu ümîd ederiz ki Fetvâhâne-i Âlî izâh ederek ümmet-i İslâmiyyenin tenvîr-i efkârına hâdim beyânâtta bulunur. Maamâfih bâlâya nakletmiş olduğumuz mütâlaât nazar-ı dikkate alınca bu mes'ele hakkında telgraf ve telefon ile amel etmekte değil, bilakis amel etmemekte pek büyük bir mahzûr-ı dînî olduğu anlaşılıyor. İnşâallâh Ramazân'a kadar bu mes'ele hallolunur da ba'demâ Ramazân'da oruç yemek, bayramda oruçlu bulunmak gibi hâller vukû' bulmaz."*²⁷⁷

²⁷⁵ Ahmed Naim'in de konuyla ilgili makaleleri bulunmaktadır. İM ve SR arasında tartışılan bir konu olduğundan değerlendirmesini İM'da yer alan makalelerle karşılaştırmalı olarak diğer bölümde değerlendireceğiz.

²⁷⁶ Zâkircan Alhan'ın bu makalesi, Şûrâ Mecmûası'nda yayımlanmış, SR'da makaleyi aynen alıntılanmıştır. Zâkircan Alhan, "Fıkıh ve Fetâvâ: Teaddüd-i Zevcât Hakkında İstifsâr", SR, C. 11, S. 270, (13 Zilhicce 1331 / 13 Kasım 1913 / 31 Teşrînievvel 1329), s. 150.

²⁷⁷ Selîm el-Büşrâ (Şeyhu'l-Câmi'i'l-Ezher), "Savm ve Fıtırda Telefon ve Telgraf ile Amel", Yorum: Aksekili Ahmed Hamdi, SR, C. 12, S. 295, (11 Cumâdelâhir 1332 / 07 Mayıs 1914 / 24 Nisan 1330), s. 154-155.

3.2.1.4. Zekât

Akseki'nin dergide zekâtların asker ailelerine verilmesi gerektiğini izah ettiği, fetvâ niteliği taşıyan bir makalesi bulunmaktadır.²⁷⁸ Aynı zamanda oruç mevzusunu konu edindiği iki makalesi bulunan yazar bu makalelerde orucun dini gayesinden²⁷⁹ ve nefse tutturulan orucun toplumsal faydalarından²⁸⁰ bahseder.

Akseki Ahmed Hamdi'nin aynı zamanda tefsir, hadis, siyer, felsefe ve ahlâk alanlarında mezhepler, din tadrîsâtı, din- İslâm dini, yaptığı seyahatler gibi muhtelif konularda kaleme aldığı makalelerde dergide yer almıştır.

3.2.1.5. Rû'yâ

SR'da, Ferid imzalı, "*Fıkıh ve Fetâvâ*" üst başlığı altında "*Menşe'-i Hurâfât - İslâmiyet'in Hurâfât Hakkındaki Ahkâm-ı İrşâdiyye ve Tahrîmiyyesi - Rû'yâ*" başlığını taşıyan, Emîn Raûf imzasıyla alınan mektuba cevap niteliği taşıyan bir makale yer almaktadır. Alınan mektupta:

"Ma'lûm ya bizde kökleşmiş bazı i'tikâdât vardır: Yolda önüne şu çıkarsa uğur, bu çıkarsa muzır; rû'yâda şunu görürsen zengin olacaksın, bunu görürsen başına felâket gelecek; bu kabîlden mâni'-i teşebbüs ve terakkî şeyler. Şeriat-i Garrâ-yı Ahmediyye'nin bu husûsdaki nokta-i nazarı nedir? Bu yolda ebâtîle i'tikâdi nâhî Kitap ve Sünnet'te ne gibi ahkâm-ı münciyye var? Bu cihetlerin izâhı... ilh."

soruları yöneltilmekte, muharrirde soruyu soran Emîn Raûf Beyefendi'yle bu bâbda tamamıyla hemfikir olduğunu verdiği örneklerle açıklar. Yunan Lisânı'nda yıldız ma'nâsında olan "asteron", hikâye, masal ma'nâsında olan "istorya", Lisân-ı Arab'da efsâne ve hurâfe ma'nâsını ifâde eden "ustûre" ve "esâtîr", bizdeki "târîh", yine Türkçe "uğur"lâfızlarından yola çıkarak mevzuyu izaha başlar. Devamında ise ilm-i nücûm alanında ilk adımı atanların Keldânîler olduğunu söyler ve bu ilmin tarihsel gelişimini aktarır, Arablar da var olan hurâfeleri açıklar.²⁸¹

²⁷⁸ Aksekili Ahmed Hamdi, "Zekatımızı Asker Ailelerine Veriniz", SR, C. 14, S. 343, (11 Şa'bân 1333 / 24 Haziran 1915 / 11 Haziran 1331), s. 36-37.

²⁷⁹ Aksekili Ahmed Hamdi, "Orucun Hikmet-i Şer'iyesi", SR, C. 20, S. 499, (30 Şaban 1340 / 27 Nisan 1922 / 27 Nisan 1338), s. 51-53.

²⁸⁰ Aksekili Ahmed Hamdi, "Oruca Mütereddip Fevaid-i İctimaiye", SR, C. 20, S. 500, (9 Ramazan 1340 / 6 Mayıs 1922 / 6 Mayıs 1338), s. 63-65.

²⁸¹ ... Hurâfât-ı Arabiyyenin en meşhûru oklarla tefe'ül usûlü demek olan "ezlâm"dır. Arablar bir işe teşebbüs edecekleri zaman iki ok alıp bunların üzerine emir ve nehyi mutazammın iki kelime yazarlar, sonra bunları bir kabın içine koyup lâ-ale't-ta'yîn birini alırlar idi. Emir veya nehy yazılmış olan oklardan hangisi tesâdüf ederse onun muktezâsı vechile hareket ederler idi. Arabların bir de "sânih" ve "bârih" [?] tefe'ülleri var idi

3.2.1.6. İctihad

Manastırlı'nın SM'de yer alan daha önce değerlendirdiğimiz "*Ahkam-ı İslamiyye ve İctihad*" makalesinde²⁸² yaptığı dörtlü tasnifi ve özellikle dördüncü kısım olan muamelat alanıyla ilgili yaptığı bazı tespitleri yaklaşık beş yıl sonra M. Şemseddin [Günaltay] (1883-1961) tarafından neredeyse cümle cümle aynen tekrarlandığını görüyoruz.²⁸³ Ancak, Manastırlı'nın konuyu ele alırken üzerinde durduğu bazı konulara (örf, geçmiş fikhî birikimin esas alınması gibi) M. Şemseddin'in yer vermediği görülmektedir.

M. Şemseddin itikadat, ibadat ve melekat (ahlak) alanlarıyla ilgili olarak Manastırlı'nın ifadelerini büyük ölçüde aktarır. Ancak melekat kısmı ile ilgili bazı ilave açıklamalara yer verir. Bu alanda meskûtun anha olan hususlarda müctehidin bir fiilin helal ve haram oluşunu kıyasla isbat edebileceğini belirtir. Bu gibi esaslarda müctehidin söz sahibi olmamasının

---

ki...Arablar sayd ü şikâra gittikleri zaman şikâr avcının sol tarafından zuhûr edip sağ tarafına geçerse ona "sânih" derler, onunla teyemmün ederler, aksi taraftan zuhûr edecek olursa ona "bârih" derler, onunla teşe'üm eylerler idi!... Tetayyüre gelince: Bu kelimenin madde-i asliyyesi kuş ma'nâsına olan tayrdır. Tetayyür teşe'üm ma'nâsına mevzû' ise de bazen teyemmün ma'nâsını da ifâde eder. Arablar bir işe mübâşeret edecekleri zaman teffe'ülen bir kuş uçururlar imiş. Kuş sağ tarafa giderse fâl-i hayr, sol tarafa uçarsa fâl-i şer addederler imiş... Sirâyet-i maraz, baykuş veya Safer'le teşe'üm gibi şeylerin aslı faslı olmadığı nâsa bildirildi... "Hâme"ye gelince: Bu kelime yukarıda söylediğimiz vechile ezmine-i kadîmeden beri sahne-i hurâfâtta câdû-yı şe'âmet rolünü ifâ eden meşhûr aktörün yani baykuşun ismidir. Arabların bu kuş hakkında garîb i'tikâdları var idi. Gûyâ mezarda meyyitin kemikleri çürüyüp baykuş olur imiş. Baykuş olduktan sonra kabirden çıkar, bazı kimselerin vefâtını haber vermek için hânesinin damına konar imiş! Diğer i'tikâd ise gûyâ kâtili ele geçirilerek intikâmı alınamayan maktûlün rûhu baykuş sûretine temessül edip; "Bana su verin, bana su verin!" diye feryâd eder, kâtilinden intikâm alındıktan sonra feryâdına nihâyet verir imiş... Nücûma gelince: Onun da aslı faslı olmadığı ve derece derece küfre kadar vardığı hadîs-i şerîf ile sâbittir... Fakat şurası ma'lûm olmalıdır ki, enbiyâ, evliyâ ve asfiyânın gördükleri rû'yâlar ile boğazına kadar ednâs-ı mâsivâyâ batan, mi'desini helâl ve harâmdan birçok şeylerle doldurduktan sonra firâş-ı atâlete can atan kimselerin rû'yâsı beyninde hakikat ile hayâl arasındaki fark-ı azîm kadar fark vardır. Ekseriyetin gündüzki hülyâsı ne ise geceki rû'yâsı da odur. Böyle rû'yâlara ne ehemmiyet vermeli, ne de ta'bir ve te'vîli ile izâ'a-i vakt etmeli. Şunun bunun gördüğü rû'yâların sıdkındaki za'fdan kinâyeye olmak üzere; "Görülen rû'yâlar nübüvvetin kırk altı cüz'ünden bir cüzdür." buyurulması, binâen-aleyh herhangi bir rû'yânın bize gelinceye kadar kuvvetinin bir çoğunu gâib etmesi husûsunun gâyet tabîi bulunması, gördüğümüz rû'yâlara ne dereceye kadar i'timâd câiz olduğunu pek a'lâ göstermektedir... Ferid, "Fıkıh ve Fetâvâ: Menşe'-i Hurâfât - İslâmiyet'in Hurâfât Hakkındaki Ahkâm-ı İrşâdiyye ve Tahrimiyyesi - Rû'yâ", *SR*, C. 9, S. 212, (15 Şevval 1330 / 26 Eylül 1912 / 13 Eylül 1328), s. 65-69.

²⁸² Manastırlı, "Ahkam-ı İslamiyye ve İctihad", s. 34.

²⁸³ M. Şemseddin Günaltay, *Zulmetten Nura*, İstanbul: Furkan Yayınları, 1998, s. 290-292. Kitapta "İctihad Ne Demektir ve Ne Gibi Ahkamda İctihad Olunabilir?" başlığı altında yer alan bu kısım, *SR*, C. 10, S. 246, (23 Cemaziyelahir 1331/16 Mayıs 1329), s. 193-195'te kitabın yayımlandığı hafta içinde "Fıkıh ve Fetava" kısmında aynı başlıkla (kitaptan iktibas olarak) yayımlanmıştır. Ancak Manastırlı'ya bir atıfta bulunulmamıştır.

terakki ve tekâmül için bir engel oluşturmadığını, aksine ortak ahlaki fazilet özelliğinin ümmet arasında vahdeti temin edeceğini belirtir.²⁸⁴

Muamelat-ı dünyeviye²⁸⁵ ile ilgili tespitlerin özünü de aynen aktaran M. Şemseddin, muamelatla ilgili ictihadî faaliyetin kanun haline gelmesi sürecini anlatırken Manastırlı' dan daha farklı vurgulara sahiptir:

"Muamelatta esas, te'mîn-i menfaat, tanzîm-i hayat, umur-ı ma'îşeti ıslah edecek bir nehc-i kavim vaz'ıyla saadet-i dünyeviyeyi ihzardan ibaret olduğundan muamelatı bu gayelere göre ıslah ve tanzime muktedir olabilecek mütefekkir dimağlara ihtiyaç vardır. Ahkam ve kavaninin tanzim ve te'mîni hususu da bu gibi mütefekkir ülü'l-emrlere yani erbab-ı ictihada aittir.²⁸⁶ Bu zevat ümmetin menafi' ve ihtiyaçlarını tetkik ve tayin ederler. Bunları temin ve tanzim için en iyi ve en salim gördükleri esasları vüs' u takatları nisbetinde taharri ederler. Neticede birtakım esaslar kurarlar. İşte ülü'l-emr mevkiinde bulunan yani kanun ve nizam yapmak salahiyetini haiz olan zevatın bu taharri ve tetkik neticesinde bir madde tesbit etmeleri ictihad, tesbit ve kabul olunan madde de kanundur."²⁸⁷

3.2.1.7. Faiz

Dergide tartışılan bir başka mevzuda faiz mevzusudur. "Fıkıh ve Fetâvâ" üst başlığı altında "Ribe'l-Fazl ve Ribe'n-Nesîe" isimli iki makale yer alır, ancak konu altı makale altında tartışılır. Makalelerden ilki A[Elif]. H[Ha] imzasını taşır.²⁸⁸ Makalede: " Biri ribâ fi'n-nesîe; diğeri ribâ fi'z-ziyâde nâmıyla iki nevi' olup şer'-i şerîfde asıl tahrîm buyurulan ribâ fi'z-ziyâde nev'i olduğu ve ribâ fi'n-nesîenin ise ya fukahâ-yı ashâbdan veya meşâhîr-i eimmeden biri tarafından tecvîz edildiği vaktiyle mesmûum olmuştu. Buna dâir kütüb-i fikiyyede bir şey var mıdır?"suâli şöyle cevap bulur:

"İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye'nin İ'lâmü'l-Muvakkûn'inde tahkîkine göre ribâ iki kısımdır:

Celî, hafî. Celî olan ribâ zarar-ı azîmden nâşî harâm olandır; hafî olan ise ribâ[ya] vesîle olduğundan nâşî harâm olandır. Celî olan ribâ kasden, hafî olan ribâ vesîleten harâmdır. Celî olan ribâ ribe'n-nesîe, hafî olan ribâ ribe'l-fazl (ribâ fi'z-ziyâde)'dir.

²⁸⁴ Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 290-291.

²⁸⁵ Bu alanda insanların serbest bırakıldığını söyleyen yazar, "Entüm a'lemu bi emri dünyaküm" hadisini delil olarak kullanmaktadır, bk. Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 284.

²⁸⁶ Yazar burada "velev ruddühu ile'r-rasüli ve ila üli'l-emri minhüm lealimehüllelerine yestenbitünehu minhüm" (en-Nisa 4/83) ayetinin metnini dipnotta vermektedir.

²⁸⁷ Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 292.

²⁸⁸ A[Elif]. H[Ha], "Fıkıh ve Fetâvâ: Ribe'l-Fazl ve Ribe'n-Nesîe", *SR*, C. 11, S. 275 (19 Muharrem 1332 / 18 Aralık 1913 / 05 Kânünievvel 1329), s. 231. İsimsiz olarak yayımlanan bu makalenin, makaleye yapılan itirazlara verdiği cevaplara bakılırsa muharririnin İzmirli İsmail Hakkı olduğu anlaşılmaktadır.

Ribe'n-nesîe zamân-ı câhiliyyette meşhûr ve müteâref olan ribâdır ki deyni te'hîr ederek malı artırmaktan ibârettir. Ribe'n-nesîe herhâlde hulûl-i ecelden sonra li-ecli'l-insâ (te'hîr) olur. Eğer böylece deyn üzerine fazl-ı ayn tekerrür ederse o vakit 'Ribe'l-muzâaf' olur... Şârih-i hakîm ve rahîm medyûnu son derece zarara dûçâr eden ve beyne'l-câhiliyye müteâref olan ribâyı harâm kılmıştır, ribe'n-nesîe Kur'ân-ı Mûbîn ile sâbittir.

Ribe'l-fazl: Akidde meşrûr olan ziyâde-i ayn-ı mâldır, deyn-i müecceldeki ziyâde-i ûlâ velev ki te'hîr için olsun ribe'l-fazldır, buna 'ribe'n-nakd' da derler.

Ribe'l-fazl sedd-i zerâyi' için tahrîm olunmuştur, ribe'l-fazl ehâdis-i şerîfe ile sâbittir...

Ribe'l-fazlın hürmeti kat'î değildir, ribe'n-nesîenin hürmeti kat'îdir. Ribe'l-fazlda ihtilâf vardır, ribe'n-nesîede ihtilâf yoktur.

Ribe'l-fazl hürmeti kat'î olmayan ribâdır. Üsâme ve İbni Abbâs gibi ashâba ve bunlara tâbi' olan fukahâ-i Mekke'ye göre câizdir...

İbnü'l-Kayyim'in tahkîkine göre kasden harâm kılınanlar zarûret hâlinde sedd-i zerâyi' için harâm kılınanlar hâcet zamanında mübâh kılınır.

İşte şer'-i şerîfde asıl tahrîm buyurulan ribâ fi'z-ziyâde değil, belki ribâ fi'n-nesîedir. Bazı fukahâ-yı dîn tarafından tecvîz edilen ribâ fi'n-nesîe değildir, belki ribâ fi'z-ziyâdedir.²⁸⁹

Faiz mevzusuyla ilgili bir diğer makale ise Aliçe-zâde Hârûn (Gedikpaşa)'ya aittir. Muharrir makalesine faizin tarihi sürecini aktararak başlar, devamında fâiz hakkındaki ahkâm-ı şer'iyeyi aktarır. Şerîat-i İslâmiyye nazarında bazı eşhâs arasında her türlü fâizin külliyyen ve fakat istisnâen câiz olduğunu²⁹⁰ dile getirir. Ribânın esbâb-ı hürmeti hakkında ulemâ-i İslâm tarafından serdedilen mütâlaâtı sıralar.²⁹¹ Fıkıh nazarında ribânın nevi'lerini sayar.²⁹² Konuyu örneklerle izah eder. Makalenin

²⁸⁹ A[Elif]. H[Ha], "Fıkıh ve Fetâvâ: Ribe'l-Fazl ve Ribe'n-Nesîe", s. 231.

²⁹⁰ 1- Efendi ile köle arasında 2- Dâr-ı harbde müslim ile harbî arasında (Tarafeyn kavlidir) 3- Dâr-ı harbde İslâmiyet'i kabûl edip de hicret etmeyen kimse ile müslim arasında (Ebû Hanîfe kavlidir) 4- Mâl-ı şirkette şirket-i mufâvaza olan şürekâ arasında 5- Şirket-i inân ile olan şürekâ arasında 6- Dâr-ı harbde müslim olup da hicret etmeyen müslümanlar arasında ribâ memnû' değildir. Aliçe-zâde Hârûn (Gedikpaşa), "Fıkıh ve Fetâvâ: Mütâlaât-ı Fıkhiyye: Şerîat-i İslâmiyye Nazarında Fâizin Mevkii", SR, C. 11, S. 281, (03 Rebûlevvel 1332 / 29 Ocak 1914 / 16 Kânûnisânî 1329), s. 325-328.

²⁹¹ 1- Ribâ, bir kimsenin elinden meşrû' bir malını (bilâ-ivaz), bilâ-bedel almaktan ibâret olduğu için harâmdır... 2- Ribânın men'ine sâik olan esbâbdan birisi de ticâret ve sanâyiin terakkîsine mâni' olmasıdır... 3- Ribânın ahlâk ve tabâyi'de huşûneti tevli'd edip hiss-i te'âvün ve müvâlâtı ihlâl eylesesidir... Aliçe-zâde Hârûn (Gedikpaşa), "Fıkıh ve Fetâvâ: Mütâlaât-ı Fıkhiyye: Şerîat-i İslâmiyye Nazarında Fâizin Mevkii", s. 325-328.

²⁹² Fıkıh nazarında ribâ iki nevi'dir: Birincisi ribe'n-nesîe. İkincisi ribe'l-fazldır. Ribe'n-nesîe İslâmiyyet'in şeref-zuhûr ettiği zamanlarda Arablar arasında cârî ve müteâref olan fâizdir. Bu fâiz eski bir akidden mütevellid bir deynin muayyen bir müddet te'cîli için alınan ivazdan ibârettir... Bu şekildeki ribânın harâm olduğundan bil-cümle eimme ve fukahâ-yı İslâm ittifâk etmişlerdir. Bu fâiz, muzır, hânümân söndürüce bir belâdır. Âyât-ı kerîme ve ehâdis-i şerîfe ile memnû' ve harâm olan fâiz budur. Fâizin bu nevi' eşyânın kâffesinde ve her zaman cârî ve harâmdır. Fâizin fikha nazaran ikinci nevi' ribe'l-fazldır.

sonunda şöyle bir not yer alır: "*Sebîlürreşâd makâlenizin ahkâm-ı şer'iyeye âid olan kısmının me'hazı: Dârülfünûn muallimlerinden İsmail Hakkı Bey'in Hukûk Fakültesi için tahrîr ettiği usûl-i fıkıh dersleri olmakla müsâade-i aliyyelerinize iğtirâren ancak bu kısımda aslına göre bazı küçük tashîhât icrâ olunmuştur.*"²⁹³

Faizle ilgili kaleme alınan bir sonraki makale ise; Ahmed Sun'ullâh (Müntesibîn-i İlmiyyeden - Tire) tarafından yazılmış, üstte değerlendirmesini yaptığımız Aliçe-zâde Hârûn (Gedikpaşa)'ya ait olan, "*Fıkıh ve Fetâvâ: Mütâlaât-ı Fıkhiyye: Şerîat-i İslâmiyye Nazarında Fâizin Mevkii*" başlıklı makalenin kaleme alınmasından duyulan memnuniyeti dile getirmek için teşekkür ettiği ve mevzuyla ilgili kafasına takılan sorularını yönelttiği, "*Fıkıh ve Fetâvâ: Şerîat-ı İslâmiyye Nazarında Fâizin Mevkii*" başlıklı makaledir.²⁹⁴

Konuyla ilgili bir sonraki makale şöyle başlar:

"Sebîlürreşâd gazetesinin fi 5 Kânûnievvel sene 1329 târîh ve 75 adedli ve 131'inci sahîfesinde vâkı' ribe'l-fazlın tecvizi hakkında E[elif]. H[ha]. imzâsıyla verilen fetvâya reddiyedir:

Mûmâileyh ribe'l-fazlın câiz olmasına getirmiş olduğu edilleyi bilâ-tahkîk sathî bir nazardan imrâr eylediği, bütûn kütüb-i tefsîr ve hadîs ve fıkhiyyenin mantûk ve mefhûmlarından anlaşılmuştur."

Devamında ise; muharrir, kütüb-i tefsîriyyeden Celâleyn Hâşiyesi'nde Fütûhât-ı İlâhiyye sâhibi Şeyh Süleyman Cemel hazretlerinden, Tefsîr-i Hatîb'den, Tenvîrû'l-Ebsâr'dan, Dürrü'l-Muhtâr'dan, Dürrü'l-Muhtâr Hâşiyesi Reddû'l-Muhtâr'dan, İbni Hacer-i Mekkî hazretlerinin Zevâcir kitâbından, Buhârî ve Müslim-i Şerîflerin getirmiş oldukları ehâdis-i sahîhadan, Ebâ Saîd-i Hudrî'den, Hazret-i İbni Abbâs'tan, Buhârî-i Şerîf şerhi Kastallânî ve Kâdî Zekeriyâ ve Müslim şerhi Nevevî hazretlerinden,

---

Bu ribâ yalnız hîn-i akidde bilâ-ivaz vaz' edilen fazladır. Bu nevi' fâizin memnûiyeti hakkında eimme ve fukahâ-yı İslâm müttetik değildirlen. Aliçe-zâde Hârûn (Gedikpaşa), "*Fıkıh ve Fetâvâ: Mütâlaât-ı Fıkhiyye: Şerîat-i İslâmiyye Nazarında Fâizin Mevkii*", s. 325-328.

²⁹³ Aliçe-zâde Hârûn (Gedikpaşa), "*Fıkıh ve Fetâvâ: Mütâlaât-ı Fıkhiyye: Şerîat-i İslâmiyye Nazarında Fâizin Mevkii*", s. 325-328.

²⁹⁴ Ahmed Sun'ullâh, "*Fıkıh ve Fetâvâ: Şerîat-ı İslâmiyye Nazarında Fâizin Mevkii*" Makâlesi Sâhibi Alice-zâde Hârûn Efendi'ye", *SR*, C. 11, S. 285 (30 Rebîulevvel 1332 / 26 Şubat 1914 / 13 Şubat 1329), s. 394-395.

Hanbelî Mezhebi'nden İbnü'l-Kayyim'dan verdiği örneklerle reddiyesini gerçekleştirir.²⁹⁵

Mehmed Necmeddin'in bu reddiyesine cevap, dergiden İzmirli İsmail Hakkı'dan gelir.²⁹⁶ İzmirli İsmail Hakkı makalesine şu cümlelerle başlar:

"Şu reddiye sâhibi âcizlerinin güyâ ribe'l-fazlın câiz olması hakkında îrâd eylediğim edilleyi bilâ-tahkîk ve sathî bir nazar buluyor!

Bunu isbât makâmında Celâleyn muhaşşîsi Süleyman Cemel'den ve sâireden ribe'l-fazlın hürmetini naklediyor; ribe'l-fazl hakkındaki beyân ettiğim ehâdis-i şerîfeyi beyândan sonra ribe'l-fazlın hürmetine kat'î değildir, demekliğimi tuhaf buluyor."²⁹⁷

Devamında ise kendisine ve söylediklerine karşı yöneltilen ithamları ayet ve hadislerden verdiği örneklerle cevaplar.²⁹⁸

3.2.1.8. Mevârid-i İcmâ'ın Kâffesini Bilmek

İzmirli İsmail Hakkı'nın dergide Fıkıh ve Fetâvâ ana başlığı altında çok sayıda makalesi yer almaktadır. Makalelerine bakıldığında genellikle dergiye yöneltilen sorulara cevap niteliğindedir. Derginin 12. cild 288. sayısında, Dağıstanlı Mehmed Zekeriya (Hayrabolu'da Tabur İmamı) imzalı, "Fıkıh ve Fetâvâ: İzmirli İsmail Hakkı Mevârid-i İcmâ'ın Kâffesini Bilmek Şart mıdır?" başlıklı İzmirli İsmail Hakkı'ya yöneltilen sorulardan oluşan bir makale yer alır.²⁹⁹ İzmirli bu soruları şöyle yanıtlamaktadır:

"...Soru 1- Mevârid-i icmâ'ın kâffesine vukûf-ı tâmmı olmayan bir müctehid-i mutlak nasıl oluyor da verdiği fetvânın icmâ'a muhâlif olmadığını biliyor?

Verdiği fetvâ ma'lûmu olmayan bir icmâ'a muhâlif olmadığı ne ile sâbittir ki icmâ'a muhâlefet etmediğine kanâat edebilsin?

Cevap- Bir insan mevârid-i icmâ'ı birer birer sayamaz. Fakat bir mes'ele-i mu'ayyenenin icmâ'a muhâlif olmadığını bilir. Bu da iki vechile ma'lûm olur: Ya mes'ele bazı müctehidînin kavline muvâfık olur, yâhud galebe-i zan ile bu mes'elenin o asırda tevellüd etmiş bir vâkı'a olup ehl-i icmâ'ın o mes'eleye dalmadıklarına hükmeder...

²⁹⁵ Mehmed Necmeddin (Erciş), "Fıkıh ve Fetâvâ", SR, C. 11, S. 286 (07 Rebûlâhîr 1332 / 05 Mart 1914 / 20 Şubat 1329), s. 411.

²⁹⁶ İzmirli İsmail Hakkı, "Fıkıh ve Fetâvâ, Cevap", SR, C. 11, S. 286, (07 Rebûlâhîr 1332 / 05 Mart 1914 / 20 Şubat 1329), s. 412. / İzmirli İsmail Hakkı, "Fıkıh ve Fetâvâ: Rîbe'l-fazl ve Rîbe'n-Nesie Hakkındaki Makâle", SR, C. 12, S. 287, (14 Rebûlâhîr 1332 / 12 Mart 1914 / 27 Şubat 1329), s. 2-4.

²⁹⁷ İzmirli, "Fıkıh ve Fetâvâ, Cevap", s. 412.

²⁹⁸ İzmirli, "Fıkıh ve Fetâvâ, Cevap", s. 412.

²⁹⁹ Dağıstanlı Mehmed Zekeriya, "Fıkıh ve Fetâvâ: İzmirli İsmail Hakkı Mevârid-i İcmâ'ın Kâffesini Bilmek Şart mıdır?"SR, C. 12, S. 288, (21 Rebûlâhîr 1332 / 19 Mart 1914 / 06 Mart 1330), s. 24.

Soru 2- Eğer buyurulduğu vechile icmâ' husûsunda ulemânın mezâhibinden bir mezhebe muvâfık olduğunu bilmek kifâyet edecek ise o husûsta müctehid o mezhebin kuyûdâtıyla mukayyed olmaz mı?

Cevap- Selef-i ümmetin kitapları tettebbu' olunca görölür ki bir müctehid-i mutlakın re'yi, nazarı, ictihâdı kendisinden evvel gelen diğer bir müctehid-i mutlakın re'yine, nazarına, ictihâdına tevâfuk eder, onunla mukayyed olmaz, ona tâbi' olmaz, belki onunla mütevâfık olur, ona nâsır olur...

Soru 3- 'Müctehid icmâ'ı envâ' ve aksâmıyla bilmelidir ki ona göre ictihâd edebilsin.'

Cevap - Müctehid icmâ'ı ahkâmı i'tibârıyla aksâm ve envâ'ını ve hüccet-i şer'iyeye olup olmaması hakkındaki ihtilâfi bilir. Ez-cümle mücma'un-aleyh olan mesâil zarûriyât-ı dînden ise münkirînin ikfâr olunacağını, hilâf-ı sâbık takarrur etmeksizin bit-tevâtür menkûl olan icmâ'ı inkâr edenin bir tâifeye göre ikfâr olunduğunu, diğer bir tâife göre ikfâr olunmadığını sahâbenin nassan olan icmâ'ını inkâr edenin esahh-ı mezâhibe göre ikfâr olunduğunu, ba'de'l-ashâb hilâf-ı sâbık takarrur etmeksizin vâki' olan icmâ'ı inkâr edenin tatlîl olunduğunu, istikrâr-ı hilâftan sonra vâki' olan icmâ'ı inkâr edenin ne tatlîl, ne ikfâr olunmadığını, bi-tarîkı'l-âhâd menkûl olan icmâ'in hüccet olmasında ulemânın ihtilâfi bulunduğunu, Nazzâm ile bazı Şî'anın ve Kâşânî'nin ve bazı havâricin icmâ'ı külliyyen inkâr eylediklerini, Zâhiriyye'ye göre ancak icmâ'-ı ashâbın mu'teber olduğunu, icmâ'-ı sükûtînin muhtelefün-fih olduğunu, ehl-i Medîne'nin veya ehl-i beytin veya şeyheynin veya hulefâ-i erba'anın veya ehl-i Kûfe ve Basra'nın ittifâklarıyla icmâ'ın in'ikâdında ihtilâf bulunduğunu pekala bilir, fakat ayrıca bütün mesâil-i icmâ'ıyyeyi bilmek lâzım gelmez...

...Molla Hüsrev Mir'ât'ta, Beyzâvî Minhâc'da, Abdülaziz el-Buhârî Keşf-i Pezdevî'de, Gazzâlî Müstasfâ'da, İbn el-Hâc et-Takrîr ve't-Tahbîr'de, İbn Abdüşşekûr Müsellemü's-sübût'ta ma'rifet-i icmâ'ı şart olarak zikrediyorlar. Fakat hiçbirisi bütün mevârid-i icmâ'ı bilmek şarttır demiyor...

Soru 4- ...İlm-i hilâf ile meşğûl olanlara hafî olmadığı üzere müctehidînin müfredât-ı mesâili vardır. Müfredât-ı mesâil icmâ'a muhâlif sayılmaz mı?

Cevap- Ma'lûm olduğu üzere imâmet-i kübrâ mes'elesinde Sa'd bin Ubâde icmâ'-ı sahâbîye muhâlefet etmiş idi.

Soru 5- 'Ve'l-hâsil müctehid-i mutlak turuk-ı ictihâda lâyıkiyla muttali' ve şerâ'itine tamamıyla vâkıf olmazsa elbette derece-i matlûbede ictihâd edemez. Ederse râbıta-i taklidden kurtulamaz. "Müctehid başkasını taklit etmez.'

Cevap- Sözüünüz doğrudur. Fakat müdde'anızı isbât edemez. Mevârid-i icmâ'in kâffesini bilmek turuk-ı ictihâdda dâhil değildir. Ma'rifet-i icmâ' usûliyyîn-i Hanefiyye'den bir cemâ'at-i uz mâya göre müctehid olmanın bile şartı değildir...³⁰⁰

³⁰⁰ İzmirli İsmail Hakkı, "Cevap, İzmirli İsmail Hakkı Cevap", SR, C. 12, S. 288, (21 Rebûlâhir 1332 / 19 Mart 1914 / 06 Mart 1330), s. 24.

3.2.1.9. Diş Doldurmanın Fikhî Boyutu

Sebîlürreşâd Mecmûası'na diş doldurmanın fikhî boyutu ile ilgili dört okuyucudan soru gelmiş,³⁰¹ bu soruların cevabını ise; İzmirli İsmail Hakkı vermiştir.³⁰² İzmirli İsmail Hakkı'nın Sebîlürreşâd'ın 289 numaralı nüshasında diş doldurmanın câiz olduğuna dâir yazdığı makâlesine³⁰³ Bolvadin'den Müderris Yunus-zâde Ahmed Vehbi Efendi'den i'tirâz gelir.

"Ahmed Vehbi Efendi'nin kaleme aldığı i'tirâznâme iki esâsa râci' oluyor: 1- Altın veya gümüş ile dişin kovuğunu doldurup cenâbetten gusleden kimsenin guslü bil-ittifâk tam değildir. 2- Hicret-i nebeviyyeden dört yüz sene (kurûn-ı hayriyye)den sonra bâb-ı kıyâs ve ictihâd mesdûddur."

İzmirli bu itirazlara fikhî kaynaklardan uzun uzun cevap vermekte, Fukahâ-i dînden hiçbirinin alel-ıtlâk bâb-ı ictihâd ve kıyâs mesdûd demediklerini izah etmektedir.³⁰⁴

Derginin 290. nüshasında Muallim H[hı]. L. imzalı şöyle bir sual yer alır:

"Bir hâdisе hakkında hükm-i şer'îyi beyân etmek için o hükm-i şer'inin herhâlde kütüb-i fikhîyyede sarâhaten beyân olunması lâzım mıdır?"

Hükm-i şer'i sarâhaten beyân olunmadığı hâlde kavâ'id-i fikhîyye sâyesinde hükm-i şer'îyi beyân edemez miyiz?"

Hükm-i şer'îyi beyân edebilir isek müctehid olmaklığımız lâzım gelmez mi? Müctehidden başkası hükm-i şer'îyi beyân edebilir mi?"³⁰⁵

Bu sorulara cevap İzmirli'den gelir:

"Her hâdisenin ale't-ta'yîn kütüb-i fikhîyyede zikri mümkün değildir. Böyle bir şart da dermiyân olunmamıştır."

Fil-vaki 'nususun ahkâm-ı havâdisi muhît olup olmaması' husûsunda fukahâ-i dîn ihtilâf ediyor...."

...Bunun gibi kütüb-i fikhîyyede ale't-ta'yîn her hâdisenin hükm-i şer'îsi beyân olunamaz. Ehl-i ilimden hiçbiri böyle bir şart dermiyân

³⁰¹ Mehmed Fâik, "Diş Doldurmak Mes'elesi", SR, C. 12, S. 289, (28 Rebîülâhir 1332 / 26 Mart 1914 / 13 Mart 1330), s. 43. / Hayreddin Hâmi, "Sebîlürreşâd Ceride-i İslâmiyyesine", SR, C. 12, S. 289, (28 Rebîülâhir 1332 / 26 Mart 1914 / 13 Mart 1330), s. 43. / Ahmed Fâik, "Muhterem Sebîlürreşâd Ceride-i İslâmiyyesine", SR, C. 12, S. 289, (28 Rebîülâhir 1332 / 26 Mart 1914 / 13 Mart 1330), s. 43. / Hâfiz Ahmed, "Sebîlürreşâd Ceride-i İslâmiyyesine", SR, C. 12, S. 289, (28 Rebîülâhir 1332 / 26 Mart 1914 / 13 Mart 1330), s. 43.

³⁰² İzmirli İsmail Hakkı, "Cevap", SR, C. 12, S. 289, (28 Rebîülâhir 1332 / 26 Mart 1914 / 13 Mart 1330), s. 24. / İzmirli İsmail Hakkı, "Fıkıh ve Fetâvâ: Yine Diş Doldurmak Mes'elesi", SR, C. 12, S. 302, (01 Şa'bân 1332 / 25 Haziran 1914 / 12 Haziran 1330), s. 270.

³⁰³ İzmirli, "Cevap", s. 24.

³⁰⁴ İzmirli, "Fıkıh ve Fetâvâ: Yine Diş Doldurmak Mes'elesi", s. 270.

³⁰⁵ Muallim H[hı]. L., "Fıkıh ve Fetâvâ: Her Mes'ele-i Fikhîyye İçin Bir Nakil Lâzım mıdır?", SR, C. 12, S. 290, (06 Cumâdelevvel 1332 - 02 Nisan 1914 - 20 Mart 1330), s. 58.

etmemiştir. Sâniyen; nusûs-ı şer'iyeye bir mes'ele hakkında sarâhaten bir hükm-i şer'î beyân etmediği hâlde kavâ'id-i celile-i şeer'iyeye sâyesinde nasıl o mes'elenin hükm-i şer'îsini beyân edebilir isek öylece kütüb-i fihhiyyede sarâhaten mezkûr olmayan bir mes'elenin hükm-i şer'îsini beyân edebiliriz...

Nusûs-ı şer'iyeyde re'y-i evvele göre ale'l-ıtlâk, re'y-i sâniye göre delâlet-i nass hafî olduğu zaman kıyâs ve re'ye mürâcaat ettiğimiz gibi kütüb-i fihhiyyede sarâhaten mezkûr olmayan bir hâdise hakkında kıyâsa ve re'ye mürâcaat ederiz, hüccet-i şer'iyeden biri ile hükm-i şer'îyi beyân edebiliriz...

...Herkesce ma'lûm olduğu üzere mukallid nusûs-ı şer'iyeyde mansûs, kütüb-i fihhiyyede mezkûr olmayan bir mes'ele hakkında bir hüküm beyân edemez. Fakat müctehid mansûs olmayan hâdisât hakkında hükm-i şer'î beyân edebilir. Ancak mukallid ile müctehid arasında bir mertebe daha vardır ki o da ehl-i nazar ve tahkîk mertebesidir...³⁰⁶

3.2.1.10. Talak

Dergiye gelen bir diğer sual ise İpçilerden Mehmed imzasını taşır. Sual ise şöyledir: " Bir kimse hâl-i sekrinde oğluna darılıp tehevür neticesinde iki def'a şart olsun dedikten sonra, üçten dokuza şart olsun bundan sonra oğlum da yok zevcem de yok demiş. (لعن الله المحلل والمحلل له) 'den kurtulmak için mezâhib-i Ehl-i Sünnet'te bir çâre var mıdır? Lütfen muhterem cevâbınızı ricâ ederim."³⁰⁷ Bu suale cevap yine İzmirli'den gelmekte ve çareleri şöyle sıralamaktadır:

"...Şurası kat'iyen ma'lûm olsun ki hullenin lüzûmu herhalde nikâh-ı evvelin sıhhatine müteferri'dir... Nitekim nikâh-ı evvel fâsîd ise veya mevkûf ise hulleyle hâcet kalmaz.

Birinci çare – Zevc cünûn ile, iğmâ' ile (bayılmak), vesvese ile, ilâc içmekle, müskir içmekle akli zâil olmuş olmaktır...

İkinci çare – Zevc gazab-ı şedîd halinde zevcesini tatlik etmiş olmaktır...

Üçüncü çare – Zevc zevcesini cebr ve ikrâh ile tatlik etmiş olmaktır;...

Dördüncü çare – Talâk istisnâ ile vâki' olmaktır, istisnâ inşâallâh demektir...

Beşinci çare – Zevc zuhûl ile, ya nisyan ile, ya bilmeyerek, ya mükreh olarak, ya müte'evvil olarak, ya adem-i hins ile iftâ eden müftüye taklîd edip adem-i hins i'tikâd ederek, ya aklına mağlûb olarak, ya zevcesini mutallaka zan ederek mahlûfun-aleyhi (yemîn edilen şey) işlemiş olmaktır...

Altıncı çare – Zevc hükm-i talâkı iltizâm etmek...

Yedinci çare – Zevc talâkı bir şeye ta'lik etmekle zevcesi bilhassa talâk vâki' olmak kasdıyla o şeyi işlemektir...

³⁰⁶ İzmirli İsmail Hakkı, "Cevap", SR, C. 12, S. 290, (06 Cumâdelevvel 1332 - 02 Nisan 1914 - 20 Mart 1330), s. 58.

³⁰⁷ Mehmed (İpçilerden), "Fıkıh ve Fetâvâ: Hullenin Sukûtu Süretleri", SR, C. 12, S. 300, (17 Receb 1332 / 11 Haziran 1914 / 29 Mayıs 1330), s. 245-248.

Sekizinci çare – Zevc talâk ile yemîn etmektir; ...

Dokuzuncu çare – Zevc talâkı şartta ta'lik etmiş olmaktır...

Onuncu çare – Zevc li-sebebin işlemeyecek olan bir şey üzerine yemîn edip sebep zâil olduktan sonra onu işlemektir...

On birinci çare – Kütüb-i Hanefiyye'den Dürr-i Muhtâr'ın Fetâvâ-yı Bezzâziyye'den nakline nazaran eğer nikâh mukaddemâ bilâ-veliy ya'ni kadının ibâresi ile vâki' olmuş ise ya iki fâsık huzûrunda, ya hibe lafzıyla mün'akid olmuş ise üç talâk ile tatlik eden zevc hâkim-i Şâfi'i'ye mürâca'at eder. Hâkim-i Şâfi'i mezhebi mücebince nikâh-ı kâimde³⁰⁸ ve nikâh-ı âtîde³⁰⁹ nikâhın butlânıyla hareket eder. Artık zevcin talâkı nikâh-ı sahîh ile menkûha olan zevce hakkında vâki' olmamış olur, zevc hülleyle muhtâc olmaz...

On ikinci çare – Fukahâ-i Şâfi'iyye'den Zekeriyya elEnsâri'nin Şerh-i Minhac'da tasrîh ettiğine göre zevceyn mehr-i müsemma ile mehr-i mü'eccelde³¹⁰ ihtilâf edip nikâhın fesâdına beyyine ikâme olunur ise mehr-i misil sâbit olur, buna tebe'an hulle sâkit olur...

On üçüncü çare – Talâk, mevsûsdan ya'ni kendi kendine söylenen kimseden vâki' olmaktır...³¹¹

Devamında muharrir hullenin delîli ile la'netin ma'nâsını beyân etmektedir. Asıl mes'ele ile ilgili ise şunları söylemektedir:

"... eimme-i ehl-i sünnetin, fukahâ-i dînin, fukahâ-i Hanefiyye'nin akvâline tevfîkan talâk vâki' değildir. Talâk vâki' olmayınca hulleyle de hâcet kalmaz. La'netullâhdan, la'net-i Resûlullah'dan halâs olunur. Zevc, tab'-ı insanînin pek ziyâde istikrâh ettiği bir şeyi kabûl etmemiş olur, deniyü't-tab' olmaz."³¹²

3.2.1.11. Hilâfiyyât

Dergide İzmirli İsmail Hakkı'nın Hilâfiyyât dersleri Eşref Edib tarafından neşredilmiştir. Eşref Edip bunu okuyucuya duyurmuş ve derslerin içeriklerinden, İlm-i Hilâfin; usûl-i fıkıhın mühim bir şu'besi olmakla birlikte münâzarât-ı ictihâdiyyenin cevelângâhı bulunması hasebiyle öneminden, üstâzın gayretinden ve ulemâ arasındaki muhterem mevkiinden, İlm-i Hilâfin –üstâdın i'tibârına göre- kısımlarından bahsetmiştir.³¹³

³⁰⁸ Son gündeki nikâh.

³⁰⁹ Âtiyen vukû' bulacak nikâh.

³¹⁰ Mehir zevcenin akd-i sahîh ile müstahık olduğu mâla denir. Zevcenin bilâ-tesmiye kadr-ı ma'rûfunca müstehık olduğu mihre "mehr-i misl" örf ve âdet üzere peşin verilen mihre "mehr-i mu'accel" derler. Mehr-i mu'accele lisânımızda "ağırlık" denir. İzmirli İsmail Hakkı, "Cevap", s. 238.

³¹¹ İzmirli İsmail Hakkı, "Cevap", SR, C. 12, S. 300, (17 Receb 1332 / 11 Haziran 1914 / 29 Mayıs 1330), s. 238.

³¹² İzmirli İsmail Hakkı, "Cevap", s. 238.

³¹³ H[ha]. Eşref Edib, "Fıkıh: Hilâfiyyât [İzmirli İsmail Hakkı'nın Hilâfiyyât derslerinin neşrolunacağı]", SR, C. 14, S. 344, (25 Şa'bân 1333 / 08 Temmuz 1915 / 25 Haziran 1331), s. 45-47.

Hilâfiyyât derslerinden neşredilen ilk makalede Ahkâm-ı şer'iyyenin telakkî tarîklerinden,³¹⁴ müctehidin özürlerinden,³¹⁵ şâriin sükût ettiği ahkâmdan,³¹⁶ kıyâsın delîl-i şer'î olup olmadığından, kıyâsı inkâr edenlerden,³¹⁷ münkirîn-i kıyâsın nokta-i nazarlarından,³¹⁸ kıyâs-ı mansûsü'l-ille ve kıyâs-ı fehvâdan,³¹⁹ ehl-i kıyâsın delâilinden,³²⁰ Zâhiriyye'nin delîlinden bahsetmektedir.³²¹

İkinci makalede Lafzın aksâmı olan Âmmun ürîde bihi'l-âmm veya hâssun ürîde bihi'l-hâs, Âmmun ürîde bihi'l-hâs, Hâssun ürîde bihi'l-âmm ve Delîl-i hitâbtan, tenbîhü'l-hitâbtan³²², tenbîhü'l-hitâbın envâi olan

³¹⁴ Telakkî tarîkleri, ta'bîr-i âhar ile ahkâm-ı şer'iyyenin delilleri çoktur; fakat cins i'tibârıyla üçe râci' olur: Lafız, fiil, ikrâr. Lafza kavil veya nass da denir. Kavil iki nev'dir: Biri Allah'ın kavli, diğeri Resûlullâh'ın kavlidir. Tarîk-ı telakkî diğeri bir i'tibâr ile ikiye de râci' olur: Kitap, Sünnet. Kitap ve Sünnet olmak i'tibârıyla aslâ terk olunmaz, daima ahz olunur. Yalnız birtakım özürlerden dolayı bazen müctehid tarafından ahz olunmaz. İzmirli İsmail Hakkı, *Hilâfiyyât dersleri*, "Fıkıh: Hilâfiyyât: Ahkâm-ı Şer'iyyenin Telakkî Tarîkleri", nşr. H. Eşref Edib, SR, C. 14, S. 345, (13 Ramazan 1333 / 26 Temmuz 1915 / 13 Temmuz 1331), s. 53-55.

³¹⁵ Müctehidin özürleri üçten hâli değildir: 1) Müctehid âyet-i kerîme veya hadîs-i şerîf ile Cenâb-ı Ahkemü'l-hâkimin'in veya Resûl-i Rabbü'l-âlemîn'in şöyle bir mes'ele kasd ve irâde buyurdıklarına i'tikâd etmez.2) Müctehid şöyle bir hükmün mensûh olduğuna i'tikâd eder. 3) Müctehid Resûl-i zî-şân efendimizden şöyle bir hadîsin sudûruna i'tikâd etmez. İzmirli İsmail Hakkı, *Hilâfiyyât dersleri*, "Fıkıh: Hilâfiyyât: Ahkâm-ı Şer'iyyenin Telakkî Tarîkleri", s. 53-55.

³¹⁶ Şâriin sükût ettiği ahkâma gelince: Burada başlıca iki re'y vardır: 1) Kıyâsı isbât edenlerin re'yi, 2) Kıyâsı inkâr edenlerin re'yi. İzmirli İsmail Hakkı, *Hilâfiyyât dersleri*, "Fıkıh: Hilâfiyyât: Ahkâm-ı Şer'iyyenin Telakkî Tarîkleri", s. 53-55.

³¹⁷ En evvel kıyâsı inkâr edip kıyâs ile amel eden selef-i ümmeti ta'n eyleyen Reîs-i Mu'tezile İbrahim Nazzâm'dır... Daha sonra Dâvûd-ı İsfahânî de kıyâs ile ameli inkâr etmiştir... Cumhûr-ı havâric, İmâmiyye de Zâhiriyye gibi kıyâsı inkâr ederler. İzmirli İsmail Hakkı, *Hilâfiyyât dersleri*, "Fıkıh: Hilâfiyyât: Ahkâm-ı Şer'iyyenin Telakkî Tarîkleri", s. 53-55.

³¹⁸ Münkirîn-i kıyâs kıyâsı kitap ve sünnetten hâriç zannediyorlar. Bir hâdis hakkında hüküm bulmazlar ise istishâb ile amel ediyorlar, ibâha ile hükümediyorlar. Münkirîn-i kıyâsın hepsi kıyâs-ı mansûsü'l-illeyi, kıyâs-ı fehvâyı inkâr etmiyorlar. İzmirli İsmail Hakkı, *Hilâfiyyât dersleri*, "Fıkıh: Hilâfiyyât: Ahkâm-ı Şer'iyyenin Telakkî Tarîkleri", s. 53-55.

³¹⁹ Hükmün merbût olduğu illet nassan ma'lûm olur ise ona kıyâs-ı mansûsü'l-ille denir...Bir lafzın mantûk ve melfûzunun siyâkı ile, maksûdu ile, re'ye tevakkuf etmeksizin mücerred lügati bilmekle gayr-ı melfûzun hükmü münfahim olursa ona kıyâs-ı fehvâ denir. İzmirli İsmail Hakkı, *Hilâfiyyât dersleri*, "Fıkıh: Hilâfiyyât: Ahkâm-ı Şer'iyyenin Telakkî Tarîkleri", s. 53-55.

³²⁰ Ehl-i kıyâs kitap ile, sünnet ile, icmâ' ile, akıl ile kıyâsın usûl-i şer'iyyeden bir asıl olduğunu isbât ediyorlar. İzmirli İsmail Hakkı, *Hilâfiyyât dersleri*, "Fıkıh: Hilâfiyyât: Ahkâm-ı Şer'iyyenin Telakkî Tarîkleri", s. 53-55.

³²¹ İzmirli İsmail Hakkı, *Hilâfiyyât dersleri*, "Fıkıh: Hilâfiyyât: Ahkâm-ı Şer'iyyenin Telakkî Tarîkleri", s. 53-55.

³²² Tenbîh-i hitâb veya mefhûm-ı muvâfakat hâssun ürîde bihi'l-âmma girer. ...Tenbîhü'l-hitâb veya mefhûm-ı muvâfakat mantûkun-bihin hükmünü meskûtün-anha isbât etmektedir. Tenbîhü'l-hitâb iki nevi'dir: Birincisinde: Meskûtün-anh mantûkun-bihe müsâvî olmaz. Bu da iki vecih ile olur: Vech-i evvel – Ednâ ile a'lâya hitâb olunur. Ednânın hükmü

Fehva'l-hitâb ve lahnü'l-hitâbtan, ednâ ve a'lâdan, mantûktan, mefhûmdan, Mefhûm-ı muvâfık, mefhûm-ı muhâlif (delîl-i hitâb) ma'ne'l-hitâb (kıyâs)tan bahsedilir.³²³

Üçüncü makalede emir ve nehiy bahsine, elfâzın fiil ve terkinde, emrin sîgası olup olmadığına, nehyin sîgası olup olmadığına, şâriin ihbârının inşâdan müekkedd olduğuna, emir hakkındaki mezâhib-i muhtelifelere, nehiy sîgası hakkındaki mezâhib-i muhtelifelere değinilmiştir.³²⁴

Dördüncü makalede nusûs-ı şer'iyede ahkâmın neye izafe olunacağını,³²⁵ a'yânı,³²⁶ elfâzın ahkâma tealluk etmesi i'tibârıyla aksâmını,³²⁷ nassın ahkâmını,³²⁸ Usûl-i Hanefiye'ye göre nassı³²⁹ anlatır.³³⁰

---

a'lâya isbât olunur...Vech-i sâni – A'lâ ile ednâya hitâbdır. A'lânın hükmü ednâya isbât olunur...Bu ikisine "fehva'l-hitâb" derler. Metinde "tenbih bi'la'lâ ale'l-ednâ" mezkûr değildir. Fehva'l-hitâba kıyâs-ı fehvâ da derler...İkincisinde: Meskûtün-anh mantûkun-bihe müsâvî olur. Müsâvî ile müsâvîye tenbih olur. Mantûkun-bihin hükmü kendine müsâvî olan meskûtün-anhe isbât olunur... tenbihü'l-hitâb üç kısım olur: 1) Tenbih bi'l-ednâ ale'l-a'lâ... 2) Tenbih bi'l-a'lâ ale'l-ednâ... 3) Tenbih bi'l-müsâvî ale'l-müsâvî... Tenbih bi'l-müsâvî ale'l-müsâvîye bazıları lahn-ı hitâb diyorlar... Lahn-ı hitâb ile darb, iftâr mefhûm olur. Hazf-i muzâflar lahn-ı hitâb kabîlindedir. Ednâ – Müterettibün-aleyh olan hükme münâsebeti daha az olandır. A'lâ – Müterettibün-aleyh olan hükme münâsebeti daha çok olandır. Mantûk – Mahall-i lafzda lafzın delâlet ettiği ma'nâdır... Mefhûm – Lafzın mahall-i lafzda olmaksızın delâlet ettiği ma'nâdır... Mefhûm iki kısımdır: 1) Mefhûm-ı muvâfık, 2) Mehfûm-ı muhâlif... Müteteklimin mesleği üzere yazılan usûl-i fıkıh kitaplarındaki, Şâfiyye ve Mâlikîyye usûliyyini indinde delâlet iki kısımdır: Delâlet-i mantûk, delâlet-i mefhûm. Hanefiyye usûliyyini indinde, fukahâ mesleği üzere yazılan usûl-i fıkıh kitaplarındaki delâlet-i ibâre, delâlet-i işâre, delâlet-i iktizâ Şâfiyye, Mâlikîyye usûliyyini indinde mantûk bâbındandır. Delâlet-i ibâre: Mantûk-ı sarîh, delâlet-i işâre: Mantûk-ı gayr-ı sarîh gayr-ı maksûd, delâlet-i iktizâ: Mantûk-ı gayr-ı sarîh mak sûddur. Delâlet-i nass da: Mehfûm-ı muvâfakattır. 2) Mehfûm-ı muhâlif – Mantûkun-bihin hükmüne muhâlif olan meskûtün-anhdır. Buna (Delîl-i hitâb) derler... Bu hâlde hitâb dört nevi'dir: 1) Fehva'l-hitâb, 2) Lahnü'l-hitâb, 3) Delîlü'l-hitâb, 4) Ma'ne'l-hitâb. Ma'ne'l-hitâba ma'kûlü'l-asl da denir, asıl kitâb, sünnet icmâ'dır. İzmirlî İsmail Hakkı, *Hilâfiyât dersleri*, "Fıkıh: Hilâfiyât, Lâfzın Aksâmı", nşr. H. Eşref Edib, *SR*, C. 14, S. 346, (15 Şevval 1333 / 26 Ağustos 1915 / 13 Ağustos 1331), s. 62-64.

³²³ İzmirlî İsmail Hakkı, *Hilâfiyât dersleri*, "Fıkıh: Hilâfiyât, Lâfzın Aksâmı", nşr. H. Eşref Edib, s. 62-64.

³²⁴ İzmirlî İsmail Hakkı, *Hilâfiyât dersleri*, "Fıkıh: Hilâfiyât, Emr ü Nehy Bahsi", nşr. H. Eşref Edib, *SR*, C. 14, S. 347 (22 Şevval 1333 / 02 Eylül 1915 / 20 Ağustos 1331), s. 68-70.

³²⁵ Nusûs-ı şer'iyede ahkâm bazen ayna, bazen fiile izâfe olunur... Ahkâm-ı şer'iyeye ef'âl-i mükellefine terettüb eder. Çünkü ef'âl kesbimiz ile kudretimiz ile hâsıdır. Kesb ve kudretimiz ile hâsıl olan fiile mes'ûliyet teveccüh eder. Buna mebnî ef'âle izâfe olunan ahkâm-ı şer'iyede bir gûnâ ihtilâf olunmamıştır. İzmirlî İsmail Hakkı, *Hilâfiyât dersleri*, "Fıkıh: Hilâfiyât", nşr. H. Eşref Edib, *SR*, C. 14, S. 348 (07 Zilka'de 1333 / 16 Eylül 1915 / 3 Eylül 1331), s. 76-77.

³²⁶ ... A'yân kudretimiz ile, kesbimiz ile hâsıl değildir. A'yâna kudret ve kesb tealluk etmez. A'yânın varlığından dolayı bize mes'ûliyet teveccüh etmez. Buna mebnî a'yâna muzâf olan ahkâm-ı şer'iyede ihtilâf olunmuştur: 1- Fiile muzâf olan ahkâm-ı şer'iyeye nasıl hakikat tarîki ile edâ olunmuş ise ayna muzâf olan ahkâm-ı şer'iyeye de hakikat tarîki ile edâ olunmuştur... 2- Ayna muzâf olan ahkâm-ı şer'iyeden yalnız fiilin tahrîm veya

Beşinci makalede mücmelin ma'nâsından, mücmelin Kitâb ve Sünnet'te vâki' olup olmadığından, vücûh-ı icmâlden, icmâlinde iştibâh hâsıl olan umûrdan, icmâlin beyâna muhtâc olduğundan, beyânâtın derecâtından beyânın teahhurundan, mücmelin hükmünden bahsedilir.³³¹

Altıncı makalede zâhir ile muhtemelin hükümleri, zâhir veya muhtemel olan elfâz, lafz-ı zâhirde fukahânın sebep-i ihtilâfi, iştirâk-i ayndan nâşî ihtilâf, iştirâk-i elif ve lâmdan nâşî ihtilâf, elfâz-ı umûm, âmda Eş'ariyye Mezhebi, iştirâk-i fi'ilden nâşî ihtilâf, Ebû İshâk-ı Şîrâzî ile İbni Fûrek'in elfâzı taksîmleri, Istılâh-ı Hanefiyye üzere zâhir ile müevvel konularına değinilmiştir.³³²

Yedinci ve son makalede mefhûm-ı muhâlefet (Delîl-i hitâb), mefhûm-ı muhâlefet hakkındaki mezâhib-i muhtelif, mefhûm-ı muhâlefetin şerâiti, mefhûm-ı sıfat, mefhûm-ı aded, mefhûm-ı lakab, mefhûm-ı şart, mefhûm-ı gâye, mefhûm-ı hasr, mefhûm-ı illet, mefhûm-ı istisnâ, mefhûm-ı hâl, mefhûm-ı zaman veya mekân konuları izah edilmiştir.³³³

3.2.1.12. İftâ ve Kazâ

İzmirli İsmail Hakkı kaleme aldığı bir diğer makalesinde iftâ ve kazâ konusunu işlemektedir.³³⁴ Muharrir bu iki vazîfe arasında zâhirde görünen bir farkı şöyle ifade eder: "*İftâ vazîfesi sultân-ı vakt tarafından taklîd olunmaz, fakat vazîfe-i kazâ sultân-ı zaman tarafından taklîde muhtâcdır; kısaca müftü mansûb değildir, kadı mansûbdur. Âmmece ma'lûm olan bu*

---

tahlîli maksûd olur... 3- A'yâna muzâf olan ahkâm-ı şer'iyye mücmeldir... İzmirli İsmail Hakkı, *Hilâfiyât dersleri*, "Fıkıh: Hilâfiyât", s. 76-77.

³²⁷ Elfâz dört kısımdır: Nass, mücmel, zâhir, muhtemel... İzmirli İsmail Hakkı, *Hilâfiyât dersleri*, "Fıkıh: Hilâfiyât", s. 76-77.

³²⁸ Nassın te'vile ihtimâli yoktur... Nass ile amel etmek vâcib olur. İzmirli İsmail Hakkı, *Hilâfiyât dersleri*, "Fıkıh: Hilâfiyât", s. 76-77.

³²⁹ ... nass sevk olunduğu ma'nâya, maksûd-ı aslî olan ma'nâya delâlet eden lafızdır... Nass te'vil olunabilir, tahsîs olunabilir... Ale'l-ittlâk lafza da nass dendiği gibi bilhassa Kur'ân-ı Kerîm, hadîs-i şerîfe de nass denir. İzmirli İsmail Hakkı, *Hilâfiyât dersleri*, "Fıkıh: Hilâfiyât", s. 76-77.

³³⁰ İzmirli İsmail Hakkı, *Hilâfiyât dersleri*, "Fıkıh: Hilâfiyât", s. 76-77.

³³¹ İzmirli İsmail Hakkı, *Hilâfiyât dersleri*, "Fıkıh: Hilâfiyât, Mücmel", nşr. H. Eşref Edib, *SR*, C. 14, S. 349, (28 Zilka'de 1333 / 07 Ekim 1915 / 24 Eylül 1331), s. 83-86.

³³² İzmirli İsmail Hakkı, *Hilâfiyât dersleri*, "Fıkıh: Hilâfiyât", nşr. H. Eşref Edib, *SR*, C. 14, S. 350, (19 Zilhicce 1333 / 28 Ekim 1915 / 15 Teşrinievvel 1331), s. 90-93.

³³³ İzmirli İsmail Hakkı, *Hilâfiyât dersleri*, "Fıkıh: Hilâfiyât, Mefhûm-ı Muhâlefet", nşr. H. Eşref Edib, *SR*, C. 14, S. 351, (03 Muharrem 1334 / 11 Kasım 1915 / 29 Teşrinievvel 1331), s. 100-102.

³³⁴ İzmirli İsmail Hakkı, "Fıkıh: İftâ' ve Kazâ", *SR*, C. 14, S. 358, (14 Zilhicce 1334 / 12 Ekim 1916 / 29 Eylül 1332), s. 157-158.

fark, ilmî bir fark değildir." İftâ ile kazâ arasındaki beş mühim farkı ise şöyle sıralar:

"1) Fetvâ mülzim değildir, kazâ mülzimdir...

2) Fetvâ da, kazâ da şer'îdir, şer'-i müevveldir.³³⁵ Fakat fetvâ şer'iat-i âmmedir; hem müstefîye, hem müstefînin gayrisine taalluk eder. Kazâ şer'iat-i hâssadır; ancak mahkûmun-aleyh ve mahkûmun-lehe taalluk eder, bunlardan mâadâsına tecâvüz etmez. Fetvâ bir hükm-i âmîm-ı küllîdir...Kazâ hükm-i hâssdır...

3) Fetvâ ihbâr, kazâ inşâ (infâz ve imzâ)dır. Fetvâ ihbâr anillâhdır, kazâ inşâ min-kibeli'llâhdır. Müftü Cenâb-ı Hakk'a karşı bir kadı'nın mütercimi gibidir ki mütercim kadıdan ne anlamış ise; kadı'nın işâretinden, ibâretinden, filinden, kavlından, takrîrinden ne istifâde etmiş ise onu nakleder. Müftü mücerred nâkıl, mahzâ muhbirdir. Kadı Cenâb-ı Hakk'a karşı bir kadı'nın nâibi gibidir ki nâib hasımlar beyninde inşâ (infâz ve imzâ) eder...

4) Fetvâ ahkâm-ı şer'iyyenin kâffesine taalluk eder, kazâ ancak bir kısmına taalluk eder. Fetvânın müteallakı eamm, kazânın müteallakı ehassdır. Fetvâ gerek ibâdât, gerek muâmelât, gerek ukûbât olsun; gerek emr-i uhrevî, gerek emr-i dünyevî olsun; ef'âl-i mükellefînin kâffesine taalluk eder. Kazâ ibâdâta, emr-i uhrevîye taalluk etmez; yalnız muâmelât ve ukûbâta taalluk eder. İbâdât kâffeten yalnız taht-ı fetvâyâ dâhil olur, taht-ı kazâyâ dâhil olmaz...

5) Fetvâ bâb-ı rivâyetten, kazâ bâb-ı şehâdettedir. Şe râit-i rivâyeti hâiz olan müftü olabilir...Bunlar kadı olabilmek için şer'ât-i şehâdeti, şer'ât-i velâyeti hâiz olmalıdır...³³⁶

İzmirli'nin bir diğer makalesi ise; "Müftü ve Kadı"başlığını taşır.³³⁷

Muharrir makalesinde huffâz-ı hadîs,³³⁸ fukahâ-i İslâm, müftü,³³⁹ kadı kelimelerinin tanımlarına yer vermekte, İftâ ile kazâyı cem' eden Efendimiz hazretlerinin bazı fetvâ ve kazâlarını nümûne olarak zikretmekte, kazâ ile fetvâyı cem' etme işinin tarihi sürecini anlatmaktadır.³⁴⁰

İzmirli İsmail Hakkı "Kadı'nın İftâsı" başlıklı makalesinde şunları söylemektedir:

"Emr-i iftâ, mansıb-ı kazâ gibi emr-i sultanîye merbût değildir. Emr-i iftâ bir fakîh için teayyün edince fakîh kadı olsun, kadı olmasın onun iftâ etmesi câiz hattâ vâcib olur. Bu bâbda kadı olan ile kadı

³³⁵ Kitâb ve Sünnet şer'-i münzeldir. İzmirli İsmail Hakkı, "Fıkıh: İftâ' ve Kazâ", s. 157-158.

³³⁶ İzmirli İsmail Hakkı, "Fıkıh: İftâ' ve Kazâ", s. 157-158.

³³⁷ İzmirli İsmail Hakkı, "Fıkıh: Müftü ve Kadı", SR, C. 14, S. 359, (21 Zilhicce 1334 / 19 Ekim 1916 / 06 Teşrinievvel 1332), s. 169-171.

³³⁸ Ahkâm-ı şer'iyye nâsa ya rivâyet, yahud dirâyet tarîkıyla tebliğ olunur. Ahkâm-ı şer'iyyeyi rivâyet tarîkı ile tebliğ edenlere "huffâz-ı hadîs", dirâyet tarîkıyla tebliğ edenlere "fukahâ-i İslâm" denir. İzmirli İsmail Hakkı, "Fıkıh: Müftü ve Kadı", s. 169-171.

³³⁹ Müftü: Ahkâm-ı ilâhiyyeyi, ahkâm-ı şer'iyyeyi mücerred ihbâr eden fakîh-i İslâmî ve âlim-i dînî; kadı: Bu ahkâm-ı celîleyi infâz u ilzâm eyleyen fakîh-i İslâmî ve âlim-i dînîdir. İzmirli İsmail Hakkı, "Fıkıh: Müftü ve Kadı", s. 169-171.

³⁴⁰ İzmirli İsmail Hakkı, "Fıkıh: Müftü ve Kadı", s. 169-171.

olmayan arasında hiçbir fark yoktur. Selef zamanında böyle idi, halef zamanı da böyle geçti. ...bunda aslâ ihtilâf yoktur. İhtilâf ancak kadı'nın taht-ı kazâya dâhil olan mesâildeki iftâsının mekrûh olup olmamasındadır.

Cumhûr-ı fukahâya ve câhilin kazâsını tecvîz etmeyenlere göre: Taht-ı kazâya dâhil olan mesâilde de ka dı'nın iftâsı bilâ-kerâhetin câizdir...

Bazıları yalnız hasımlardan birine husûmet ettikleri şeyde kadı'nın iftâsını mekrûh görüyor...

Bazıları yalnız meclis-i kazâda kadı'nın iftâsını mekrûh görüyor...

Bazıları alehlâk muâmelâtta, ukûbâtta kadı'nın iftâsını mekrûh görüyor.

Bu iki kavil merdûddur... Çünkü hem imâm-ı a'zam, hem kâdî-i ahkem, hem müftî-i a'lem olan Nebiyy-i muhterem sallallâhü aleyhi ve sellem efendimiz hazretleri hem iftâ, hem kazâ eder idi. Sünnet-i seniyyesine ittibâ' eden Hulefâ-i Râşidîn hazerâtı da hem iftâ hem kazâ ederler idi. Binâenaleyh aynı zâтта iftâ ve kazânın cem'i sünnet-i seniyye ve sünnet-i Hulefâ-i Râşidîn ile sâbittir. Gerek Nebiyy-i muhterem, gerek Hulefâ-i müşârun-ileyhim meclis-i kazâda ve meclis-i kazânın hâricinde ibâdâtta, muâmelâtta, ukûbâtta, ahkâm-ı şer'iyyenin bilâ-istisnâ her kısmında iftâ ederler idi. Kadı fetvâya ehil olunca muâmelât ve ukûbâtta da, meclis-i kazâda da iftâ edebilir. Bunda aslâ kerâhet yoktur. Şâyed kadı hasmın sözünden, hasmın telbisinden hayf ederse husûmet ettikleri şey hakkında iftâ etmez. Husûmet geçtikten sonra istediği gibi iftâ eder. Eğer hasmın sözlerine kulak asmazsa, telbisâtına ehemmiyet vermezse husûmet ettikleri şey hakkında da iftâ edebilir...

Kadıda fetvâ ile kazânın ictimâi o kadar şâyi'dir ki kütüb-i fihhiyyemizde 'Bir kimse hasm-ı hâzırı aleyhinde da'vâ-yı sahîhde bulunmazsa kadı'nın kavli fetvâdır, kazâ değildir. Çünkü kazâda hâdise ve husûmet şarttır.' Kezâlik 'Emr-i kadı bazen kazâ bazen fetvâdır...

Kadı'nın fetvâsı kazâ değil, fetvâdır. Binâenaleyh diğer bir kadı onun fetvâsına muhâlif bir şey ile hükmederse iftâ eden kadı bu kadı'nın hükmünü nakzetmez, imzâ eder. Kezâ kadı'nın fetvâsı kazâ gibi, hüküm gibi de değildir. Buna mebnî kadı lehlerine hükmetmesi câiz olana da, aleyhlerine hükmetmesi câiz olana da, hâzır olana da gâib olana da fetvâ verebilir... Müftünün fetvâsına muhtâc olan kadı fetvâ veremeyecek olan yani fakîh olmayan kadıdır, kâdî-i fakîh kendisi iftâ eder. Hatta İmâm Muhammed'e ve ona ittibâ' eden fukahâ-i Hanefiyyeye, İmâm Mâlik ve Şâfi' ve Ahmed'e göre, fetvâ veremeyecek olan kimsenin esâsen kadı olması yani câhilin kadı bulunması câiz değildir. Bunlara göre emr-i kazâ kazâya kudreti müstelzimidir. Halbuki ilmin ötesinde bir kudret yoktur. Fakat eimme-i Hanefiyyece muhtâr olan mezhebe göre fetvâ veremeyecek olan bir kadı'nın bi'z-zarûre müftünün fetvâsıyla kazâ etmesi câizdir. Şu kadar ki kadı'nın fakîh olması evlâ ve müstahsendir. Çünkü kazâdan maksûd olan şey müstahik olan kimseye hakkını îsâl etmektir, bu ise müftünün fetvâsıyla hâsıl olur. Kadı sâhib-i re'y ise, fakîh ise kendi re'yiyle,

*kendi fetvâsıyla kazâ eder. Eğer sâhib-i re'y değil ise, fakîh değil ise bi'z-zarûre müftüden istifâ eder, onun fetvâsıyla hükmeyleyler.*³⁴¹

İzmirli İsmail Hakkı, "*Taklîd-i Kazâ*" isimli makalesinde Hazret-i Ömer'in Ebû Mûsâ el-Aş'arî'ye yazmış olduğu, fukahâ-yı izâmın "Siyâsetü'l-kazâ, tedbîru'l-hakem" nâmını verdikleri, "Kazâ farîza-i muhkemedir. Sünnet-i müttebiadır. " dediği mektubundan yola çıkarak, kazâ nasıl bir farz ise taklîd-i kazâ da öyle farzdır fikrini ayet ve hadislerle açıklamaktadır.³⁴²

İzmirli, "*Diyânet ve Kazâ*" ismini taşıyan makalesinde diyânetin lügatte ve ıstılâh-ı fukahâda yer alan ma'nâlarını vermekte, ahkâm-ı diyâniyye ve ahkâm-ı kazâiyye tanımlarını yapmakta,³⁴³ Fukahâ-i izâmın ahkâm-ı dîniyyeyi kısımlandırmasını anlatmakta,³⁴⁴ diyânet ve kazâyâ göre hükümlerin ayrı olmasının sebeplerini³⁴⁵ îzâh etmektedir. Devamında ise; Taht-ı kazâyâ dâhil olan ahkâmı aynı hâdisede müftî ile kadı'nın kavillerinin, hükümlerinin hem ayrıldığı, hem birleşebildiğini, hattâ çok yerde birleştiğini söyler. Bu bahsi uzun uzun örneklerle îzâh eder ve hükmi diyânî ile hükmi kazâîlerin ancak ahkâm-ı kazâiyyede, orada da ancak kelâmın müceb ve muhtemeli olan yerlerde ayrıldığı, hattâ çok kere de birleştiği, mükellef hakkındaki hükmi diyânîlerin hükmi kazâîlerden daha

---

³⁴¹ İzmirli İsmail Hakkı, "Fıkıh: Kadı'nın İftâsı", *SR*, C. 14, S. 360, (28 Zilhicce 1334 / 26 Ekim 1916 / 13 Teşrîniyevvel 1332), s. 183-184.

³⁴² İzmirli İsmail Hakkı, "Fıkıh: -4- Taklîd-i Kazâ", *SR*, C. 15, S. 370, (12 Zilhicce 1336 / 19 Eylül 1918 / 19 Eylül 1334), s. 106-108.

³⁴³ Bu halde ahkâm-ı diyâniyye: İbâdât, taht-ı kazâyâ dâhil olmayan ahkâm; ahkâm-ı kazâiyye: Muâmelât, taht-ı kazâyâ dâhil olan ahkâm demek olur. Her iki ahkâm taht-ı fetvâyâ dâhildir... Diyâneten hükümler ve bu ma'nâyâ gelen ahkâm-ı diyâniyye: Mükellef ile, müsteftî ile Cenâb-ı Hak beynindeki hükümler; kazâen hükümler ve bu ma'nâyâ gelen ahkâm-ı kazâiyye: Beyne'l-ibâd olan hükümler ma'nâsına gelir. Binâberîn ahkâm-ı diyâniyyeden iki ma'nâ anlaşılır: Biri ibâdât, yalnız fetvâyâ dâhil olan ahkâm, diğeri muâmelâtta hem taht-ı fetvâ ve hem taht-ı kazâyâ dâhil olan ahkâmı müftînin nazar ve tasdîkı; ta'bîr-i âhar ile umûr-ı bâtına üzere binâ kılınan hükümler. Bunun gibi ahkâm-ı kazâiyyeden de iki ma'nâ anlaşılır: Biri muâmelât, hem taht-ı fetvâ, hem taht-ı kazâyâ dâhil olan ahkâm; diğeri muâmelâtta, taht-ı fetvâ ve kazâyâ dâhil olan ahkâmı kadı'nın nazar ve tasdîkı, ta'bîr-i âhar ile ahvâl-i zâhireye mübtenî olan hükümler. İzmirli İsmail Hakkı, "*Diyânet ve Kazâ*", s. 159-161.

³⁴⁴ Ahkâm-ı dîniyyeyi ibâdât ve muâmelâta, yahud diğeri bir ıstılâh ile ahkâm-ı diyâniyye ve kazâiyyeye taksîm etmek doğrudur... İzmirli İsmail Hakkı, "*Diyânet ve Kazâ*", s. 159-161.

³⁴⁵ ...usûl-i fıkıhda musarrâh olduğu üzere bir lafzın mücebi ve muhtemeli bulunabilir. Müceb karîneli ve karînesiz, niyetli, niyetsiz nazar-ı i'tibâra alındığı halde muhtemel ancak karîne ile, niyet ile nazar-ı i'tibâra alınır. Kezâ ukûd-i şer'iyyede bir zâhir-i hâl, bir de bâtın-ı hâl vardır. Meselâ bey'de icâb ve kabûl emr-i zâhirî, rızâ'-i tarafeyn emr-i bâtınîdir. İzmirli İsmail Hakkı, "*Diyânet ve Kazâ*", s. 159-161.

ziyâde hafif olduğu, şâyed müsâmahât-ı dîniyye aranacak ise onu ahkâm-ı kazâiyyede değil, ahkâm-ı diyâniyyede aramak gerektiği sonuçlarına varır.³⁴⁶

3.2.1.13. Aile

Dergide Ömer Nasuhi Bilmen'in fikhî konularda kaleme almış olduğu on makalesi yer almaktadır. Aile konusu bu makalelerin ortak eksenini oluşturur. Ö. Nasuhi, aile ile ilgili muhtelif meseleleri, sahip ve müntesibi olduğu İslam kültürü nokta-i nazarından değerlendirir, çözümler ortaya koyar.³⁴⁷

Müslümanlıkta İftirak-ı Zevceyn; Sebîlürreşâd'daki diğer makaleler gibi son derece planlı bir biçimde hazırlanmış olan bu makalede Mülga Meclis-i Tahkikat-ı Şer'iyye Azasından Ömer Nasuhi, muhtelif alt başlıklar altında boşanma konusunu İslâmî noktai nazardan oldukça geniş bir biçimde değerlendirmektedir. Tabiatıyla makalede boşanma dolayısıyla, aile yuvasının devamı, karı-kocanın birbirine karşı hak ve yükümlülükleri, ideal bir aile hayatında bulunması gereken nitelikler üzerinde de durulmaktadır. Bu makalesinin önemli kısımlarına, daha sonra yazdığı İstılahat-ı Fıkhiyye Kamusu'nda da yer verecek olan yazar, bu makalesiyle Müslümanları bilgilendirmeyi, aynı zamanda bir kısım Batılı ve onlardan etkilenen Müslümanlara da cevap vermeyi hedeflemektedir.³⁴⁸

Sıkt ve Iskat-ı Cenin Feciaları'nda, başlığın ifade ettiği konu, yani çocuk düşürme ve kürtajın fıkhi, ahlaki, sosyal ve ekonomik yönleri üzerinde durulmaktadır. Bu konuda alınması gereken tedbirler anlatılmaktadır.³⁴⁹ Teaddüd-i Zevcât Müessesesi-i İctimaiyesi'nde ise günümüzde de tartışılan, İslamın birden fazla kadınla evlenme konusunda verdiği cevaz/ruhsat

---

³⁴⁶ İzmirli İsmail Hakkı, "Diyânet ve Kazâ", s. 159-161.

³⁴⁷ Nesimi Yazıcı, "Ömer Nasuhi Bilmen'in Sebîlürreşâd ve Beyânü'l-hak'taki Makaleleri Üzerine Bir Değerlendirme Denemesi", *Diyanet*, https://dosya.diyamet.gov.tr/DYYSDosya/Dergiler/Ilmi/1997/ilmi_temmuz_1997.pdf, (Erişim: 6.12.2019).

³⁴⁸ Ömer Nasuhi, "Müslümanlıkta İftirak-ı Zevceyn", *SR*, C. 23, S. 579, (5 C. evvel 1342), s. 100-104. / Ömer Nasuhi, "Müslümanlıkta İftirak-ı Zevceyn", *SR*, C. 23, S. 580, (12 C. evvel 1342), s. 116-119. / Yazıcı, "Ömer Nasuhi Bilmen'in Sebîlürreşâd ve Beyânü'l-hak'taki Makaleleri Üzerine Bir Değerlendirme Denemesi".

³⁴⁹ Ömer Nasuhi, "Sakat ve Iskat-ı Cenin Faciaları", *SR*, C. 23, S. 588, (8 Recep 1342 / 14 Şubat 1924 / 14 Şubat 1340), s. 242-245. / Yazıcı, "Ömer Nasuhi Bilmen'in Sebîlürreşâd ve Beyânü'l-hak'taki Makaleleri Üzerine Bir Değerlendirme Denemesi".

değerlendirilmektedir. Bu arada peygamberlerden örnek verilmekte, geçmiş topluluklar incelenmekte, İslamın prensipleri müdafaa edilmektedir. Böylece bu alanda İslâma yönelen Avrupa menşeli itirazlara da cevaplar verilmiş olmaktadır.³⁵⁰ Kesret-i Nüfûs da güncelliğini hala koruyan bir makaledir. Burada Bilmen, nüfus planlamasını şiddetle savunan Malthus teorisi üzerinde durmakta ve onu birçok noktadan eleştirmektedir.³⁵¹

Bilmen'in aile konusuyla ilgili Sebîlürreşâd'daki son makalesi İzdivac Müessesesi-i İctimaiyesi'dir. Bu makalede nikah müessesesi değişik yönleriyle ele alınarak değerlendirilmektedir. Daha sonra yazarın Istılahat-ı Fıkhiyye Karnusu adlı eserinde de bu bölüm önemli ölçüde yer almıştır.³⁵²

Aile konusuna dair bir diğer makale de, derginin 16. cildi 414-15. sayısında Sadreddinimzalı, "*Hukûk-ı Âile ve Usûl-ı Muhâkemât-ı Şer'iyye Karârâmeleri Hakkında*" başlıklı, Faslı Sâlis'in 122'nci ve 123'üncü maddelerinden³⁵³ yola çıkarak cüzzâm, baras, cünûn, illel-i zühreviyye³⁵⁴ gibi rahatsızlıkların izdivâca etkileri mezhepler dikkate alınarak değerlendirilmiştir.³⁵⁵

---

³⁵⁰ Ömer Nasuhi, "Teaddüd-i Zevcat Müessesesi-i İctimaiyesi", *SR*, C. 23, S. 590, (22 Receb 1342), s. 274-277. / Ömer Nasuhi, "Teaddüd-i Zevcat Müessesesi-i İctimaiyesi", *SR*, C. 23, S. 590, (29 Receb 1342), s. 292-296. / Yazıcı, "Ömer Nasuhi Bilmen'in Sebîlürreşâd ve Beyânü'l-hak'taki Makaleleri Üzerine Bir Değerlendirme Denemesi".

³⁵¹ Ömer Nasuhi, "Kesret-i Nüfûs (Nüfusun Çoğalmasına Müslümanlığın Verdiği Büyük Ehemmiyet)", *SR*, C. 23, S. 592, (7 Şaban 1342), s. 318-320. / Ömer Nasuhi, "Kesret-i Nüfûs (Nüfusun Çoğalmasına Müslümanlığın Verdiği Büyük Ehemmiyet)", *SR*, C. 23, S. 593, (14 Şaban 1342), s. 324-327. / Yazıcı, "Ömer Nasuhi Bilmen'in Sebîlürreşâd ve Beyânü'l-hak'taki Makaleleri Üzerine Bir Değerlendirme Denemesi".

³⁵² Ö. N., "İzdivac Müessesesi-i İctimaiyesi", *SR*, C. 23, S. 594, (21 Şaban 1342), s. 345-347. / Ö. N., "İzdivac Müessesesi-i İctimaiyesi", *SR*, C. 23, S. 595, (28 Şaban 1342), s. 356-358. / Yazıcı, "Ömer Nasuhi Bilmen'in Sebîlürreşâd ve Beyânü'l-hak'taki Makaleleri Üzerine Bir Değerlendirme Denemesi".

³⁵³ Faslı Sâlis'den 122'nci Madde'de: "Cüzzâm ve baras ve illel-i zühreviyye gibi bilâ-zarar ifâkat mümkün olmayan illetlerden birinin zevcede vücûduna ba'de'n-nikâh muttali' olur veya muahharan böyle bir illet tahaddüs ederse zevce hâkime bil-mürâcaa tefrîkını talep edebilir. İllel-i vâkıanın zevâli ümîd olunursa hâkim tefrîkı bir sene te'cîl eder. Bu müddet zarfında zâil olmadığı ve zevc talâka râzı olmayıp zevce dahi talebinde musır olduğu takdirde hâkim tefrîka hükm eyler." denilmiş ve 123. Madde'de akd-i nikâhdan sonra zevc tecennün ederse aynı muâmelinin icrâ olunacağı gösterilmiş ve bunların hiçbir kavle istinâd ettirildiği lâyhada zikr olunmamıştır. Sadreddin, "*Hukûk-ı Âile ve Usûl-ı Muhâkemât-ı Şer'iyye Karârâmeleri Hakkında*", *SR*, C. 16, S. 414-15, (15 Şa'bân 1337 / 15 Mayıs 1919 / 15 Mayıs 1335), s. 216-218.

³⁵⁴ İllel-i zühreviyye" lafzıyla da frengi ve bel soğukluğu murâd edilmiş olacak. Sadreddin, "*Hukûk-ı Âile ve Usûl-ı Muhâkemât-ı Şer'iyye Karârâmeleri Hakkında*", s. 216-218.

³⁵⁵ Sadreddin, "*Hukûk-ı Âile ve Usûl-ı Muhâkemât-ı Şer'iyye Karârâmeleri Hakkında*", s. 216-218.

3.2.1.14. Oruç

Dergide oruç konusu da işlenmiştir. Hasan Hikmet orucun, Müslümanlar için önemini anlattığı iki makale kaleme almıştır.³⁵⁶ Sebülürreşâd yönetimi tarafından alenen oruç yiyenlerin kanunen cezalandırılacağı haberi dergi tarafından verilmiştir.³⁵⁷ Oruçla ilgili Ö. Atif imzalı bir makale daha yer alır. Yazar makalesini 23 Nisan 1340 tarihli Resimli Gazete'de yayınlanan 'Ramazan Musahabesi' adlı makaleyi eleştirmek için yazmıştır. Bu makalede Bakara Suresi 183- 185. ayetlerinin yanlış tefsir edildiğini söyleyen yazar, başlıca tefsirlerden ve ayetin bağlamından yola çıkarak; ayetin, orucu önce iman eden herkese farz kıldığını, daha sonra hasta, yolcu ve özür sahiplerine iftar edip sonra kaza etmelerine ruhsat tanıdığını, son olarak da daha ağır özür sahibi güçsüz ihtiyarlara fidye ruhsatı tanıdığını açıklamıştır.³⁵⁸

3.2.1.15. Diğer Konular

Derginin 11. cildi 168. sayısında M. H[he]'nin sorduğu soruya M. A[elif]'in verdiği cevabın yer aldığı, "*Fıkıh ve Fetâvâ: Cevap: M. H. İmzâlı Varaka Sâhibine*" bir makale bulunur. Makalede sorulara yer verilmemesine rağmen verilen cevaplardan iki sorunun sorulduğu, bunlardan ilkinin "*Oruç tutmamanın câiz olduğu durumlar nelerdir?*", diğerinin ise; "*Kadınların mestûriyeti nasıl olmalıdır?*" olduğu anlaşılmaktadır. Muharrir bu sorulara kütüb-i fikhîyyeden yaptığı alıntılama ile cevap verir.³⁵⁹

Derginin 16. cildi 414-15. sayısında, dergi yönetimi, "*Dârülfünûn ile Fıkıhın ve Mesâil-i Şer'îyyenin Alâkası Yokmuş!*" başlıklı bir yazı yayımlar. Yazıda, Şa'bân'ın sekizinci Perşembe günü Sadrazam Paşa hazretleri ile maârif nâzırının birlikte Dârülfünûn'u ziyâret ettikleri ve bu münâsebetle

---

³⁵⁶ Hasan Hikmet, "Orucun Kıymeti (Ferdî ve İctimai Hayatta)", *SR*, C. 23, S. 596, (6 Ramazan 1342 / 10 Nisan 1924 / 10 Nisan 1340), s. 376-377. / Hasan Hikmet, "Orucun Kıymeti (Ferdî ve İctimai Hayatta)", *SR*, C. 23, S. 597, (13 Ramazan 1342 / 17 Nisan 1924 / 17 Nisan 1340), s. 391-392.

³⁵⁷ [Sebülürreşâd], "Alenen Oruç Yiyenler Kanun-u Cezaya Tevfikân Tecziye Edileceklerdir", *SR*, C. 23, S. 596, (6 Ramazan 1342 / 10 Nisan 1924 / 10 Nisan 1340), s. 384.

³⁵⁸ Ö. Atif, "Fariza-i Siyâmın Yanlış Bir Tefsirine Karşı", *SR*, C. 24, S. 599, (27 Ramazan 1342 / 1 Mayıs 1924 / 1 Mayıs 1340), s. 6-7.

³⁵⁹ M. A[elif], "Fıkıh ve Fetâvâ: Cevap: M. H. İmzâlı Varaka Sâhibine", *SR*, C. 11, S. 268 (29 Zilka'de 1331 / 30 Ekim 1913 / 17 Teşrinievvel 1329), s. 115-116.

Meclis-i Müderrisîn nâmına reisleri tarafından bir nutuğun îrâd edildiği, İkdâm gazetesinin beyânına göre bu nutukta, Dârülfünûn'a fıkıhın ve siyâset ihtirâslarının giremeyeceğinden ve burada mesâil-i şer'iyenin işi olmayıp ulûm-ı tabîiyye, ilm-i hukûk, ulûm-ı riyâziyye gibi tedrisât ile iştigâl olduğundan ve İstiklâl'in beyânına göre de erkeklerle kadınların beraber çalışmalarından bahs edildiği söylenmekte ve bu duruma itiraz edilmektedir.³⁶⁰

Derginin 9. cilt 219. sayısında Sebîlürreşâd yönetimi kesilen kurbanın etinin, derisinin veya kurbanın bedelinin donanmaya bağışlanabileceği fetvasını yayımlamıştır.³⁶¹

11. cilt 277. sayıya Hayrabolu'da 27. Alay, 2. Tabur Nizâmiye Tabur İmâmı Mehmed Fahreddin tarafından şöyle bir soru yöneltilmiştir:

*"Molla Hüsrev hazretlerinin usûl-i fıkıhdan Mir'âtü'l-Usûl nâm kitabının hâtimesindeki "İctihâd" bahsinde şürût-ı ictihâdî ta'dâd ederken icmân hilâfına ictihâd câiz olamayacağı mülâhazasına mebnî "mevârid-i icmâ" bilmek dahi müctehid-i mutlakın şerâitinden bulunduğunu beyân buyurmuşlardır. Müstağnî-i ihticâcdır ki mesâil-i icmâiyenin bize nakl ü isâli sünnet-i seniyyenin nakl ü isâli gibi ya mütevâtir veya meşhûr ve yahud âhâd tarîkiyle olur. Şu hâlde sünnet gibi avârizdan kat'a'n-nazar ve bi-hasebi'l-asl icmân dahi yakîn ifâde edeceği bir emr-i meczûm ise de mevârid-i icmân kâffesini bilmek mümkün müdür? Mesâil-i icmâiyye mahdûd ve muayyen midir? Mücmaun-aleyh bil-cümle mesâili şâmil müstakil bir eser te'lîf olunmuş mudur ki envâıyla her birerleri hakkında iktisâb-ı ma'lûmât edilmek ihtimâli tasavvur olunsun; tenezzülen izâh buyurulursa teşekkür ederim."*³⁶²

Bu soruya cevap A[elif]. H[ha] imzasıyla yayımlanan makalede gelir. Yazar konunun usûlcü müctehid imamlar arasında ihtilâflı olduğunu, icmân şer'î delîl olduğunu söyleyenlerin icmâa muhâlif fetvâ vermemek için icmâ edilen meseleleri bilmeyi şart koştuklarını, ancak bunların tamamını bilmenin şart olmadığını söyledikten sonra konuyu Gazzâlî'den, mezheplerden ve mezhep imamlarından verdiği izahlarla şöyle açıklar:

³⁶⁰ [Sebîlürreşâd], "Dârülfünûn ile Fıkıhın ve Mesâil-i Şer'iyenin Alâkası Yokmuş!", SR, C. 16, S. 414-15, (15 Şa'bân 1337 / 15 Mayıs 1919 / 15 Mayıs 1335), s. 222-223. Yazının sonundan beş satır Sansür tarafından çıkarılmıştır.

³⁶¹ [Sebîlürreşâd], "Zebh-i Kurban Hakkında", SR, C. 9, S. 219, (05 Zilhicce 1330 / 14 Kasım 1912 / 01 Teşrinisâni 1328), s. 211-212.

³⁶² A[Elif]. H[Ha], "Fıkıh ve Fetâvâ: Sebîlürreşâd Cerîde-i İslâmiyyesi'ne", SR, C. 11, S. 277, (04 Safer 1332 / 01 Ocak 1914 / 19 Kânünievvel 1329), s. 261.

"İmâm Ebû Hâmid-i Gazzâlî hazretleri el-Mustasfâ'da der ki: Nasıl ki hilâfına iftâ etmemek için ma'rifet-i nusûs lâzım ise öylece mevâkı'-ı icmâi bilmek de lâzımdır. İcmâ'da cemî' mevâkı'-ı icmâi ve hilâfi hıfzetmek lâzım değildir; belki iftâ edeceği mes'elede fetvâsının icmâa muhâlif olmadığını bilmek lâzımdır; icmâ' husûsunda ulemânın mezâhibinden bir mezhebe muvâfık olduğunu bilmek ve yahud böyle bir vâkıa-i mütevellide hakkında ehl-i icmân beyânı olmadığını bilmek kâfidir. Mücmaun-aleyh olan mesâilin hangileri olduğunda da ihtilâf vardır. Eimmeden bazıları o mes'ele hakkında icmâi hikâye ettiği hâlde diğeri icmâi kabûl etmiyor; kezâ birinin indinde mücmaun-aleyh olan mesâil diğerrinin indinde mücmaun-aleyh olmuyor. Nitekim Hulefâ-i Râşidîn'in ittifâkları İmâm Ahmed bin Hanbel ile eimme-i Hanefiyye'den Kâdî Ebû Hâzım indinde icmâ' olduğu hâlde diğerrleri indinde icmâ' olmuyor. Fukahâ-yı İrâkıyyûn ve Hicâziyyûna göre ashâbdan mâadâsının şart-ı ma'lûm üzere ittifâkları icmâ' olduğu hâlde fukahâ-i zâhiriyyûn indinde icmâ' değildir. Ashâbın icmâ'-ı sükûtisi de muhtefün-fihdir; ekser-i Hanefiyye'ye göre hüccet-i kat'iyye olduğu hâlde eimme-i Şâfiyye'den İbni Ebî Hüreyre'ye göre icmâ'-ı sükûtî ifşâ olur ise icmâ'dır, hüküm olur ise icmâ' değildir. Âmidî ile Kerhî'ye göre icmâ'-ı zannî, İmâm-ı Şâfi'ye ve Kâdî Ebûbekir Bakillânî'ye ve İsa bin Ebân'a göre hüccet bile değildir. Kâşânî, İbrahim en-Nazzâm icmâi inkâr ediyorlar. İcmâi kabûl edenler indinde şüphesiz olan icmâ' ashâb-ı kirâmın kavlen ve fiilen olan icmâ'larıdır ki orada ehl-i Medîne, ehl-i Beyt, Şeyhayn, Hulefâ-i Râşidîn dâhil olurlar..."³⁶³

Derginin 22. cilt 555-556, 557-558 ve 559-560 sayılarında Mehmed Fatin tarafından "Rü'yet-i Hilal Mes'elesi"başlığını taşıyan üç makale kaleme alınmıştır.³⁶⁴ Yazar makalelerinde Ramazan'ın başlangıcını tayin etmek için rü'yete değil hesaba, fenniyata bakılması gerektiğini vurgular. Fatin'in bu makalelerine itiraz Elmalılı Hamdi Yazır'dan gelir. Elmalılı, Ramazan'ın başlangıcını tayini için rü'yetin gerektiğini ayet ve hadislerle izah ettiği üç makale ile Fatin'e cevap verir.³⁶⁵

Aksekili Ahmed Hamdi'nin Sebîlürreşâd'ta Fıkıh ve Fetâvâ üst başlığı altında birçok makalesi bulunmaktadır. Aksekili, M. Reşîd Rızâ tarafından

³⁶³ A[Elif]. H[Ha], "Fıkıh ve Fetâvâ: Sebîlürreşâd Cerîde-i İslâmiyyesi'ne", s. 261.

³⁶⁴ Mehmed Fatin, "Rü'yet-i Hilal Mes'elesi - 1", SR, C. 22, S. 555-556, (17 Muharrem 1342 / 30 Ağustos 1923 / 30 Ağustos 1339), s. 69-72. / Mehmed Fatin, "Rü'yet-i Hilal Mes'elesi - 2", SR, C. 22, S. 557-558, (24 Muharrem 1342 / 6 Eylül 1923 / 6 Eylül 1339), s. 84 -87. / Mehmed Fatin, "Rü'yet-i Hilal Mes'elesi - 3", SR, C. 22, S. 559-560, (1 Safer 1342 / 13 Eylül 1923 / 13 Eylül 1339), s. 101 -102.

³⁶⁵ Hamdi (Elmalılı) , "Rü'yet-i Hilal Mes'elesi: Fazıl-ı Muhterem Fatin Efendi Hazretlerine - 1", SR, C. 22, S. 561-562 (8 Safer 1342 / 20 Eylül 1923 / 20 Eylül 1339), s. 115 -117. / Hamdi (Elmalılı) , "Rü'yet-i Hilal Mes'elesi: Fazıl-ı Muhterem Fatin Efendi Hazretlerine - 2", SR, C. 22, S. 563-564, (16 Safer 1342 / 27 Eylül 1923 / 27 Eylül 1339), s. 132 -134. / Hamdi (Elmalılı) , "Rü'yet-i Hilal Mes'elesi: Fazıl-ı Muhterem Fatin Efendi Hazretlerine (İsbât-ı Şehre Dair Nusus) - 3", SR, C. 22, S. 565-566, (23 Safer 1342 / 4 Ekim 1923 / 4 Teşrinievvel 1339), s. 148 -150.

1898'den itibaren Kahire'de yayımlanan el-Menâr dergisinde Reşîd Rızâ'nın kaleme aldığı makaleleri tercüme ederek Sebîlürreşâd'ta yayımlamıştır. Dizi halinde "*Muhâvere: Bir Muhakkık ile Mukallid Arasında*" ve "*Akâid-i İslâmiyye*" başlığını taşıyan yirmi altı tercüme makalesi yer alır.³⁶⁶ Makaleler akaid konularını ele alsada zaman zaman fıkıh konularına da atıf yapılmaktadır.³⁶⁷

---

³⁶⁶ Bunlardan 4'ü Makalat, 13'ü Fıkıh ve Fetava, 8'i de Akaid-i İslamiyye üst başlığı altında yer alır. (Bunlar sadece bizim alanımızla ilgili makaleler. Akaid-i İslamiyye başlığı altında felsefe ile ilgili daha birçok tercüme makalesi yer alır.)

³⁶⁷ Reşîd Rızâ, "Muhakkık ile Mukallidin Muhâveresi, Birinci Muhâvere, Umûm Müslümanların Ahvâli Hakkında", çev. Aksekili Ahmed Hamdi, *SR*, C. 9, S. 221, (26 Zilhicce 1330 / 05 Aralık 1912 / 22 Teşrinisânî 1328), s. 233-235. / Reşîd Rızâ, "Makâlât: Muhâvere: Bir Muhakkık ile Mukallid Arasında 2, Delîle i'timâd, istidlâlin sahîh ve fâsîd yolları", çev. Aksekili Ahmed Hamdi, *SR*, C. 9, S. 222, (02 Muharrem 1331 / 12 Aralık 1912 / 29 Teşrinisânî 1328), s. 250-252. / Reşîd Rızâ, "Makâlât: Muhâvere: Bir Muhakkık ile Mukallid Arasında", çev. Aksekili Ahmed Hamdi, *SR*, C. 9, S. 223, (09 Muharrem 1331 / 19 Aralık 1912 / 06 Kânûnievvel 1328), s. 266-268. / Reşîd Rızâ, "Makâlât: Muhâvere: Bir Muhakkık ile Mukallid Arasında 3", çev. Aksekili Ahmed Hamdi, *SR*, C. 9, S. 224, (16 Muharrem 1331 / 26 Aralık 1912 / 13 Kânûnievvel 1328), s. 285-287. / Reşîd Rızâ, "Fıkıh ve Fetâvâ: Muhâvere: Bir Muhakkık ile Mukallid Arasında", çev. Aksekili Ahmed Hamdi, *SR*, C. 9, S. 226, (30 Muharrem 1331 / 09 Ocak 1913 / 27 Kânûnievvel 1328), s. 311-313. / Reşîd Rızâ, "Fıkıh ve Fetâvâ: Muhâvere: Bir Muhakkık ile Mukallid Arasında 4 Hurûf, Zâyirce, Cifir'deki Esrâr Hakkında", çev. Aksekili Ahmed Hamdi, *SR*, C. 9, S. 227, (8 Safer 1331 / 16 Ocak 1913 / 3 Kânûnisânî 1328), s. 332-333. / Reşîd Rızâ, "Fıkıh ve Fetâvâ: Muhâvere: Bir Muhakkık ile Mukallid Arasında", çev. Aksekili Ahmed Hamdi, *SR*, C. 9, S. 229, (22 Safer 1331 / 30 Ocak 1913 / 17 Kânûnisânî 1328), s. 362-364. / Reşîd Rızâ, "Fıkıh ve Fetâvâ: Muhâvere: Bir Muhakkık ile Mukallid Arasında 5 Cifir - Aslı ve Ma'nâsına Dâir", çev. Aksekili Ahmed Hamdi, *SR*, C. 9, S. 232, (14 Rebîulevvel 1331 / 20 Şubat 1913 / 07 Şubat 1328), s. 414-415. / Reşîd Rızâ, "Fıkıh ve Fetâvâ: Muhâvere: Bir Muhakkık ile Mukallid Arasında", çev. Aksekili Ahmed Hamdi, *SR*, C. 9, S. 233, (21 Rebîulevvel 1331 / 27 Şubat 1913 / 14 Şubat 1328), s. 425-427. / Reşîd Rızâ, "Fıkıh ve Fetâvâ: Muhâvere: Bir Muhakkık ile Mukallid Arasında", çev. Aksekili Ahmed Hamdi, *SR*, C. 10, S. 235, (05 Rebîülâhir 1331 / 13 Mart 1913 / 28 Şubat 1328), s. 10-12. / Reşîd Rızâ, "Fıkıh ve Fetâvâ: Muhâvere: Bir Muhakkık ile Mukallid Arasında 6, İctihâd ve Taklîd", çev. Aksekili Ahmed Hamdi, *SR*, C. 10, S. 236, (12 Rebîülâhir 1331 / 20 Mart 1913 / 07 Mart 1929), s. 26-29. / Reşîd Rızâ, "Fıkıh ve Fetâvâ: Muhâvere: Bir Muhakkık ile Mukallid Arasında 6, İctihâd ve Taklîd", çev. Aksekili Ahmed Hamdi, *SR*, C. 10, S. 237, (19 Rebîülâhir 1331 / 27 Mart 1913 / 14 Mart 1329), s. 43-45. / Reşîd Rızâ, "Fıkıh ve Fetâvâ: Muhâvere: Bir Muhakkık ile Mukallid Arasında 7, Vahdet-i İslâmiyye ve İctihâd", çev. Aksekili Ahmed Hamdi, *SR*, C. 10, S. 238, (26 Rebîülâhir 1331 / 03 Nisan 1913 / 21 Mart 1329), s. 66-68. / Reşîd Rızâ, "Fıkıh ve Fetâvâ: Muhâvere: Bir Muhakkık ile Mukallid Arasında 7, Vahdet-i İslâmiyye ve İctihâd", çev. Aksekili Ahmed Hamdi, *SR*, C. 10, S. 239, (04 Cemâziyelevvel 1331 / 10 Nisan 1913 / 28 Mart 1329), s. 79-80. / Reşîd Rızâ, "Fıkıh ve Fetâvâ: Muhâvere: Bir Muhakkık ile Mukallid Arasında 7, Vahdet-i İslâmiyye ve İctihâd", çev. Aksekili Ahmed Hamdi, *SR*, C. 10, S. 241, (18 Cemâziyelevvel 1331 / 24 Nisan 1913 / 11 Nisan 1329), s. 111-112. / Reşîd Rızâ, "Fıkıh ve Fetâvâ: Muhâvere: Bir Muhakkık ile Mukallid Arasında 7, Vahdet-i İslâmiyye ve İctihâd", çev. Aksekili Ahmed Hamdi, *SR*, C. 10, S. 242, (25 Cemâziyelevvel 1331 / 01 Mayıs 1913 / 18 Nisan 1329), s. 128-130. / Reşîd Rızâ, "Akâid-i İslâmiyye", çev. Aksekili Ahmed Hamdi, *SR*, C. 10, S. 237, (19 Rebîülâhir 1331 / 27 Mart 1913 / 14 Mart 1329), s. 42-43. / Reşîd Rızâ, "Akâid-i İslâmiyye", çev. Aksekili Ahmed Hamdi, *SR*, C. 10, S. 238, (26 Rebîülâhir 1331 / 03 Nisan 1913 / 21 Mart 1329), s.

Akseki'nin bu dergide Mısır'dan yaptığı tercümelemler onun İslâm dünyasının ilmî ve fikrî çalışmalarına yönelik ilgisini ve fikr-i takibini göstermesi açısından önemlidir. Hocası Mehmed Âkif gibi Akseki de İslâm yenilikçiliğinin Cemâleddîn-i Efgânî ve Muhammed Abduh'un yanı sıra bilhassa M. Reşid Rızâ tarafından 1898'den itibaren Kahire'de yayımlanan el-Menâr dergisi aracılığı ile temsil edilen düşünce damarını yakından takip etmiş ve özellikle Sebîlürreşâd'daki tefsir yazılarında da Abduh'tan yaptığı tercümelemler / iktibaslar³⁶⁸ yer almıştır.

Dergide bahsi geçen makaleler dışında Nisaiyat başlığı altında tesettür, feminizm, kadının vazifeleri ve hakları, aile konuları işlenmiştir. Yine dergide cihadın İslam dini açısından hükmü ve önemini anlatan makaleler kaleme alınmış; sosyal adalet, riba yasağı ve sigorta sistemiyle ilgili konulara değinilmiş; içkinin toplumsal-bedensel zararları, içki yasağı,

---

62-64. / Reşid Rızâ, "Akâid-i İslâmiyye", çev. Aksekili Ahmed Hamdi, *SR*, C. 10, S. 239, (04 Cemâziyelevvel 1331 / 10 Nisan 1913 / 28 Mart 1329), s. 78-79. / Reşid Rızâ, "Akâid-i İslâmiyye: Taklid ve İctihad", çev. Aksekili Ahmed Hamdi, *SR*, C. 10, S. 240, (11 Cemâziyelevvel 1331 / 17 Nisan 1912 / 04 Nisan 1329), s. 91-95. / Reşid Rızâ, "Akâid-i İslâmiyye", çev. Aksekili Ahmed Hamdi, *SR*, C. 10, S. 241 (18 Cemâziyelevvel 1331 / 24 Nisan 1913 / 11 Nisan 1329), s. 107-110. / Reşid Rızâ, "Akâid-i İslâmiyye: Vücub-Vacib", çev. Aksekili Ahmed Hamdi, *SR*, C. 10, S. 242, (25 Cemâziyelevvel 1331 / 01 Mayıs 1913 / 18 Nisan 1329), s. 126-127.

³⁶⁸ Bu çerçevede Akseki'nin çeşitli yazılarında Tefsîrü'l-Menâr'da Muhammed Abduh'a ait takrirlerden yaptığı tercümelemler söz konusudur. Meselâ Âl-i İmrân sûresinin 118. âyetinin tefsir edildiği yazısı ("Tefsîr-i Şerîf", *SR*, C. 2-9, S. 46-228, 10 Kânûnisâni 1328/23 Ocak 1913, s. 341-44) bazı tasarruflarla beraber tamamına yakın kısmı Tefsîrü'l-Menâr'dan tercümedir (Krş. Tefsîrü'l-Menâr, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1994, IV, 67-73). Taaddüd-i zevcât meselesi ile ilgili yazı dizisinin bir sayısının ("Tefsîr-i Şerîf - İslâmiyet ve Taaddüd-i Zevcât -5-", *SR*, C. 11, S. 284, [6 Şubat 1329/19 Şubat 1914], s. 379-81) tamamına yakını da Muhammed Abduh'un bu tefsirdeki Nisâ sûresinin 2-4. âyetleriyle ilgili açıklamalarından özetlenmiştir (Krş. Tefsîrü'l-Menâr, IV, 276 vd.). Akseki'nin söz konusu yazı dizisinin baş tarafında bu tefsirin dışında kullandığını söylediği kaynaklardan bazıları şunlardır: Muhammed Abduh'un kadınlık hakkındaki makaleleri ve fetvaları, Reşid Rızâ'nın aynı konu ile ilgili yazdığı eserleri ve fetvaları, Ferîd Vecdî'nin el-İslâm rûhu'l-medenîyye'si ile el-Mer'etü'l-müslime'sidir. Bu iki metinden ilki Mecelletü'l-Menâr'ın III ve IV. ciltlerinde tefrika edilen, daha sonra 1324 (1908) yılında kitap olarak ilk baskısı yapılan Muhâveretü'l-muslih ve'l-mukallid'dir. Akseki bu metinden yaptığı tercümelemlerin bir kısmını Sebîlürreşâd'da on tefrika olarak önce yazar ve mütercim adını belirtmeden yayımlar, 1332 (1913) yılında da tamamını müellif ve mütercim adını vererek Mezâhibin Telfiki ve İslâm'ın Bir Noktaya Cem'i adıyla kitap olarak neşreder. Akseki'nin Reşid Rızâ'dan yaptığı bir diğer önemli tercüme ise Mecelletü'l-Menâr'da "Emâlî-i Diniyye" başlığı altında yayımlanan (ilk tefrika: C. 2, S. 28, [23 Eylül 1899], s. 438-40) yazı dizisinden "Akâid-i İslâmiyye" başlığı ile yayımladığı tercümedir (*SR*, 237-273. sayılar arasında on sekiz tefrika).M. Suat Mertoğlu, "Akseki'nin Ahmed Muhammed Şakir'e Bir Mektubu: Sebîlürreşâd Yazarı Ahmet Hamdi Akseki'nin İslâm Dünyasına İlgisine Dair Notlar", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 36, (2016), s. 167.

içkiyle mücadele, kumar konularında fikirler beyan edilmiş; Arapça ve Türkçe hutbelere, vaazlara yer verilmiş; vaizler makalelere konu edilmiştir.

Nisaiyat başlığı altında kaleme alınan makalelerde, İslam'ın Batılıların ve Batıcıların iddia ettiği gibi kadınları ezmediği, onlara büyük bir değer verdiği örneklerle anlatılmaktadır. Kadının konumu meselesi gündeme geldiğinde onların eğitilmesi ve çalışma hayatına katılmaları uygun işlerde çalışmaları şartıyla hoş karşılanmaktadır. Dergi çevresi kadının tesettürünü ihmal etmeden bazı alanlarda eğitim görebileceğini ve çalışabileceğini söylemektedir. Dergi çevresi kadınların öncelikle çocuk bakımı ve ev ekonomisi gibi alanlarda eğitim almalarını savunur gözükmektedir. Kızların, kadınların yabancı okullarda okumalarına karşı çıkan dergi yazarları kızların çağdaşlaşmak adına yabancı dil öğrenmelerine de hoş bakmazlar.³⁶⁹

Dergide feminizm ile ilgili yazılan makalelerde; İslam dininin kadınlara tüm haklarını verdiğini dolayısıyla feminizmin Müslüman kadınlara bir getirisi olmayacağı vurgulanır.³⁷⁰

Mecmûa içki, kumar ve faizin hem toplumsal hem de dinî zararlarını anlatan makalelere sayfalarında yer vermiştir. Hilâl-i Ahdar Cemiyeti'nin yapmış olduğu çalışmaları halka duyurma vazifesini yürütmüştür.

Savaş zamanlarında ise mecmûa; cihad çağrısı yapan bir merci görevi üstlenmiştir.

3.3. İslam Mecmûası'nda Yer Alan Makaleler

1. H. Şibâyoğlu, Fıkıh: "*Gına ve Elhan ile Kur'ân-ı Kerîm Okumak ve Bu Hususta Fukahânın Nazarları*", C: 1, S: 1.

2. Musa Cârullah Bigiyef, Fıkıh: "*Şerî'at-ı İslâmiyeye Benim Nazarım*", C: 1, S: 1.

3. Ziya Gökalp, Fıkıh: "*Fıkıh ve İctimâiyat*", C: 1, S: 2.

4. Muallim Mustafa Şeref, Fıkıh: "*Fukahâya Göre Hukûk-i Amme*", C: 1, S: 3.

5. Ziya Gökalp, İctimâiyat: "*İctimâ-î Usûl-ı Fıkıh*", C: 1, S: 3.

---

³⁶⁹ Efe, "Uzun Soluklu İslamcı Bir Dergi: Sebilürreşâd".

³⁷⁰ Efe, "Uzun Soluklu İslamcı Bir Dergi: Sebilürreşâd".

6. Haşim, Fıkıh: "*İslâm Hukuku, Hükmî Şahsiyet 1-2*", C: 1, S: 4, 5.
7. Seyyid Bey (İzmir Mebusu), Fıkıh: "*İctihad ve Taklid*", C: 1, S: 4, 5, 7.
8. Halim Sabit, "*İctimâ-i Usûl-ı Fıkıh Meselesi Münasebetiyle*", C: 1, 2 S: 5, 10, 11, 12, 14, 18.
9. Kazanlı Mahmud Fuad Toktar, İslâm Matbuatı: "*Zebh Meselesi*", C: 1, S: 5.
10. Mustafa Şeref, Fıkıh: "*İctimâ-i Usûl-ı Fıkıh Nasıl Te'essüs Eder?*", C: 1, S: 6.
11. Musa Cârullah Bigiyef, İslâm matbuatı: "*Zebih Meselesi*", C: 1, S: 6.
12. Ziya Gökalp, İctimâiyat: "*Hüsün ve Kubuh: İctimâ-i Usûl-ı Fıkıh Meselesi Münasebetiyle*", C: 1, S: 8.
13. Mansûrîzâde Said, İslâm Kadını: "*Teaddüd-i Zevcât*", C: 1, S: 8, 9, 11, 12, 13.
14. Veliyyüddin (Aydın Mebusu), Fıkıh: "*Hukûk-ı İslâm*", C: 1, S: 9.
15. Mehmet Bahaeddin, Fıkıh: "*Makâm-ı Fetvâ'nın Bir İftâsı Münasebetiyle*", C: 1, S: 9.
16. Ziya Gökalp, İctimâiyat: "*Örf Nedir?*", C: 1, S: 10.
17. Mansûrîzâde Said, Fıkıh: "*Cevâzın Ahkâm-ı Şer'iyeden Olmadığına Dair*", C: 1, 2, 3, S: 10, 14, 25.
18. Şerefeddin [Yaltkaya], Fıkıh: "*Cevâzın Ahkâm-ı Şer'iyeden Olmadığına Dair Makalesi Münasebetiyle*", C: 1, S: 12.
19. H. S. [Halim Sabit], Tasavvuf: "*Takva-Örf*", C: 2, S: 13.
20. Şerefeddin [Yaltkaya], Müdafaa: "*İntikada Cevap*", C: 2, S: 14.
21. Halim Sabit, Fıkıh: "*İcma: İctihad-Müctehid*", C: 2, S: 19, 21.
22. Mansurizâde Said, Fıkıh: "*İctihâd Hatâları*", C: 2, S: 21.
23. Halim Sabit, Fıkıh: "*İctimâi Enmûzeclere Göre İctihad Zümreleri: İcmâ-i Fukahâ*", C: 2, S: 22.
24. Mansurizâde Said, Müdafaa: "*İzmirli İsmail Hakkı Efendi'ye Müdafaa*", C: 2, S: 22.
25. Mansurizâde Said, Fıkıh: "*İctihâd Hatâları*", C: 2, 3, 4, S: 23, 26, 27, 28, 38.

26. Halim Sabit, Fıkıh: "*İcma: İcmâ-i Fukahânın Tarifi ve İzahlar*", C: 2, S: 23.
27. Halim Sabit, Fıkıh: "*İctihad ve İcmâ*", C: 2, 3, S: 24, 25, 26, 27.
28. Ahmed Besim Atalay, Ahlâk: "*Temâyülât-ı Ahlâkiye ve Örf*", C: 3, S: 25.
29. Rızaeddin bin Fahreddin, Fıkıh: "*İbn-i Teymiye'nin İcma, İctihad ve Taklid Meseleleri Hususundaki Nazarı*", C: 3, S: 26.
30. Halim Sabit, Fıkıh: "*Velâyet-i Diniye*", C: 3, S: 28, 31.
31. Halim Sabit, İslâm İctimâiyatı: "*Velâyet-i Hukukiyye: Bugünkü İctimâî Enmûzeclere Göre İctihad ve İcma*", C: 3, S: 33.
32. Ziya Gökalp, İctimâiyat: "*Diyanet ve Kaza*", C: 3, S: 35.
33. Halim Sabit, İslâm İctimâiyatı: "*Dinşinaslar ve Fakihler*", C: 3, S: 35.
34. Besim Atalay, Ahlâk: "*Din ve Ahlâk, İbâdât-ı İslâmiyye ve Ahlâk*", C: 4, S: 39, 40.
35. [Ziya Gökalp?], İslâm İctimâiyatı: "*Din ve Şerî'at (Diyânî ahkâm ve kazâî ahkâm-Din, Şerîat, Fıkh-ı İslâm, Hukuk-ı İslâm, Usûl-i Hukuk-ı İslâm) Müftü ve Kadı (Müftü ve kadının vazifeleri ve mercileri)*", C: 4, S: 44.

3.3.1. Yazarlarına Göre Makalelerin İçerik Değerlendirmesi

3.3.1.1. Ziya Gökalp Makaleleri

İslam Mecmûası'nın yayın hayatına girmesinde Ziya Gökalp'in düşüncelerinin etkisi büyüktür. Ziya Gökalp'in yakın arkadaşı Kazım Nami Duru, derginin kurulma amacını "*Ziya Gökalp*"adlı eserinde,³⁷¹ İslam Mecmûası'nda imzasız olarak yer alan ancak Ziya Gökalp'e ait olduğunu söylediği "*Din ve Şerî'at*"³⁷²adlı makalede, Gökalp'in açıkladığını söyler. Ziya Gökalp'in "*İctimâî Usûl-i Fıkh*" adını verdiği, İslam hukuku ile sosyoloji arasında ilişki kurmaya yönelik görüşlerinin doğduğu, bu konuyla ilgili en çok makale kaleme aldığı mecra İslam Mecmûası'dır. Ziya Gökalp

³⁷¹ Kazım Nami Duru, *Ziya Gökalp*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1965, s. 89.

³⁷² [Ziya Gökalp?], "*Din ve Şerî'at (Diyânî ahkâm ve kazâî ahkâm - Din, Şerîat, Fıkh-ı İslâm, Hukuk-ı İslâm, Usûl-i Hukuk-ı İslâm) Müftü ve Kadı (Müftü ve kadının vazifeleri ve mercileri)*", *İM*, C. 4, S. 44, (22 Receb 1334/12 Mayıs 1332/25 Mayıs 1916), s. 905-908. İleride makalenin içeriğinden bahsedilecek.

dinin temel esasları ile değişen yaşam arasında ilişki kurmaya, kendi sosyoloji görüşü çerçevesinde fikhın ve usûl-i fikhın klasik kavramlarına yeni tanımlamalar getirerek başlamıştır.

Ziya Gökalp'in İslam Mecmûası'nda "ictimâî usûl-i fikh" tartışmalarını başlatan, II. Meşrutiyet'in tartışma ortamına yeni bir tartışma kazandıran ilk yazısı "Fıkıh ve İctimaiyat" başlığını taşımaktadır.³⁷³ Yazar makalede insan davranışlarını "nef ve zarar" ve "hüsün kubuh" açısından değerlendirir. Davranışları fayda ve zarar açısından değerlendirmemek gerektiğini düşünse de³⁷⁴ fayda ve zararı belirleyen akıl olduğunu, fayda ve zararı inceleyen ilmin de "tedbir ilmi" olduğunu söyler ve bu ilmi "tedbir-i nef", "tedbir-i menzil", "tedbir-i medine" ve "tedbir-i devlet" olarak sınıflandırır.³⁷⁵ Fikhın İslâm alemindeki tanımını: "*İnsanın amellerini hüsün ve kubuh (iyilik ve kötülük) nokta-i nazarından tetkik ve takdir eden ilim*" yaptıktan sonra hüsün yahut kubuhan hâiz olan amelleri "dinî ibadetler" ve "hukuki muameleler" diye ikiye ayırır, fikh-ı İslâmın ise "menâsik-i İslâmiye" ve "hukûk-ı İslâmiye" diye iki bölümü kapsadığını, son asırda fikh için "hukûk-ı İslâmiye" tabirinin kullanıldığını söyler. "Zihincilik" ve "menfaatçilik" nazariyelerini ehl-i sünnet ulemâsı gibi reddeder, hüsün ve kubuhda şer'in hakim olduğunu, Şer' amellerin hüsün ve kubuhunu iki ölçütün belirlediğini, bunlardan birincisinin nass, ikincisinin örf olduğunu söyler ve bunları tanımlar.³⁷⁶ "Mü'minlerin iyi ve güzel gördüğü şeyler Allah katında da iyi ve güzeldir" hadis-i şerifi ve "Örf ile amel, nass ile amel gibidir" fikh kuralından yola çıkarak örfün nassın yerini tutacağını söyler. Amelin iyiliği-kötülüğü toplumsaldır, toplum değiştikçe iyi-kötü algısı da değişir görüşünü savunur.³⁷⁷

---

³⁷³ Ziya Gökalp, "Fıkıh ve İctimaiyat", *İM*, C. 1, S. 2, (30 Rebiülevvel 1332/13 Şubat 1329/26 Şubat 1914), s. 40-44. Yazarın makaleleri Fıkıh veya İctimâiyyat üst başlıkları altında yayımlanmıştır.

³⁷⁴ Ziya Gökalp'e göre davranışlar fayda-zarara göre akıl çerçevesinde değerlendirilirse vicdan yerini "müdebbire", akıl ise hıfzıssıhha ve iktisata bırakır. Ziya Gökalp, "Fıkıh ve İctimaiyat", s. 40-44.

³⁷⁵ Ziya Gökalp, "Fıkıh ve İctimaiyat", s. 40.

³⁷⁶ Nass: Kur'an-ı Kerim ve sünnetteki deliller. Örf: Sosyal vicdan. Ziya Gökalp, "Fıkıh ve İctimaiyat", s. 40-44.

³⁷⁷ Ziya Gökalp, "Fıkıh ve İctimaiyat", s. 40-44. Ziya Gökalp'in bu makalesiyle birlikte ileri sürmeye başladığı görüşleri Sebülürreşâd'da İzmirli İsmail Hakkı tarafından eleştirilmiştir.

Gökalp'in ictimâî usûl-i fıkıh görüşleri çerçevesinde kaleme aldığı bir diğer makalesi İctimâiyat üst başlığı altında yayımladığı "*İctimâ-i Usûl-ı Fıkıh*" makalesidir.³⁷⁸ Yazar makaleye fikhın kaynağının nass ve örf olmak üzere olduğunu tekrarlayarak başlar ve nasslarla eşdeğer, hatta onların önüne geçecek biçimde bir örf tanımına gider. Örfün değişmeye bağlı yönüne atıflarda bulunur. İctimâiyât ilmi müsbet bir ilim olarak ancak yakın zamanlarda teşekkül etmeye başladığından bu tetkiklerin icrasıyla böyle bir ilmin tedvînini geçmiş asırlardan beklemenin doğru olmadığı görüşündedir. Bazı fakihlerin nass örfden mütevellit ise mevrîd-i nassda ictihada cevaz olduğu görüşünde olduklarını söyler. Ehl-i Medine bilhassa İmam-ı Malik, İmam-ı Azam, İmam Ebu-Yusuf Hazretleri ve Zahirîye Mezhebi'nin imamı olan Davud bin Ali³⁷⁹ ile ilgili görüşlerini aktarır. İctihadın örfe uyum sağlamak ihtiyacından doğduğunu, fikhın gelişiminin örfün gelişimiyle beraber yürüdüğünü, fikhın tarihini yazmak için öncelikle İslam örflerinin tarihini bilmek gerektiğini söyler. İslam şeriatının kıyamete kadar baki kalacağına inananların aynı zamanda bu şeriatın canlılığını da kabul etmeleri gerektiğini belirtir. Fikhın nassî bir usulü olduğu gibi içtimai bir usulü de vardır görüşündedir. Toplumların gelişmeleriyle birlikte, hukuk kurallarının da buna denk bir şekilde geliştirilmesi ve bunun için çalışılması gerektiğini, bu işi de sosyolog ve İslâm hukukçularının birlikte yapabileceklerini söyler:

"Fakat bu içtimai usûl-i fıkıh -içtimâiyât ilminin tesisi bu asra nasip olduğu için- şimdiye kadar tedvin edilememiş bunun tesisi vazîfesi bu zamanın fakih ve içtimâiyâtçılara kalmıştır. Fakihler ve içtimâiyâtçılar diyorum: Çünkü bunu ne yalnız fakihler, ne de yalnız

---

³⁷⁸ Ziya Gökalp, "İctimâ-i Usûl-ı Fıkıh", *İM*, C. 1, S. 3, (14 Rebiülâhir 1332/27 Şubat 1329/12 Mart 1914), s. 84-87. İlk makalesini Fıkıh, diğer tüm makalelerini İctimâiyat üst başlığında yayımlamıştır.

³⁷⁹ İmam Mâlik hazretleri Medine ahâlisinin içtimai ananesini de sünnetin halk arasında münteşir bir şekli diyerek mâ bihi't-tatbîk addediyordu. Örfün pâyansız ihtiyaçları bu membalarla da tatmin olunamadığı vakit icmâ ve kıyâs esaslarına müracaat edildi. Aynı zamanda İmâm-ı Azam hazretleri örfün müstakil bir esas olarak nazara alınması lüzumunu hissederek nâsın ihtiyacına evfak olan ciheti kıyasa tercih etmekten ibaret olan (istihsân) kaidesini vaz'etti. İmam Ebu-Yusuf hazretleri, "Nas ile örf teâruz ederse bakılır: Eğer nas örfden mütevellid ise örfte itibar edilir." kaidesini kabul etti. Örfte ve içtihatı itibar etmeyen, nassın zâhiri mânâsına tevfi-k-i hareketten başka bir esas kabul eylemeyen, yalnız bir fakih zuhur etti. Bu zât Zâhiriye mezhebinin imamı olan (Davud bin Ali) idi. Ziya Gökalp, "İctimâ-i Usûl-ı Fıkıh", s. 84-87.

*içtimâiyatçılar yapamaz. Bu iki sınıfın ilmî teâvünü olmadıkça bu yeni ilim teessüs edemez.*³⁸⁰

Devamında örfün şekillerini ve bunlarla ilgili yapılması gereken üç çalışmayı sıralar.³⁸¹ Makalenin son paragrafında ilk kez ictimâî usûl-i fıkıh ifadesini kullanır ve ictimâî usûl-i fıkıhın sınırlarını şöyle çizer:

*"...içtimai usûl-i fıkıh, fıkıhın içtimai membalarını tetkik etmekle beraber hiçbir zaman fıkıhın yerini tutmak iddiasında bulunamaz. Nasıl ki nassî usûl-i fıkıhta da böyle bir davada bulunamamıştır. İftâ ve kaza vazifeleri usûlcülere değil ahkâm-ı fer'iyeyi tensîs ile uğraşan fakihlere aittir. Usulcülere gelince bunlardan birinci kısım nusûs sahasında, ikinci kısım içtimâiyat âleminde fakihlere yol göstermek vazifeleriyle mükelleftirler. Fakihler bu iki usulün ikisinden de müstağni olamazlar."*³⁸²

Gökalp'in diğer bir makalesi ise "*Hüsün ve Kubuh: İctimâ-î Usûl-ı Fıkıh Meselesi Münasebetiyle*"³⁸³ başlığını taşımaktadır. Yazar makalede hüsün ve kubuh terimlerinin fayda ve zararlar karıştırıldığını söyler ve karıştırılmanın sebebini bu kavramların maddi ve manevi olmak üzere iki anlamlı olmasına bağlar. İyi ve kötü sıfatlarının maneviyata mahsus olduğunu, fakat mecaz yoluyla maddi şeyler için de kullanılabileceğini, manevi yarar ve zararı, maddi yarar ve zarardan ayırmak şartıyla, yararlı ve zararlı sıfatların maddiyat ve maneviyatı içine alabileceğini söyler. Maddi alandaki iyi ve kötüyü elem ve haz açısından değerlendirdikten sonra manevi olan iyiye "hayır", kötüye de "şer" denildiğini ifade eder. Hüsün ve kubuhun maddî yarar ve zarara yani haz ve eleme iki şekilde uymadığını, haz ve elemin ferdî şuurla ayırt edildiğini, oysaki hüsün ve kubuhun içtimai vicdanla takdir edildiğini belirtir. İyi ve faydalı olma konusu sadece dini konularla ilgili olmadığını, siyasi ve milli konularda da durumun aynı olduğunu söyler. İçtimai vicdanın akıldan farkını "*...akıl bütün insanlarda müşterek olduğu halde her cemaatin vicdanı kendine mahsustur. Akıl için*

---

³⁸⁰ Ziya Gökalp, "İctimâ-î Usûl-ı Fıkıh", s. 84-87.

³⁸¹ Örfün, efkâr-ı umumiye (opinion publique), âdât (moeurs), teamül (coutume), istîmal (usage), anane (tradition) gibi şekilleri var. Fakihlerin icmâi, milli şûrânın kararları da örfün bir nevi tecellileridir. Hatta (tevâtür)ün, örfün milli tesirlerinden âzâde olup olmadığını anlamak da bir içtimâiyat meselesidir. Evvelen örfün bu gibi muhtelif şekillerini ilmen tarif ve tasnif etmek lazımdır. Sâniyen örfün ahlâkî, hukukî, siyasi kısımları vardır ki aralarındaki farklar taharrî ve tayin edilmek iktizâ eder. Sâlisen örfteki tahavvül ve tekâmüllerin sair tabîî hadiselerde olduğu gibi sabit ve zaruri kanunlara tâbi olup olmadığı tetkik edilmelidir. Ziya Gökalp, "İctimâ-î Usûl-ı Fıkıh", s. 84-87.

³⁸² Ziya Gökalp, "İctimâ-î Usûl-ı Fıkıh", s. 84-87.

³⁸³ Ziya Gökalp, "Hüsün ve Kubuh: İctimâ-î Usûl-ı Fıkıh Meselesi Münasebetiyle", *İM*, C. 1, S. 8, (25 Cemâzîyelâhîr 1332/8 Mayıs 1330/21 Mayıs 1914), s. 228-230.

*tarik birdir, derler. Fakat vicdanlar için yol başka başkadır. Bundan dolaydır ki bir cemaatçe iyi telakki olunan hususlar diğer bir cemaat için kötü addolunabilir. Akıl bütün insanlarda müşterek olduğu halde her cemaatin vicdanı kendine mahsustur...akıl, mefhumları tasnif ederek belli kanunlar çıkarır. Oysa "kıymetlerin takdiri ictimai vicdana yani örfe aittir" cümlesiyle izah eder.*³⁸⁴

Gökalp'in bir diğer makalesi "*Örf Nedir?*" başlığını taşımaktadır.³⁸⁵ Makalenin başlığına bakıldığında fıkıh literatürü içinde örfle ilgili bilgilere ulaşılacağı düşünülse de yazar örfün ne olduğuna ilişkin açıklamalarında sadece sosyolojik tanımlamalara yer vermiş, fikhî açıdan örfün içeriğine, çeşitlerine, ortaya çıkış şekillerine ve değişimine dair bilgilere yer vermemiştir. Yazar makaleye örfün ne olmadığını anlatarak başlamıştır. Devamında örf ve adetin birbiriyle karıştırıldığını söyler ve bunların tanımlarını yapar. Her âdetin örf, her örfün de âdet olmadığını nâsça makbul ve merdud çerçevesinde izah eder. Örfü: "*...yalnız 'nâsça makbul olan kaideler' mânâsına delâlet etmez. Örf aynı zamanda 'nâsça makbul ve merdud olan kaideleri temyiz ve takdir etmek melekesi' demektir. Bu melekenin makbul gördüğü kaidelere (mâruf), merdud gördüğü kaidelere (münker) denilir ki birincisi nâsın tahsîn, ikincisi takbih ettiği kaideler mânâsınadır. O halde örf hem (ictimai kaidelere) hem de (ictimai vicdana) alem olmuş olur.*" şeklinde tarif eder. Devamında ise; "*İctimai kaideler demek olan örfü, ferdî amellerden nasıl tefrik edebiliriz?*" sorusunu cevaplar. Bir kaidenin ictimai vasıf taşıyabilmesi için, fertlerin hem hayati tabiatı dışında, hem de iradesi üstünde bulunması gerektiğini belirtir. Bu iki şartı sağlamayan hayati ve ruhi davranışların ictimai özellik taşımayacağını ve dolayısıyla ictimai bir kaide oluşturmayacağını dile getirir. Devamında cemaati ve ictimai kaideleri tanımlar, ictimai kaide olarak ifade ettiği örfün tabiatı itibarıyla uzvi bir mevcudiyeti olmadığını ve örfün fertlere kendisini kabul ettirmesinin "tergib" ya da "terhib" yoluyla olacağını belirtir. Fertlerin

---

³⁸⁴ Ziya Gökalp, "Hüsün ve Kubuh: İctimâ-î Usûl-ı Fıkıh Meselesi Münasebetiyle", s. 228-230.

³⁸⁵ Ziya Gökalp, "Örf Nedir?", *İM*, C. 1, S. 10, (24 Receb 1332/5 Haziran 1330/18 Haziran 1914), s. 290-295.

mefkürevi ictimai kaidelere uygun davranmak istediklerini ancak ferdi istek ve özelliklerinin buna imkan vermediğini, örfü cemaatte zahir olan fiillerde değil, ictimai bir iman ile inanılan, ictimai bir aşk ile sevilen kaidelerde aramak gerektiğini söyler.³⁸⁶

Gökalp'in bir diğer makalesi "*Diyanet ve Kaza*"³⁸⁷ ismini taşır. Yazar makaleye ilkel toplum ve ilerlemiş toplumda yaşamayı kıyaslayarak "taksîm-i a'mâl" kaidesinin tanımına varır. Bu kaidenin tesis edebilmesi için öncelikle yapılması gerekenleri örneklerle anlatır.³⁸⁸ Devamında ihtisas fertlerini havas ve avam diye ikiye ayırır. Diğer hususlarda mevcut bulunan bu ihtisas ve taksîm-i a'mâl kaidesinin din sahasında da olabileceğini söyler ve diyanet-kaza üzerinden mevzuyu izah etmeye başlar. İslâmiyet'te başlangıçta ihtisas ve taksîm-i a'mâl'in olduğunu fakat zamanla bu teşkilatın başka işlerle uğraşır hale geldiğini, İslâmiyet'in başlangıçta bir işin diyânî hükümlerini, kazâî hükümlerinden ayırdığını, ilk asırlarda diyânî hükümleri bildirmek üzere (müftülük), kazâî hükümleri bildirmek üzere (kadılık) makamlarını tesis ettiğini dile getirir ve İmâm-ı Âzam hazretlerinden³⁸⁹ örnek verir. Devamında ise; "*Diyânetle kazâ birbirinden o kadar ayrıdır ki diyâneten câiz olmayan birçok işlerin kazâen câiz olduğu kesretle görülür.*" der ve bu söylediğini örneklerle delillendirir. Diyânet ve kazânın birbirinden farkını ve kesin olarak ayrılması gerektiğini şu cümlelerle izaha devam eder:

"Neşr-i diyânetle mükellef bir sınıf tâ evvelden beri vardır demiştik. Evet, başta müftüler olmak üzere müderrisler, meşâyih, imamlar, hatipler, vaizler ve hac delilleri bu vazife ile mükelleftirler. Bunlar bir diyânet nezâretinin zîr-i murâkabesinde muntazam bir teşkilât-ı diniye hâlini aldığı zaman artık memleketin ve bütün âlem-i İslâm'ın en ücra köşelerinde bile neşr-i diyânet vazifesinin hakkıyla ifâ edileceğinden emin olabiliriz. Taksîm-i a'mâl ve ihtisas kaidesi her sahada tatbik edildiği halde neden bu sahada tatbik edilmesin? Bir zât ilm-i kazâda mütehassıs olduğu halde ilm-i diyânette gayri-mütehassıs bulunabilir, yine bir diğer zât ilm-i diyânette mütehassıs bulunduğu halde ilm-i kazâda gayri-mütehassıs olabilir. Aynı kimsenin bu iki ilmi nefsinde

³⁸⁶ Ziya Gökalp, "Örf Nedir?", s. 290-295.

³⁸⁷ Ziya Gökalp, "Diyanet ve Kaza", *İM*, C. 3, S. 35, (29 Şevval 1333/27 Ağustos 1331/9 Eylül 1915), s. 756-760.

³⁸⁸ Bu kaidenin tesis edebilmesi için evvela her hırfetin, her fennin, her ilmin mütehassıslarını yetiştirmek, sâniyen her vazife hakiki mütehassısları tarafından deruhte edilmek lazımdır. Ziya Gökalp, "Diyanet ve Kaza", s. 756-760.

³⁸⁹ ...asında ümmetin müftisi olan İmâm-ı Âzam hazretleri bu iki makamın birleşmesi câiz olmadığı için "kâdi'l-kudât" vazifesini kabulden musırır istinkâf etti. Bu uğurda hayatını bile fedâ eyledi. Ziya Gökalp, "Diyanet ve Kaza", s. 756-760.

cemetmesi neden lazım gelsin? Haydi farz edelim ki bir adam bu iki ilme de tamamıyla vâkıftır, madem ki diyânî hükümler ile kazâî hükümler arasında bu kadar derin uçurumlar mevcuttur, bir kimsenin aynı zamanda böyle gayri kâbil-i telif iki nev'hükmün itâsıyla vazifedâr olması kat'iyen gayri-câizdir. Bir işin diyânî ciheti mukaddes olduğu için oraya idare-i maslahat, itilâfkârlık, hilecilik gibi dünyevi tedbirler giremez. Bir işin kazâî ciheti ise iktisâdî, sıhhi, fennî, birçok dünyevi icâbâta tâbi olmak mecburiyetindedir. Bizim mübâlât-ı diniye hususunda sâir milletlerden geri olmamızın sebebi şudur ki diyânetimizin esasları son derece âlî olduğu halde kazâmızdaki kaideler ve usûller gayet nakîselidir. Kazâ ile diyânet birbirine karıştırıldığı içindir ki kazâ işlerinden müştekî olan kimseler dine karşı da mübâlâtsiz oluyorlar. Diyânet ve kazâ birbirine karıştığı zaman ikisi de birbirine muzır olur. Çünkü bunların esasları ayrı ayrı gayelere matuftur. Fakat müftüler yalnız diyânî hükümleri itâ, kadılar yalnız kazâî vazifeleri icra ettiği zaman ikisi de vazifelerinin safvet ve tamametini muhafaza edebilir..."³⁹⁰

Derginin 44. sayısında imzasız olarak yayımlanan, Kazım Nami Duru'nun Ziya Gökalp'e ait olduğunu söylediği "*Din ve Şerî'at*"³⁹¹ başlıklı bir makale bulunmaktadır. Ancak yazının muhtevasında fıkıh kitaplarına olan atıflara bakılırsa Halim Sabit'in kaleminden çıkmış olması kuvvetle muhtemeldir.³⁹² Yazar makalede İslâmî düzenin sağlanması için gerekli olan esasları, İslâm hukukunun esaslarını, kadı ve müftülerin görevlerini özetlemiştir. Bir cemiyette amellerin iki türlü kuvve-i müeyyidesi olduğunu, bunlardan birincisinin manevi ve vicdani olan diyânî kuvve-i müeyyide olduğunu, diğerinin ise mahkeme tarafından ısdar olunan, maddî ve resmi hükümler olan kazaî kuvve-i müeyyide olduğunu belirtir. Bu iki kuvve-i müeyyideden kaynaklı İslâmiyet'te iki ayrı inzibat memuru olduğunu, vicdanlardaki manevi inzibatı temin ile mükellef olan inzibat memurunun müftüler, hariçteki yani hukuktaki maddî inzibatı temin ile mükellef olan inzibat memurunun kadılar olduğunu söyler ve müftülerin verdikleri hükümlere "fetâvâ", kadıların verdikleri hükümlere de "akziye" adı verildiğini belirtir. Yazar iki farklı müeyyideye sahip fetvâ ve kaza'nın Hazret-i Peygamber'in sünnetinde de söz konusu olduğunu belirterek onun kadı sıfatıyla verdiği hükümlerin kazaî olduğunu, Hz. Peygamber'in fetvâ

³⁹⁰ Ziya Gökalp, "Diyânet ve Kaza", s. 756-760.

³⁹¹ [Gökalp?], "Din ve Şerî'at (Diyânî ahkâm ve kazâî ahkâm - Din, Şerîat, Fıkıh-ı İslâm, Hukuk-ı İslâm, Usûl-i Hukuk-ı İslâm) Müftü ve Kadı (Müftü ve kadının vazifeleri ve mercileri)", s. 905-908.

³⁹² Sami Erdem, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usûlü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 124712), s. 160.

mahiyetinde olan sünnetleri dinî olduğu için "tebliğ" olarak kabul edildiğini ve dolayısıyla değişmez özellik taşıdığını dile getirir. Kaza mahiyetinde olan sünnetleri ise Hz. Peygamberden intikal etmiş örnek uygulamalar olmakla beraber "tebliğ" sayılmadığını, çünkü "Mahalli" ve "zamânî" olan bu hükümlerin başka bir hakimin kararıyla değişikliğe uğrayabileceğini dile getirdikten sonra yalnızca sünneti değil, nusus da bu bakımdan ayırmak gerektiğini ve ulemanın bu meseleye dair görüşleri olduğunu söyler ve bunu delillendirmek için Karafî'nin Furuk'una atıfta bulunur. Devamında ise şerî'at kelimesinin dönem dönem hangi anlamlarda kullanıldığını belirtir. "Fıkh-ı İslâm" ve "hukuk-ı İslâm" dan müstakil iki farklı ilim olarak bahseder. Fıkhı, yalnızca, müftilerin verdiği fetvâlardan oluşan diyanî ahkam olarak; "hukuk-ı İslâmı" ise "devlet-i şâri'a" (kanun koyucu devlet) olan "hükümet-i İslâmiyenin kuvve-i teşriyyesi tarafından ısdar olunan kanunnameler" olarak tanımlar. Diyanî ahkâmın istinbat kaidelerini gösteren ve dört delile dayanan usûl-i fıkh yanında, "Usûl-i hukuk-i İslâm" adında yeni bir ilim teşekkül edeceğini, bu yeni ilmin İslam devletine ait ale'l-umûm mahkemelerin medar-ı istinadı olan ahkâm-ı kazaiyenin yani kanunların tarz-ı teessüsünü irâe edeceğini, Usûl-i fıkhıtan farklı olarak bu ilmin menbalarının örften mütevellid olmayan nusûs ile örf, icma ve emr-i ulû'l-emr olduğunu söyler.

İslam ümmetinin umûr-i vicdaniyesini din idare edeceği gibi, umûr-i maddiyesini de şerî'at tanzim edecektir diyen yazar, bu iki farklı alanda söz söyleyen müfti ile kadının iki farklı merciye tabi olacağını, fetvânın kuvve-i müeyyidesi manevî ve vicdanî; akziyenin ise kuvve-i müeyyidesi maddî ve resmî olduğu da bu ayırmada temel prensip kabul edilmesi gerektiğini söyler. Devamında söylediklerini şöyle açıklar:

"Çünkü fetvâ, takvayı emirle mükellef olup buna maddî ve resmî bir kuvve-i müeyyide verilince icâbât-ı medeniyenin her şeklini kabul mecburiyetinde kalacağından artık takvayı emredemeyecek ve birçok idare-i maslahatları zaruret diye kabul edecek, binâenaleyh fetvânın yani dinin mahiyeti esasen maddî ve nebevî olan hukuk menzilesine tenezzül edecektir..."

Devamında yazar konuyu örnekle izaha devam eder.³⁹³

İctimâ-î Usûl-ı Fıkıh mevzusu sadece İslâm Mecmûası'nda tartışılmamıştır. Sebîlürreşâd'a, talebe-i ulumdan Iraklı A. K. imzalı bir şahsın, 12. cild 292. sayıda "Fıkıh ve Fetevâ" başlığı altında sorduğu on iki soru³⁹⁴ üzerine İzmirli İsmail Hakkı, yedi makale kaleme almıştır.³⁹⁵

Ziya Gökalp'in, İctima-i Usul-i Fıkıh ve örf bağlamında ileri sürdüğü görüşlerine yönelik, İzmirli'nin Sebîlürreşâd'ta vermiş olduğu cevapları şöyle özetleyebiliriz:

1. Gökalp, insanın amellerinin iki noktadan tetkik edilebileceğini belirtir. Fayda ve zarar- Hüsn ve kubuh. Amelleri fayda ve zarara göre inceleyen ilme "tedbir" adı verilir. Bu ameller sağlık, iktisat ve idare manalarını içine alır ve ferde, aileye, medeniyete ve devlete aittir. İnsan fiillerini iyi-kötü açısından inceleyen ilme ise İslam Dünyasında "fıkıh" adı verilir. Amelin güzelliğini ve kötülüğünü toplum değerlendirir. Amelin güzelliği-kötülüğü toplumsallığından ötürü, sosyal tekamüle bağlıdır. Toplum değiştikçe bu değerlendirmeler de değişir.³⁹⁶

Ziya Gökalp'in bu fikirlerinin usul-i fıkıh açısından ne derece sıhhatli olduğu, Sebîlürreşâd'a şu şekilde sorulmuştur: "İlm-i fıkıh, nef ve zarara müteallik olan amali tetkik etmez, hüsün ve kubuha müteallik amali tetkik eder deniliyor. Bu mesele muhterem Sebîlürreşâd'ca nasıldır?"³⁹⁷

İzmirli İsmail Hakkı'nın bu konuda cevabı şöyledir:

---

³⁹³ [Gökalp?], "Din ve Şerî'at (Diyânî ahkâm ve kazâî ahkâm - Din, Şerîat, Fıkıh-ı İslâm, Hukuk-ı İslâm, Usûl-i Hukuk-ı İslâm) Müftü ve Kadı (Müftü ve kadının vazifeleri ve mercileri)", s. 905-908.

³⁹⁴ Iraklı A[Aydın]. K[Kef], "Sebîlürreşâd Ceride-i İslâmiyyesi Hey'et-i Muhtereme-i İlmiyyesine!", SR, C. 12, S. 292, (20 Cumâdelevvel 1332 / 16 Nisan 1914 / 03 Nisan 1330), s. 93.

³⁹⁵ İzmirli İsmail Hakkı, "Fıkıh ve Feteva: Cevap 1 - 2 - 3 - 4 - 5 - 6", SR, C. 12, S. 292, (20 Cumâdelevvel 1332 / 16 Nisan 1914 / 03 Nisan 1330), s. 93. / İzmirli İsmail Hakkı, "Örfün Nazar-ı Şer'i'deki Mevkii", SR, C. 12, S. 293, (27 Cumâdelevvel 1332 / 23 Nisan 1914 / 10 Nisan 1330), s. 125. / İzmirli İsmail Hakkı, "Amel-i Ehl-i Medine", SR, C. 12, S. 294, (04 Cumâdelâhir 1332 / 30 Nisan 1914 / 17 Nisan 1330), s. 131. / İzmirli İsmail Hakkı, "İcma, Kıyas ve İstihsanın Esasları", SR, C. 12, S. 295, (11 Cumâdelâhir 1332 / 07 Mayıs 1914 / 24 Nisan 1330), s. 150-154. / İzmirli İsmail Hakkı, "Fıkıh-ı Zahiri", SR, C. 12, S. 296, (18 Cumâdelâhir 1332 / 14 Mayıs 1914 / 01 Mayıs 1330), s. 166. / İzmirli İsmail Hakkı, "İctihadın Bais-i Tevellüdü", SR, C. 12, S. 297, (25 Cumâdelâhir 1332 / 21 Mayıs 1914 / 08 Mayıs 1330), s. 186. / İzmirli İsmail Hakkı, "İctima-i Usul-i Fıkıha İhtiyaç Var mı?", SR, C. 12, S. 298, (03 Receb 1332 / 28 Mayıs 1914 / 15 Mayıs 1330), s. 216-221.

³⁹⁶ Gökalp, "Fıkıh ve İctimaiyat", s. 40.

³⁹⁷ İzmirli, "Fıkıh ve Feteva: Cevap 1 - 2 - 3 - 4 - 5 - 6", s. 94.

"Bizim ilm-i fikhımız nefsi-i insaniyyeye dünyevi ve uhrevi zararı mucip olan umurun ahkamını bildirir. İnsanın amellerini nef ve zarar nokta-i nazarından tetkik eder. Nitekim İmam-ı Azam Ebu Hanife fikhî kişinin kendi yararına ve zararına olan şeyleri bilmesi' diye tarif eder.

...

Demek oluyor ki, fikhımız a'mâl-i insaniyyeyi nef ve zarar nokta-i nazarından tetkik eder, nef ve zarara müteallik olan a'mâl-i fikhîtan ayırmak İslam fikhınca doğru değildir."³⁹⁸

2. Sebülürreşâd'a Gökalp'le ilgili yöneltilen ikinci soru, Gökalp'in İslam fikhını "menasik-i İslamiye ve hukuk-i İslamiye" şeklinde ikiye ayırmasıyla ilgilidir.³⁹⁹

İzmirli böyle bir ayırımın doğru olmadığı yönündeki kanaatini şöyle ifade eder:

"Fikh-ı İslami, menasik-i İslamiyye ve hukuk-i İslamiyye diye iki mebhas-ı müstakille ayırmak İslam fikhınca doğru değildir. Çünkü fukahamız hukuku şöyle taksim ediyorlar:

Hukuk dört kısımdır: Mahza hukukullah; mahza hukuk-i ibad, hukukullah ile hakku abd içtima edip hakkullah'ın galip olduğu hukuk, hakkullah ile hakku abd içtima edip hakku abdin galip olduğu hukuk

...

Görülüyor ki menasik-i İslamiye hukuk-i İslamiyyeye dahildir ve hukuk-i umumiyededir. Fikh-ı menasik-i İslamiye ve hukuk-i İslamiyyeye ayırmak Fikh-ı İslamiye mutabık değildir."⁴⁰⁰

3. Sebülürreşâd'a Gökalp'le ilgili yöneltilen üçüncü soru, "hüsün ve kubuh hakkında Ehl-i Sünnet'in mezhebi neden ibarettir?" şeklinde olmuştur.⁴⁰¹ Gökalp'in bu sorunun sorulmasına sebep olan cümleleri şöyledir:

"Bu günkü felsefe ve içtimaiyatın kuvvetli delillerle iptal ettiği "zihincilik" ve "menfaatçilik" nazariyelerini vaktiyle Ehl-i Sünnet uleması da reddetmişti. Ehl-i Sünnet'e göre hüsün ve kubuhda -akıl müdrük olmakla beraber şer' hakimdir."⁴⁰²

İzmirli hüsün ve kubuhla ilgili dört tanım yapıyor ve yaptığı tanımların ilk üçüyle ilgili olarak, "Bu üç manada kullanılan hüsün ve kubuh aklidir. Bu babda şer-i celil varid olmasa bile akıl onların hasen ve kabih olduğuna hükmeder. Bu hususta şer'in dahli yoktur. Burası beyne'l-ulema muttefekun aleyhtir." dedikten sonra tartışmalı olan dördüncü tanımı şöyle yapıyor:

³⁹⁸ İzmirli, "Fıkıh ve Feteva: Cevap 1 - 2 - 3 - 4 - 5 - 6", s. 94.

³⁹⁹ Gökalp, "Fıkıh ve İçtimaiyat", s. 41.

⁴⁰⁰ İzmirli, "Fıkıh ve Feteva: Cevap 1 - 2 - 3 - 4 - 5 - 6", s. 94.

⁴⁰¹ İzmirli, "Fıkıh ve Feteva: Cevap 1 - 2 - 3 - 4 - 5 - 6", s. 94.

⁴⁰² Gökalp, "Fıkıh ve İçtimaiyat", s. 42.

"Hüsün dünyada medha, ahirette sevaba müstehak olmak, kubuh dünyada zemme, ahirette de ikaba müstehak olmak demektir; taat hasen, masiyet kabihtir gibi. İşte münazaun fih olan hüsün ve kubuh bu dördüncü manaya olandır. (...)

Hüsün ve kubuhda akıl müdrik olmakla beraber şer' hakimdir, sözü bütün Ehl-i Sünnet mezhebi değildir, belki eimme-i Hanefiyece muhtar olan mezheptir."⁴⁰³

4.İzmirli'nin cevapladığı dördüncü soru, Gökalp'in "İmam Ebu Yusuf

Hazretleri (nass ile örf taarruz ederse bakılır: Eğer nass örften mütevellit ise örfe itibar edilir) kaidelerini kabul etti."⁴⁰⁴ cümlesine yöneliktir.

"Örf hakkında Ebu Yusuf'un görüşü nedir?" şeklindeki soruya, İzmirli İsmail Hakkı şu cevabı vermiştir:

"İmam Ebu Yusuf'un eşyay-ı sitte-i ribeviyye'de örfe veya nassa itibar etmesi hakkında kendisinden iki rivayet vardır.

Rivayet-i meşhuraya göre eşyay-ı sitte-i ribeviyyede itibar örfe değil nassadır. Fethu'l-kadir'de beyan olunduğuna göre nass örften akvadır. Çünkü örf batıl üzerine de olabilir: Leyali-i ma'dudedde mekabirde kandil yakmak gibi. Nass sabit olduktan sonra batıl olmak ihtimali yoktur.

Örf mütearef ve mültezem bulunduğu kimseler indinde hüccettir. Nass umum indinde hüccettir.

Nass doğrudan doğruya hüccettir, örf nass ile hüccettir. Örfün delili nasstır, nassın kendisi delildir.

Keza nassı nass olması itibariyle inkâr küfürdür. Örfü inkâr küfür değildir.

Ebu Hanife ile Ahmed'in mezhepleri mucibince ve eşyay-ı sitte-i ribeviyyede itibar nassadır, örf değildir. (...)

İmam Ebu Yusuf: "Nass Asr-ı Saadet'de mekilde keyl, mevzunda vezn üzerine idi, o vakit adete bakıldı; bilahere adet tebeddül etti; hüküm adete muvafık olmak lazımdır" diyor.

İmam Ebu Yusuf, nususdan sonra örf-i tariye riayet ediyor, örf-i tariyi nususa muhalif bulmuyor.

İmam Ebu Yusuf nassı ihmal edip örfe riayet etmiyor. Yine tamamıyla nass ile amel ediyor. Çünkü nassdan maksat, tekrar tekrar zikrolunduğu vechile eşya-yı sittede bedel ile mebi arasında uniyar-ı şer'i olan keyl veya veznde müsavat bulunmaktadır. (...)

İmam Ebu Yusuf bu babda nassa muhalif olan örfe ile asla amel ebnetmiştir. Belki nassı örf ile tevil etmiştir. (...)

İmam Ebu Yusuf'un, ne rivayet-i ulasında, ne rivayet-i saniyesinde asla nassı ihlal etmek, tebdil etmek, talrif etmek, atıvermek, içtimai olmayanlara hasretmek, dünyevi işlerin içinden çıkarmak yoktur ve olamaz. İmam müşarun ileyh yine nass ile amel etmiştir, şu kadar ki, rivayet-i ulaya göre bila tevil, rivayet-i saniyeye göre bi't-tevil nass ile amildir. (...)

İşte İmam Ebu Yusuf'tan rivayet olunan akval böyledir. Maksudı da bervechi muharrerdir."⁴⁰⁵

⁴⁰³ İzmirli, "Fıkıh ve Feteva: Cevap 1 - 2 - 3 - 4 - 5 - 6", s. 95.

⁴⁰⁴ Ziya Gökalp, "İctimâ-i Usûl-ı Fıkıh", İM C: 1, S: 3, (14 Rebiülâhir 1332/27 Şubat 1329/12 Mart 1914), s. 85.

5.Gökalp'in "Maamañih, örfün vazifesi yalnız içtimai bir surette maruf ile münkeri temyizden ibaret değildir. (Müminlerin hasen/güzel gördüğü şey Allah katında da hasen/güzeldir) hadis-i şerifi ve (örf ile amel, nass ile amel gibidir) kaide-i fıkhiyesi mantukunca örf lede'l-iktiza nassın da yerini tutar."⁴⁰⁶

İzmirli'nin bu konuya yönelik sorulan soruya verdiği cevap şöyledir:

"Mevrid-i nassda içtihada mesağ yoktur demenin manası: Mecelle şerhlerinde beyan olunduğu veçhile nass-ı şari' bulunan bir meselede o nassın hilafına içtihad olunmaya cevaz-ı şer'i yoktur, demektir. (...)

Bahsi sadedinde bulunan kaidede: Nassen ve sarahaten tayine hüküm ifade eder ise örfen tayin ve tahsis de o hükmü ifade eder, demektir. (...)

Bu meseledeki hatanın menşesine gelince; Usul-i Fıkah kitaplarında beyan olunduğu üzere "nass" birkaç manaya gelir.

a. Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şerif.

b. Sevk-i kelam cihetiyle ve mütekellim tarafından neşet eden bir sebeple zahirden ziyade münkeşif olan kavildir. Nassda mana-yı mesukun leh bulunmak şarttır, zahirde mana-yı mesukun leh bulunmak şart değildir.

c. Mutlakan lafızdır. Nass fıkhen bu manadadır.

Bu kaidede zikrolunan nass üçüncü manada iken elfaz-ı müşterekesinden gaflet olunarak birinci mana alınmıştır.

Örf, nass, yani lafız gibidir. Hatta 'sarahat mukabelesinde delaletle itibar yoktur' kaidesinde Mecelle şerhlerinde sarahat delaletten akvadır, dedikleri gibi, sarahat örf de racihtir diyorlar. Örf hakkındaki galatların, hataların birçoğunun menşei işte bu iştirak-i elfazdır. Eğer bu kaide Mecelle'de görülmüş ise, bu manayadır.

Farz edelim ki nass birinci manaya gelsin, yine maksada yaramaz. Örf ile amel nass ile amel gibidir demek: Nass nasıl delalet ederse, nasıl âmmi tahsis ederse örf de öyle delalet eder, öyle ammi tahsis eder demektir. Yoksa vücut-i ittihad ona muhalefetle asiin olmada, onu inkâr ile ikfar olunmada hiçbir vakit nass gibi olmaz. Bunu şimdiye kadar bir fakih iddia etmemiştir. Bundan sonra da iddia edemez."⁴⁰⁷

6.Gökalp'in "Vakıa mevid-i nassda içtihada mesağ yoktur. Fakat nassın olmadığı mevkilerde örf ile amel nass ile amel gibi değil midir? Bazı fakihlere göre nass örfen mütevellit ise mevid-i nassda da içtihada cevaz' vardır. O halde örfün Fıkah'daki sahası daha genişlemiş olur."⁴⁰⁸ İfadesi İzmirli tarafından şöyle cevaplanmıştır:

"Müçtehit mevid-i nassda içtihad edemez demek, anifen beyan olunduğu veçhile nassa muhalif içtihad edemez demektir. Bazı fakihler

⁴⁰⁵ İzmirli, "Fıkah ve Feteva: Cevap 1 - 2 - 3 - 4 - 5 - 6", s. 95.

⁴⁰⁶ Gökalp, "Fıkah ve içtimaiyat", s. 42.

⁴⁰⁷ İzmirli, "Fıkah ve Feteva: Cevap 1 - 2 - 3 - 4 - 5 - 6", s. 96.

⁴⁰⁸ Gökalp, "Fıkah ve içtimaiyat", s. 44.

nassı tevil ediyorlar, nassı öyle anlıyorlar. Yoksa nassa muhalefet etmiyorlar. (...)

Binaenaleyh nass gerek örften mütevellit olsun, gerek mütevellit olmasın, mevrîd-i nassda hiçbir vakit, hiçbir suretle nassa muhalif içtihadı mesağ-ı şer'i yoktur."⁴⁰⁹

7. Sebülürreşâd dergisine yöneltilen yedinci soru, "örfün nazar-ı şer'ideki yeri"nin ne olduğu hususudur. İzmirli, örf ve adetin bir olup olmadığı hususunda izahat verdikten sonra, örf ve adetin mezhepler tarafından nasıl değerlendirildiğine dair uzun bir malumat vermektedir. İzmirli netice olarak şunları söyler:

"a. Örf asla ve kat'a nass-ı celile müzahim olamaz. (...)

Batıl üzerine olabilen bir örf nasıl olur da batıl olmaya ihtimali bulunmayan nassa müzahim olur? (...)

Örf şer'a, nassa muhalif olursa reddi vacip olur...

b. Örf ve adete müracaat nizamı kat' içindir. Kat' -ı niza' şeran vaciptir...Örf ve âdet ancak edille-i ahkam-ı şeriattan biridir, eser-i sahabiye racidir...

c. Ahkam-ı külliye-i şer'iyye, adat-ı şer'i'ye asla tebeddül etmez. Tebeddül eden, adat-ı cariye, ahkam-ı örf ve adete müstenit olan cüz'iyedir. Kavaid-i külliye-i hadiselere tatbik cihetidir...

d. Kur'an-ı Mübin'in ve şer'-i Ahmedi'nin emrettiği maruf, nehyettiği münker, örf-i ümmetin emr ve nehyi değildir. Belki ma'ruf akıl ile bilinip şer'in tahsin ettiği, münker de akıl ile bilinip şer'in takbih ettiği. İşte bu manaya olarak emr-i bi'l-maruf, nehy-i ani'l-münker vaciptir. Emr-i bi'l-maruf, nehy-i ani'l-münker usul-i şeriattan bir asl-ı azimdir, erkan-ı şeriattan bir rükn-i rakindir. Şer' -i celilin eazım-ı vacibatından biridir...

e. Ümmetin marufunu şer' talisin etmemiş ise o maruf emr-i bi'l-marufa dahil olamaz...

f. Nass örften mütevellit olsa bile mevrîd-i nassda nassa muhalif içtihadı şimdiye kadar hiçbir fakih-i İslam tecviz etmemiştir. Dünyevi işlere, içtimai hayata taalluk eden nassların hemen kaffesi örften mütevellit olsa bile yine nass ihmal olunamaz. (...)

Örfü bu yolda nassa mukabil tutmak bir tasavvur, bir fikir, nihayet bir rey olabilir. Yoksa usul-i fıkıh, fûru-u fıkıh, şeriat olamaz."⁴¹⁰

8. Gökalp'in amel-i Ehl-i Medine hakkındaki "Hatta İmam Malik Hazretleri, Medine ahalisinin içtimai ananesini de sünnetin halk arasında münteşir bir şekli diyerek ma bihi't-tatbik addediyordu."⁴¹¹ sözleriyle ilgili olarak, "Amel-i Ehl-i Medine Nedir?" diye sorulmuş ve İzmirli tarafından şu şekilde cevaplanmıştır:

"Amel-i Ehl-i Medine, İmam Malik'in kabul ettiği edille-i ahkam-ı şeriattan biridir. (...)

⁴⁰⁹ İzmirli, "Fıkıh ve Feteva: Cevap 1 - 2 - 3 - 4 - 5 - 6", s. 97.

⁴¹⁰ İzmirli, "Örfün Nazar-ı Şer'i'deki Mevkii", s. 132.

⁴¹¹ Gökalp, "İçtima-i Usul-i Fıkıh", s. 84.

Amel-i Ehl-i Medine: Medine-i Münevvere ahalisinin kabiran an kabirin tevarüs ede geldikleri ameldir. İmam Malik "Medine-i Münevvere ahalisi umur-i diniyye-i seleflerini taklit ediyorlar, bu suretle fahru 'l-müslimin salavatullahi ve selamuhu aleyhim ecmain efendimiz hazretlerinin ef al-i seniyyelerini müşahede ederek fiil-i celil-i nebiye iktida etmiş olan sahabe-i güzine varıncaya kadar elbette halef selefi taklit ede gelmiştir" diyerek belde-i tayyibe ahalisinin bir amelde ittifaklarını edille-i ahkâm-ı şeriattan addetmiştir. (...)

Binaenaleyh "İmam Malik hazretleri Medine ahalisinin içtimai ananesi de sünnetin halk arasında münteşir bir şekli diyerek ma bihi't-tatbik addediyordu. İmam Malik Medine ahalisinin içtimai ananesini sünnet-i şayia olarak kabul ediyor; İmam Malik hazretlerinin sünnet-i şayiası da dini amillerin taht-ı tesirinde vücuda gelen ve aynı zamanda dini bir şekil alan örfen başka bir şey değildir" gibi sözlerden maksat amel asıldır, amel sünnetten mütevellit değildir, amele sünnet itlak olunmuştur demek ise hatay-ı azimdir. Bunu ne İmam Malik, ne ashab-ı Malik, ne kendini bilen bir Maliki söylememiştir..."⁴¹²

9. Gökalp'in "(...) örfün payansız ihtiyaçları bu menbalarla da tatmin olunmadığı vakit, İcma ve kıyas esaslarına müracaat edildi. Aynı zamanda İmam-ı Azam hazretleri örfün müstakil bir esas olarak nazara alınması lüzumunu hissederek nasın ihtiyacına evfak olan ciheti kıyasa tercih etmekten ibaret olan (istihsan) kaidelerini vaz' etti."⁴¹³ sözlerine karşılık, Sebülürreşâd'a "İcma ve kıyas esasları nedir? Kıyas, hükm-i nassa mı irca etmektedir" sorusu yöneltilmiş ve bu soru İzmirli tarafından, "istihsan" konusu da ilave edilerek şu şekilde cevaplandırılmıştır:

"İcma: Müctehidin-i İslamiyenin bir meselenin hadis olduğu sırada bir hükm-i şer'i üzerine ittifak etmelerine itlak olunur. Cumhuriyet ehl-i ilme göre avamın ne vıfakları, ne hilafları haiz-i itibar değildir. Çünkü avam şeriatı ehl-i nazar değildir. Hücceci anlamazlar, burhanı idrak etmezler. (...)

Kıyas: Meskut-ı anı olan furu-ı ahkâmını illet-i müştereyeke binaen usul-i mansusadan istinbat etmektir. (...)

İstihsan: Edille-i fukaha-i Hanefiye'dendir. (...)

İstihsanın tefsirinde eimme ihtilaf ediyorlar. Bu babta akval-i adide vardır:

Kıyasın mucebinden daha kavi bir kıyasa udul etmektir. Yani kıyas-ı raciî ile amel etmektir.

Kıyası kıyastan daha kavi olan delil ile tahsis etmektir. Yani delil-i raciî mebnî kıyası terk etmektir. (...)

İcmaa istinat eden ahkâm kıyamete kadar bakidir. İcmaa hiçbir suretle muhalefet olunmaz. (...)

İstihsanı örfün tecellisi göstermek, İmam-ı Azam hazretleri örfün müstakil bir esas olarak nazara alınması lüzumunu hissederek nasın

⁴¹² İzmirli, "Amel-i Ehl-i Medine", s. 134-137.

⁴¹³ Gökalp, "İçtima-i Usul-i Fıkıh", s. 84.

ihtiyacına evfak olan ciheti kıyasa tercih etmekten ibaret olan istihsan kaidelerini vaz'etti demek, İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin hangi manada kullandığı katıyî malum olmadığı halde bila tetebbu İmam müşarünileyh'e zikr olunan manayı isnat edivermek, istikra-i nakıs ile hükmetmektir. İstikra-i nakısın bir kıymet-i mantıkiyesi yoktur, istikra-i nakıs felasife-i cedidenin "ta'dad-ı nakıs" dedikleri nakısadır, artık istihsanı örf'e hasretmek asla doğru olmaz.

Usul-i fıkıh ile meşgul olanlara hafı olmayacağı üzere, sünnet ve hadis vahiydir, nasstur, kitap gibi isbat-ı ahkamda müstakildir.

Geçen haftaki makalemizde beyan olunduğu vechile amel-i ehl-i Medine sünnete veya icmaa veya kazay-ı Ömer' e racidir. Anifen beyan olunduğu vechile icma kitap gibi ispat-ı ahkamda müstakildir. Kıyasın hükmü nasstan veya icmadan veya kıyas-ı hafı'den mütevellittir. İstihsan yegâne örfün tecellisi demek değildir, ilk makalelerde beyan olunduğu vechile Ebu Yusuf, örfü nassa tercih etmiyor, ancak nassın ne olduğunu örf ile anlıyor.⁴¹⁴

10. "Davud -u Zahiri Mezhebi Hayat-ı İctimaiyeye Karşı mı Gelmiştir?"

Böyle bir sorunun Sebülürreşâd'a sorulmasına Gökalp'in şu sözleri sebep olmuştur:

"Örf ve ictihada itibar etmeyen, nassın zahiri manasına tevfik-i harekettten başka bir esas kabul etmeyen yalnız bir fakih zuhur etti. Bu zat Zahirî mezhebinin imamı olan Davud bin Ali idi. Hayata kıymet vermeyen bu mezhep, hatasına uygun bir cezaya duçar oldu; yani hayat tarafından kabul edilmedi. Binaenaleyh muahheren bazı şöhretçilerin bu yolu müceddeden ihyaya çalışmalarına rağmen Zahirîye mezhebi hiçbir zaman yaşayamadı ve hiçbir iz bırakamadı."⁴¹⁵

İzmirli, Davud-u Zahirî'nin hayatı ve fıkıhtaki metoduyla ilgili geniş bir bilgi verdikten sonra, Gökalp'in iddialarının doğru olmadığını ve bu mezhebin Hindistan'da beş milyon müntesibinin bulunduğunu, binlerce din alimi yetiştirdiğini ifade etmektedir.⁴¹⁶

11. "İctihad Örf'e İntibak İhtiyacından mı Mütevellidir?" Bu konu Gökalp'in yazılarında şu şekilde yer almaktadır:

"İctihad örf'e intibak ihtiyacından doğduğu gibi fıkıhın tevessü ve teşaubu da örfün inkişaf ve teferu'ıyla beraber yürümüştür. Fıkıhın tarihinin yazmak için evvel emirde İslam örflerinin tarihini bilmek iktiza eder."⁴¹⁷

"(...) İctihat lügatte meşakkatli olan bir şeyi ele geçirmek hususunda takati sarf etmektir ki, bezl-i makdur ile tercüme olunur."⁴¹⁸

"Evvelki makalemizde beyan ettiğimiz vechile kıyas başka, ictihad başkadır. Kıyası inkâr edenler ictihadı inkar etmezler."

⁴¹⁴ İzmirli, "İcma, Kıyas ve İstihsanın Esasları", s. 150-154.

⁴¹⁵ Ziya Gökalp, "İctima-i Usul-i Fıkıh", s. 85.

⁴¹⁶ İzmirli, "Fıkıh-ı Zahirî", s. 170-175.

⁴¹⁷ Gökalp, "İctima-i Usul-i Fıkıh", s. 86.

⁴¹⁸ İzmirli, "İctihadın Bais-i Tevellüdü", s. 190.

"Kıyas ictihatsız olamaz, fakat ictihad kıyassız olur."⁴¹⁹

"İctihad ancak delil-i kat' i bulunmayan bir mesele-i şer'iyye hakkında edille-i alıkam-ı şeriatın biri ile hükm-ü şer'isini beyan etmek ihtiyacından tevellüt etmiştir. İctihad ebvab-ı fikhin her birinde caridir: "Menasik" dedikleri ibadat kısmında cari olduğu gibi "hukuk" dedikleri muamelat kısmında da caridir.

Binaen ala'zalik "ictihad örfe intibak ihtiyacından mütevellittir" sözü bir tabir-i ammidir, teemmül olunmaksızın ağızdan fırlamış bir sözdür, bu sözde bir ilim rayihası yoktur, elil-i ilim bu söze bir kıymet vermez."⁴²⁰

12. "İçtimai Usul-i Fıkha İhtiyaç Var mı? Bilfarz İhtiyaç olduğu Surette Burada Ne Gibi Kavaid Hakim Olacaktır?"

Bu son soruyu İzmirli, yirmi madde halinde, bütün yazdıklarının özeti mahiyetinde cevap verir. Bu cevapların on beşinde Ziya Gökalp'in, diğer beşinde ise Halim Sabit'in makalelerine atıfta bulunur. Sonuç olarak İzmirli, yirmi madde halinde özetlediği cevaplarında "İçtima-i usul-i fikh"a ihtiyaç olmadığına hükmeder.

Gökalp, İslam şeriatının dayandığı temellerle ilgili de şunları söyler:

"Müslümanlar nassların natık olduğu emirlere ve nehiylere ittiba mecburiyetinde buldukları gibi marufu emr ve münkeri nehy etmekle de mükelleftirler. Ma'ruf ve inüker ise içtimai vicdanın tahsin yahut takbih ettiği amellerden ibarettir.

Şu halde fıkıh, bir taraftan "vahy"e, diğer cihetten "ictimaiyat"a istinad eder. Yani İslam şeriatı hem ilahi hem de ictimaidir."⁴²¹

3.3.1.2. Halim Sabit Makaleleri

İslâm Mecmûası'nın ilk sayısında fıkıhla ilgili ilk makaleyi kaleme alan "Gına ve Elhan ile Tilâvet" başlıklı makalesiyle, H. Şibâyoğlu imzasıyla Halim Sabit olmuştur. Yazar makalesinde gına ve elhan ile Kur'ân-ı Kerîm okumak hususunda fukahânın nazarlarını paylaştıktan sonra makalenin sonunda kendi görüşlerini şöyle aktarmaktadır:

"... Allahu teâlânın insanlara bahşetmiş olduğu büyük bir nimet demek olan güzel seslerin tabii elhânıyla Kur'ân-ı Kerîm'i tezyîn etmenin kerâhetine değil, belki müstahsen olduğuna kâil olmak daha münasip olsa gerek, bu bâbda vârid olan ehâdis-i şerîfe ve sünen-i Nebeviye de bu ciheti tervic ediyor. İmam Ahmed Hanbel ve etbânın da bu kadarına muhalefet etmemiş oldukları me'müldür. Nasıl ki yukarıda zikrolunan Abdullah bin Ahmed, Yusuf bin Musa, Yakub bin

⁴¹⁹ İzmirli, "İctihadın Bais-i Tevellüdü", s. 191.

⁴²⁰ İzmirli, "İctihadın Bais-i Tevellüdü", s. 195.

⁴²¹ Gökalp, "Fıkıh ve İçtimaiyat", s. 42. / Ayr. bk, Yümeni Sezen, *İslam 'ın Sosyolojik Yorumu*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2000, s. 200-208.

*el-Hibbân, Esrem, İbrahim bin el-Hâris hazerâtının rivayetleri de bu mütâlaaya kuvvet verir.*⁴²²

Ziya Gökalp'in İctimâ-i Usûl-ı Fıkıhile ilgili düşüncelerine, ilk makalelerinden itibaren en büyük desteği İslâm Mecmûası'nda kaleme aldıkları makalelerle Halim Sabit ve Mustafa Şeref göstermiştir. Halim Sabit, yayımladığı on beş makalede Gökalp'in soyut ve sosyolojik çerçevede ele aldığı ictimai usul, örf, icma gibi konularda Gökalp'i tekrar ya da teyid etmiş, bu konudaki düşüncelerini İslam dini ve fıkhıtan hareketle İslami kaynaklardan örneklerle takviye etmeye çalışmış ve konuları daha çok hukukî ve fikhî açıdan değerlendirmiştir.

Halim Sabit, "*İctimâ-i Usûl-ı Fıkıh (Gökalp Bey'in Bu Unvan İle Yazdığı Makale Münasebetiyle)*"⁴²³ başlığını taşıyan yazısında örfün; Müslümanların hayat ve maişetlerinde, ahlâk ve sîretlerinde tecelli eden içtimaî vicdandan ibaret olduğunu, şeriatın nassa ne kadar ehemmiyet veriyorsa örf'e de o kadar ehemmiyet verdiğini şöyle açıklar:

*'Mükellefinin amellerine ait sıfat ve hükümleri tayin hususunda ya kitap ve sünnetten ibaret olan nassa, yahut yukarıda tarif olunan örf'e müracaat edilir. Gerek nas, gerek örf ef'alin sıfatı demek olan ahkâmın tayini hususunda aynı kuvveti hâizdirler. Nassan hurmeti sabit bir fil ile örf'e muhalefetten dolayı münker olan bir amel arasında şer'î memnûiyet nokta-i nazarından hiçbir fark yoktur. Hurmet ile muttasıf bir fülde 'nassî kubuh' mevcut olduğu gibi, münker olan amelde de 'örfî kubuh' vardır. Her ikisindeki menât-ı hüküm de işte şu kubuhdan ibarettir; her iki hüküm de şer'îdir. Gerek ibâdât, gerek muamelât hususundaki ef'ale ait bütün bu hükümler 'ahkâm-ı şer'îye' ünvanı altında olarak 'fikh-ı İslâm'ı teşkil ederler. Demek oluyor ki fıkıh bazı ahkâmı nokta-i nazarından nassa müstenid olduğu gibi, diğer bazı ahkâmı nokta-i nazarından da örf'e istinad eder.*⁴²⁴

Halim Sabit, Gökalp'in geçmişte fikhin birinci kaynağı olan nassın üzerinde çok fazla durularak incelemelere konu edildiği halde, fikhin ikincikaynağı olan örf'e dair çalışma yapılamadığı düşüncesine katılır, bunu örneklerle izah eder. Farklı mezheplerin "nassi icthadları"nın nasıl

⁴²² H. Şibâyoğlu, "Gıma ve Elhan ile Kur'ân-ı Kerîm Okumak ve Bu Hususta Fukahânın Nazarları", *İM*, C. 1, S. 1, (16 Rebiülevvel 1332/30 Kânun-i Sâni 1329/12 Şubat 1914), s. 8-10.

⁴²³ Halim Sabit, "*İctimâ-i Usûl-ı Fıkıh (Gökalp Bey'in Bu Unvan İle Yazdığı Makale Münasebetiyle)*", *SR*, C. 1, S. 5, (13 Cemâziyelevvel 1332/27 Mart 1330/9 Nisan 1914), s. 145-150.

⁴²⁴ Halim Sabit, "*İctimâ-i Usûl-ı Fıkıh (Gökalp Bey'in Bu Unvan İle Yazdığı Makale Münasebetiyle)*", s. 145-150.

yaptıklarına dair ve geçmişte mütekâmil olmamakla birlikte içtimai usûl-i fıkha ait bazı esasların vaz'edilmiş olduğuna dair örnekler verir. Mütekâmil bir içtimai usûl-i fikhın olmamasını Gökalp gibi içtimâiyat ilminin müsbet bir ilim olmamasına, yakın vakitlerde teşekkül etmeye başlamasına bağlar. Makalenin sonunda içtimai usûl-i fikhın tesisinin gerekli olduğunu şu cümlelerle açıklamaktadır:

"Fihakîka son zamanlarda İslâm âlemine çöken taklit beliyyesi fikhın indirâsını hazırlamakta olduğu gibi, nassî usûl-i fikhî dahi ehemmiyetten düşürmüştü. Naslardan hüküm istinbât etmek ihtiyacı kalmayınca, yahut bunun adem-i cevazına karar verilince nassî usûl-i fikhın hükümden düşmesi, içtimai usûl-i fikhî tesisi meselesinin hatırlara bile gelmemesi pek tabî idi. Fakat şimdilik hal böyle değil: Mademki şeriat tekrar canlandırılmak isteniliyor; mademki şeriatın her asır ve zamanda canlı, velûd olarak yaşatılması arzu ediliyor; şu halde gerek fikhın, gerek nassî usûl-i fikhın ihyâsıyla, asıl bunların her asırda canlı olarak var olmaları için şeriat ile hayat aralarındaki münasebetleri gösteren 'içtimai usûl-i fikh'ın tesisi zaruri oluyor, demektir."⁴²⁵

Halim Sabit, "*Örf- Maruf: İctimâ-i Usûl-ı Fıkıh Meselesi Münasebetiyle (1)*" isimli makalesinde ayın, re, fe harfleri üzerine kurulan bütün kelimelerin örf kelimesiyle ilişkisi olduğunu söyleyerek örf kelimesinin lugat, ıstılâhat ve târifat kitaplarındaki manalarını ve kelimenin zamansal gelişimini vermektedir. Örf kelimesinin, bazı istisnalarla birlikte Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde de olmak üzere cemaatin vicdanında iyi görülen şey anlamında bir hüsün vasfı taşıyan maruf manasını ifade etmek üzere kullanıldığını ancak bazı müfessirlerin bu görüşü paylaşmadıklarını söyler ve Kur'an-ı Kerim'den örfün maruf anlamı taşıdığı ve taşımadığı istisna yerleri örnek verir.⁴²⁶

Halim Sabit, "*Örf- Maruf: İctimâ-i Usûl-ı Fıkıh Meselesi Münasebetiyle (2)*", başlıklı makalesiyle konuya devam eder. Yazar makalede mükellefin fiillerine ait hükümlerin nass ve örf olmak üzere iki ilâhî asla rücû ettiklerini, nass tarafından emredilen şeylerin "meşru", nehyedilen şeylerin "gayri meşru", emir ve nehye konu olmayan hükümlerin "mübah" veya "caiz" olduğunu, örfün eseri olan hükmün meşrû yahut gayrimeşrû olarak

⁴²⁵ Halim Sabit, "İctimâ-i Usûl-ı Fıkıh (Gökalp Bey'in Bu Unvan İle Yazdığı Makale Münasebetiyle)", s. 145-150.

⁴²⁶ Halim Sabit, "Örf- Maruf: İctimâ-i Usûl-ı Fıkıh Meselesi Münasebetiyle (1)", *İM*, C. 1, S. 10, (24 Receb 1332/5 Haziran 1330/18 Haziran 1914), s. 304-311.

iki zümreye ayrıldığını, örfen hasen olanlar "mâruf" adıyla birinci yani meşru ya da me'mûrun bih zümresine, kabih olanlar da "münker" adıyla ikinci yani gayri meşru ya da menhiyyün anh zümresine dahil olduklarını ve iki grup hüküm arasında bağlayıcılık açısından fark olmadığını söyler. Nasslar gibi fıkıh külliyyatının da sınırlı olduğundan bahseder, konuyu izah etmek için Ashâb ve fukahâ devirlerinden örnekler verir. Yazar naslarla maruf ve münker arasında kurduğu ilişkiyi şöyle açıklar:

"Her mâruf, her memûrun-bih gibi meşrû, her münker, her menhiyyün-anh gibi gayrimeşrûdur. Fakat her mârufun her münkerin ayrı ayrı mansûs olması yani birinin memûrun-bih diğerinin menhiyyün-anh olması icap etmez, aralarındaki nispette tesâvî yoktur. Çünkü fiiline talep taalluk eden her işin mâruf olması lazım geldiği halde, bütün mârufların ayrı ayrı mansûs olması lazım gelmez: Bazı mârufların fiiline talep taalluk ettiği halde, bazılarının fiili böyle hususi bir talebin mütealleki olmayabilir... Menhiyyün-anh ile münker arasındaki nispet de böyledir. Çünkü her menhiyyün-anh münkerdir. Fakat her münker hakkında bi'l-husus nehy vârid olmayabilir..."

Maamâfih her mâruf ve münkerin gerek şahısları hakkında nas vürûd etmiş olsun, gerek olmasın, cinsleri ve heyet-i umumiyeleri mutlaka mansûsdur. Çünkü her mâruf hasen olup fiili matlûbdur ve lisan-ı şâri' üzere bununla emretmek muktezîdir. Her münker, mutlaka kabih olup terki matlûbdur ve bundan nehyetmek erbâb olan her Müslüman için borçtur."⁴²⁷

Halim Sabit, konuyla ilgili "Örf- Maruf: İctimâ-i Usûl-ı Fıkıh Meselesi Münasebetiyle (3)" başlıklı bir makale daha kaleme alır. Yazar makalede mansûs olan fiil ve hadiseler hüsün ile muttasif olduklarına göre mâruf-mansûs, mansûs-mâruf olarak iki kısma ayrılır dedikten sonra bunları izaha başlar:

"Mâruf-mansûs: Hüsün ile ittisafî örf ile malum olduğu halde, ba'de'l-bi'set nassen dahi teyyüd eden fiil ve hadiselerdir. Bunlar vaktiyle de mâruf idiler. Sonra nas da bunlarda hüsün olduğunu bildirdi ve fiillerine talep taalluk etti.

Demek oluyor ki nas taalluk etmekle bunları teyit yahut te'bid etmiştir. Çünkü nassın teyidi yahut te'bidine mazhar olmadıkları sûrette bunların mâruf olarak kalmaları herhalde şüpheli idi. Kable'l-bi'set mâruf oldukları halde ba'de'l-bi'set mârufiyetleri zâyi olarak metruk olabilirlerdi.

... İslâmiyet gelince, ashâb-ı kirâm evvelce mâruf ve meşru bilerek yaptıkları bazı işleri artık ol hazrete danışmadan yapmaz oldular.

---

⁴²⁷ Halim Sabit, "Örf- Maruf: İctimâ-i Usûl-ı Fıkıh Meselesi Münasebetiyle (2)", *İM*, C. 1, S. 11, (8 Şaban 1332/19 Haziran 1330/2 Temmuz 1914), s. 322-325.

Çünkü İslâmiyet'te onun hükmü değişmiş olmak ihtimali vardı; ashâb-ı kirâm elbette buna vâkıf idiler."⁴²⁸

Devamında ise bu söylediklerini destekler örnekler verir:

"Nassın mâruf olan fiil ve hadiseye taakkulünden iki türlü netice hâsıl oluyordu: 1. Nas, o fiil ve hadisenin mârufiyetini teyit ve İslâmiyet'te dahi meşrûiyeti kemâ-kân bâkî olduğunu beyan ediyordu. 2. Yahut nas sebebiyle o fiil ve hadisenin mârufiyet ve meşrûiyeti hem teyit hem de te'bid ediliyordu.

*Zaten mâruf olup da kendilerine nas taalluk eden ef'al-i mükellefîn iki zümreye ayrılırlar: 1. Taabbüdü olanlar, 2. Hayati olanlar..."*⁴²⁹

Bunlar İslam'dakinden biraz farklı olmakla beraber, maruf idiler. Bu ibadetlerin meşruiyeti Hz. Peygamber tarafından söylenen naslar ile te'yid ve te'bid eylendi. Böylece bu ibadetlerin belli bir zaman sonra maruf olmaktan çıkması ihtimali ortadan kaldırılmış oldu. Halim Sabit, İslamiyet'in doğruladığı bu hükümlerde, Hz. Peygamber'in hayatıyla sınırlı kalarak neshin mümkün olduğuna, ancak Hz. Peygamber'in vefatıyla nesh ihtimalinin olmadığına ve bu şekilde doğrulanan teabbudi fiillerin kıyamete kadar süreklilik arz edeceğine işaret eder:

"Hayati olan ef'al-i mükellefîn, mesela: İcap ve kabul, ikâle, selem, kabz... gibi bey' u şirâya ait bazı şekiller, icâre, hibe, karz, şirket-i mudârebe, kefâlet, vekâlet, âriyet... gibi muamelelere ait bazı sûretler. Ve sâir bazı hayati muameleler... Bunlar vaktiyle de mâruf idiler.

Umumi vicdanın kabul ettiği şey daima mâruftur, daima hasendir; binâenaleyh daima hikmete ve maslahata muvâfıktır. İşte bunun içindir ki münkerâtın sakınıp örfü kendileri için rehber ittihâz eden erbâb-ı takva, cemaatin vicdanını temsil eden örfe, muamelelerinde, hayat ve mâişetlerinde hiçbir vakit tarîk-ı dalâle sapmazlar, çünkü bunlar Hazret-i Kur'ân'ın "Sizden; hayra çağıran, iyilip emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir."⁴³⁰ âyet-i kerîmesindeki 'ümme'tirler ki gerek kendileri gerek bunların yollarından gidenler kat'iyen felâh bulurlar."⁴³¹

Buna karşılık zarara neden olan şeyler, örfe bağlı kalmayan fertlerce ortaya çıkarılır.

Halim Sabit, derginin 13. sayısında, Tasavvuf üst başlığı altında, H. S. imzalı, "Takva-Örf" başlıklı bir makale yayımlar. Yazar makalede takva ile örf arasındaki ilişkiyi ele almış, makalesine Ebu Said el-Hudrî, İmam

⁴²⁸ Halim Sabit, "Örf- Maruf: İctimâ-i Usûl-ı Fıkıh Meselesi Münasebetiyle (3)", *İM*, C. 1, S. 12, (22 Şaban 1332/3 Temmuz 1330/16 Temmuz 1914), s. 354-357.

⁴²⁹ Halim Sabit, "Örf- Maruf: İctimâ-i Usûl-ı Fıkıh Meselesi Münasebetiyle (3)", s. 354-357.

⁴³⁰ Âl-i İmrân 3/104.

⁴³¹ Halim Sabit, "Örf- Maruf: İctimâ-i Usûl-ı Fıkıh Meselesi Münasebetiyle (3)", s. 354-357.

Sehl bin Abdullah, İmam Cerîri, İmam İbn Atâ, İmam Kuşeyrî gibi seleften büyüklerin takva tanımlarına yer vererek başlamış, bu tanımlardan daha şümüllü ve daha amelî olduğunu dile getirdikten sonra bu tariflerin hepsinin birleştiği noktayı şöyle izah etmiştir: "*Mârufu iltizam edip münkerâttan ictinab etmek...*"⁴³²

Devamında yapılan takva tanımlarını değerlendirmekte, bu güne kadar kaleme aldığı tüm makalelerinde sadece nass ve örften bahseden Halim Sabit bu makalesinde icma konusuna da atıfta bulunmaktadır. Takvanın yapma ve terk olarak iki şekilde gerçekleştiğini, hakkında kesin emir ve yasak olmayan durumlarda örfün esas alınabileceğini ifade etmektedir.⁴³³

Halim Sabit'in bir diğer makalesi, 14. sayıda yer almakta ve "*Örf-Maruf: İctimâ-î Usûl-ı Fıkıh Meselesi Münasebetiyle (4)*" başlığını taşımaktadır. Halim Sabit, bu makalesinde örfteki değişim hasebiyle nassın şümülünden bazı fiillerin dışarıda kalmasının nesh olup olmayacağı ile ilgili düşüncelerini örneklerle dile getirmiş ve "irtifâ"⁴³⁴ kavramını gündeme taşımıştır.⁴³⁵

Halim Sabit'in, bir makalesi de derginin 18. sayısında, "*İcma: İctimâ-î Usûl-ı Fıkıh Meselesi Münasebetiyle*" başlığı altında yer alır. Yazar makalesine Mutâ' olan şer'î delillerin biri "nas" olduğu gibi diğeri de "icmâ"dır dedikten sonra icmâ tanımını yaparak başlar:

*"İcmâ, manevi yahut maddi bir intihab dolayısıyla resmen salâhiyet-i teşrîiye mâlik aynı asra ve aynı muhite mensup bulunan kimselerin îtkat, ibadet, hukuk hususlarında ittifak etmeleridir."*⁴³⁶

---

⁴³² H. S. [Halim Sabit], "Takva-Örf", *İM*, C. 2, S. 13, (7 Ramazan 1332/17 Temmuz 1330/30 Temmuz 1914), s. 386-389.

⁴³³ H. S. [Halim Sabit], "Takva-Örf", s. 386-389.

⁴³⁴ İrtifa, örfün etkisiyle hasen vasfı kazanıp nassın kapsamına giren bir fiilin, örfteki değişim sebebiyle bu özelliğini kaybederek nassın medlifütü kapsamının dışında kalmasıdır. Burada nesh ve tebdil olmayıp, fiile atfedilen değer hükmündeki bir değişim nedeniyle fiilin belli bir ictimâi muhitte veya zamanda nassın kapsamı haricinde kalması söz konusudur. Nass ve ihtiva ettiği hükümde bir değişiklik yoktur. Erdem, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usûlü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar*, s. 182.

⁴³⁵ Halim Sabit, "Örf- Maruf: İctimâ-î Usûl-ı Fıkıh Meselesi Münasebetiyle (4)", *İM*, C. 2, S. 14, (16 Zilhicce 1332/23 Teşrîn-i Evvel 1330/5 Kasım 1914), s. 418-425.

⁴³⁶ Halim Sabit, "İcma: İctimâ-î Usûl-ı Fıkıh Meselesi Münasebetiyle", *İM*, C. 2, S. 18, (13 Safer 1333/18 Kânûn-ı Evvel 1330/31 Aralık 1914), s. 487-489.

Devamında bu salâhiyet-i teşrîiyeye mâlik olan kimselere "ehl-i hal ve akd" adı verildiğini, Ehl-i hal ve akdin hükümlerinin ya "din" ya da "hukuk" hakkında vârid olduğunu, dinin îtikatlarla ibadetlerden, hukukun ise maddi bir kuvve-i müeyyideye mâlik tarz amellerden ibaret olduğunu söyler. Salâhiyet-i teşrîiyeye mâlik olan ehl-i hal ve akdi velâyet-i diniyeyi hâiz olanlar ve velâyet-i hukukiyeyi hâiz olanlar diye iki zümreye ayırır. Velâyet-i diniyeyi hâiz olanların, başta hazret-i halife olduğu halde şeyhülislâm efendinin taht-ı nezâretlerinde bulunan fetvâ emaneti ile müftüler olduğunu, velâyet-i hukukiyeyi hâiz olanların da yine başta hazret-i padişah bulunduğu halde âyan ve mebûsan heyetleri olduğunu dile getirir. Her iki velayet sahiplerinin teşrii yetkisinin resmi bir onaya bağlı olduğunu, mevcut durumda belli kurum ve kurallara bağlı olarak fetvâ işlerine bakan kurum ya da Meclis çerçevesinde seçim ve tayin usulüyle olduğunu, geçmişte ise o zamanın örfüne göre müçtehit sanılan kimselerin manevi bir intihab ve tevliyet ile resmen hem dinde, hem de hukukta salâhiyet-i teşrîiyeye hâiz olduğunu, her iki velayetin tek elde toplandığı bu devirlere "fetvâ devri" denilebileceğini, mevcut durumda hukuki teşri yetkisinin dini teşri yetkisinden ayrıldığı ve bu iki yetkinin ancak maddi bir intibahla olabileceği için bu yeni devreye "kanun devri" denilebileceğini söyler.

Devamında yazar başta yaptığı icmâ tanımını tekrarlayarak şu cümleleri ekler:

"Bu tariften anlaşıldığı veçhile icmâ, ehl-i ittifakın hal ve devirlerine göre ibtidâ ikiye ayrılır:

1. Manevi intihab dolayısıyla salâhiyet-i teşrîiyeye mâlik olanların icmâi,

2. Maddi intihab dolayısıyla salâhiyet-i teşrîiyeye mâlik olanların icmâi.

Bunlardan birincisi velâyet-i diniye erbâbının icmâıdır. Velâyet-i diniye erbâbının fetvâ devrinde müçtehitlerden, kanun devrinde de bunların haleflerinden ibaret olduğu anlaşıldı.

İkincisi velâyet-i hukukiye erbâbının icmâıdır. Şu halde üç türlü icmâ var demektir:

1. Müçtehitlerin icmâi,

2. Haleflerinin icmâi,

3. Ehl-i hal ve akdin icmâi."

Halim Sabit bu üç icmâ türünün ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiğini vurgulayarak makalesini sonlandırır.⁴³⁷

Halim Sabit'in bir diğer makalesi "*İcma: İctihad-Müctehid*" başlığını taşımakta ve 19. sayıda yer almaktadır. Yazar makalesine Asr-ı saadette vürûd eden nassların Şer'-i mücmel ve Şer'-i mufassal olduğunu söyleyip bunları şöyle tanımlayarak başlar:

"Usûl-i dine ait olan esâsî kanunlara 'şer'-i mücmel' nâmı veriliyor. Şer'-i mücmel islâmiyet bâkî kaldıkça ebedlere kadar sabit ve gayri mütehavvildir.

Şer'-i mücmelin örfe göre tefsir ve tatbiki hakkındaki tafsilî hükümlere de, 'şer'-i mufassal' deniliyor. Fakat buradaki tafsilat da nassa müstenid olduğundan buna 'nassî şer'-i mufassal' nâmı vermek daha münasıptir.

...Şer'-i mufassal da bir nevi fikhî mahiyeti hâiz olup onun için buna 'nassî fikh' da denilebilir. "

Devamında şer-i mücmelin, Maide Suresi 3. Ayetiyle, şer-i mufassalın ise Hz. Peygamber'in vefatı, vahyin kesilmesiyle son bulduğunu söyler. Bundan sonra İslam coğrafyasının genişlemesi hasebiyle nassa dayalı şer-i mufassalda çözümü olmayan yeni meseleler ortaya çıktığını, ehl-i hal ve akdta bu meseleleri çözmek için şer-i mücmel başvurduklarını, bunu yaparkende kendilerine rehber edindikleri üç şeyi şöyle ifade eder:

- "1. İman-ı içtimainin tercümanı demek olan kalplerinin fetvâsı,*
- 2. Hadiseyi şer-î mücmel ile ircâ hususunda şer'-i mufassalın üslûbu,*
- 3. Şer'-i mücmelin kendisi."*

Devamında ise şer'-i mufassalların şer'-i mücmel ittisâlinin nasıl olduğunu anlatmakta, ictihad ve müctehid kelimelerini şu şekilde tanımlamaktadır:

"...ictihad: 'Meleke-i fikhîyesi bulunduğuna halkın itimadı olan kimsenin örfî ve me'sûr fikhî misalleri rehber ittihâz ederek şer'-i mücmelden hükümler istihrac etmesi' demektir.

...müctehid: 'Meleke-i fikhîyesine halkça itimat bulunduğu halde, fikhî misalleri rehber edinerek şer'-i mücmelden hükümler istihrac eden kimse'dir."

Yazar, ictihad alanının genişliğini, müctehidin kudretine bağlar, Ebu Hanife'nin ictihadını buna örnek vererek makalesini sonlandırır.⁴³⁸

⁴³⁷ Halim Sabit, "İcma: İctimâ-î Usûl-ı Fıkıh Meselesi Münasebetiyle", s. 487-489.

⁴³⁸ Halim Sabit, "İcma: İctihad-Müctehid", *İM*, C. 2, S. 19, (27 Safer 1333/1 Kânûn-ı Sâni 1330/14 Ocak 1915), s. 502-505.

Halim Sabit, aynı konuya 21. sayıda yine "*İcma: İctihad-Müctehid*" başlığı altında devam eder. Yazar makalesinde milletleri meydana getiren unsurlardan yola çıkarak müctehidte bulunması gereken özellikleri anlatmıştır. Halim Sabit müctehid olmak için öteden beri "ictihad şartları" olmak üzere gösterilen şeylerin kâfi olmadığını, ictihad şartlarının yanında müctehidin, milli vicdana mâkes olup olmadığına bakmak gerektiğini, milli örflere mâkes olup hükümler istihraç edebileceğine itimat olunan kimselerin alelittlak müctehid olduğunu düşünür. Örflerin her ictimai nev'e ve her ictimai enmûzece göre değiştiğini, dolayısıyla müctehidlerin de her içtimai nev'e ve enmûzece göre değişeceğini ve müctehidlerin ictimai mümessiller olduğunu dile getirir. Devamında ise ictihad kıymetlerinin muhit ve zaman itibariyle değişebileceğini anlatır.⁴³⁹

Halim Sabit, 22. sayıda ictihad zümrelerini konu edindiği "*İctimai Enmûzeclere Göre İctihad Zümreleri: İcmâ-i Fukahâ*" bir makale kaleme almıştır. Yazar, aynı ictimai yapıya mensup müctehidlerin aynı ictihad zümresinde olacağını söyler ve sahâbî müctehidlerin hepsinin aynı mekteb-i fikhîye mensup sayılabileceğini ispata çalışır. Sahâbî devrinde örf ile nassı şer-i mufassal arasında tam bir intibak söz konusu olması hasebiyle müctehidler arasında yok denecek kadar az ihtilafın yaşandığını, müctehid sahabilerin nass bulunan yerde ictihadlarını bırakarak nassa sarıldıklarını dile getirir. Fikhî anlaşmazlıkların İslam'ın geniş coğrafyalara yayılmasıyla ortaya çıktığını, Hicaz ve Irak çevresinin ictimai yapılarının farklılığını, buralardaki örflerin temsilcisi olan müctehidlerin de farklı görüşleri savunmasını ve bu durumun giderek artan anlaşmazlıklara neden olduğunu, mezheplerin ortaya çıkış sürecini hazırladığını ifade eder. Mezheplerin hepsinin birbirinden farklı olan içtimai enmûzeclerin din ve hukuklarına ait ayrı ayrı müesseseler olduğunu, ictimai enmûzeclerin değişimine göre içtihat zümrelerinin de değişiminin zaruri olduğunu söyler. Şu tanımlarla makalesini sonlandırır:

"Aynı ictimai zümreyi temsil eden müctehitlerin ittifak etmeleri asıl, ihtilaf etmeleri ise hilâf-ı asıldır. İşte bu 'ittifak', 'icmâ-ı fukahâ' namıyla yâd olunur. Şu halde 'icmâ-ı fukahâ': 'Aynı içtimai enmûzeci

⁴³⁹ Halim Sabit, "İcma: İctihad-Müctehid", *İM*, C. 2, S. 21, (26 Rebiülevvel 1333/29 Kânûn-ı Sâni 1330/11 Şubat 1915), s. 532-535.

temsil eden bütün asırdaş müçtehitlerin dinî veya hukuki bir hüküm hususunda ittifak etmeleridir. ' diye tarif olunabilir. ⁴⁴⁰

Derginin 23. sayısında Halim Sabit'e ait "*İcma: İcmâ-i Fukahânın Tarifi ve İzahlar*" isimli bir makale daha yer alır. Yazar makalesine icmâ-i fukahâyı şöyle tanımlayarak başlar:

"Aynı içtimai enmûzeci temsil eden asırdaş müçtehitlerin dinî veya hukuki bir hüküm hususunda ittifak etmeleridir."

Devamında bu tarifin ruh noktasının "ittifak"tan ibaret olduğunu, kalan kayıtların ise bunun izahına hizmet ettiğini, buradan icmâin rûknünün "ittifak" olduğu sonucu çıktığını söyler. "İttifak" gizli bir mânâ olduğundan anlaşılmasının iki yolla olacağını şöyle izah eder:

"1. Azimet tariki ki ittifakın kavil yahut fiil şeklinde tecellisidir. Kavil şeklinde tecellisi, müçtehitlerin dinî veya hukuki bir hüküm hususundaki sözlerinin tevafuk etmesi demektir...

2. Ruhsat tarikidir. Bu da bazı müçtehitlerin bilfiil müttefik oldukları anlaşılın hüküm hakkında diğer kalanlarının sükût etmeleridir. Bu hal dahi bütün müçtehitlerin itikat hususunda müttefik olduklarını gösterir."

Yazar yaptığı değerlendirmeler sonucu "*asıl icmâin âmili, senedi değil, belki bu senedin zımnında olan başka bir kuvvettir. "* der ve bu söylediğini şöyle açıklama ihtiyacı hisseder:

"Şer'-i mufassal, birçok hükümlerin heyet-i mecmûasından ibarettir. Bu hükümler de şöyle icmâl edilebilir:

- 1. Şiddetle kat'î hükümler,*
- 2. Kat'î hükümler,*
- 3. Tahsinî hükümler,*

Şiddetle Kat'î Hükümler: Vicdân-ı içtimainin şiddetle tahsin veya takbihine mâruz olduğu gibi, ferdî vicdanca da şiddetle nâfi veya muzır telakki olunan hususlar hakkındaki zü'l-ciheteyn hükümlerdir.

Kat'î Hükümler: Vicdân-ı içtimainin tahsin veya takbihine mâruz olduğu gibi, ferdî vicdanca da nâfi veya muzır telakki olunan hususlar hakkındaki zü'l-ciheteyn hükümlerdir.

Tahsinî Hükümler: Vicdân-ı içtimai tarafından tahsin ve takbih olunduğu halde vicdân-ı ferdî tarafından doğrudan doğruya nâfi veya muzır görülmeyen hususlar hakkındaki yek-cihet hükümlerdir."

Devamında ise; bunlar üzerinde in'ikad eden icmâlarda örfün âmil olduğunu örneklerle izah eder.⁴⁴¹

Halim Sabit'in bir diğer makalesi 24. sayıda yer alır ve "*İctihad ve İcmâ: Nass ve Hulefâ-i Râşidîn Devirlerinde Teşrî Salahiyeti*" başlığını taşır.

⁴⁴⁰ Halim Sabit, "İctimaî Enmûzeclere Göre İctihad Zümreleri: İcmâ-i Fukahâ", *İM*, C. 2, S. 22, (10 Rebiülâhir 1333/12 Şubat 1330/25 Şubat 1915), s. 548-552.

⁴⁴¹ Halim Sabit, "İcma: İcmâ-i Fukahânın Tarifi ve İzahlar", *İM*, C. 2, S. 23, (24 Rebiülâhir 1333/26 Şubat 1330/11 Mart 1915), s. 566-570.

Yazar makalede Asr-ı saadette teşrî ve teşrîin mânâsını, vahiyle ilgili süreci, irtihal-i nebevîden sonra vahyin yerine ictihadın kâim olduğunu, ashabin Peygamber'in sağlığında da ictihad ettiğini, Peygamber'in vefatıyla birlikte artık ictihad salahiyetinin birden fazla kişiye mahsus olabilecek bir vecih kazandığını, Hulefâ-i Râşidîn'in hem heyet-i teşrîyenin hem de heyet-icraiyenin mümessili olduğunu anlatır.⁴⁴²

Halim Sabit 25. sayıdaki "*İctihad ve İcmâ: Ashab Zamanının Sonlarına Doğru Emeviler Devrinde Teşrî Salahiyeti*" başlıklı makalesinde ise hilâfetin Emevîlere geçmesiyle teşrî salâhiyetinde meydana gelen değişimleri anlatır. Emevî halifelerin Müslümanlar arasındaki mevkiileri hasebiyle makam-ı hilâfete layık olmadıklarına inanıldığını, Emevi halifelerinin idare hususunda büyük muvaffakiyetler ibraz ettikleri halde, iftâ ve teşrî salâhiyetlerine karışmadıklarını, bundan dolayı da salâhiyet-i teşrîye ile salâhiyet-i idariyeyi cemedemediklerini ve bu iki salâhiyeti birbirinden ayırdıklarını, salâhiyet-i teşrîyenin ilim ve amel ehlinde, salâhiyet-i idariyenin ise halifelerde olduğunu söyler. Devamında fukahâ-yı ashâbın irtihâlden sonra fıkıh ve iftâ rükünlerini, muhtelif içtihat usullerini, kuvve-i icrâiye ile kuvve-i teşrîyenin birbirlerinden ayrılmalarının doğru olmadığını ve bu durumun neden olduğu zararları anlatır.⁴⁴³

Halim Sabit, 26. sayıdaki "*İctihad ve İcmâ: Abbasiler Devri ve Teşrî Salahiyeti*" başlıklı makalesinde hilâfetin Abbâsîlere geçmesiyle yine onların da Emeviler gibi yasama ve yürütme yetkilerini tek elde toplayamadıklarını anlatır. Onlar da yalnız salâhiyet-i idariyenin olduğunu, salâhiyet-i teşrîyenin fukahâ ve ulemânın elinde olduğunu dile getirir. Abbasi halifelerinin bu vaziyeti düzeltmek için bazı girişimlerde bulduklarını, ancak başarı kaydedemediklerini, onların da Abbâsîler gibi salâhiyet-i teşrîyeyi ihrâz edemediklerinden saltanatlıklarının devam edemediğini ve küçük devletçikler olarak bölündüklerini belirtir. Makalesinin sonunda yazar, İslâm âlemindeki teşrî ile ilgili şu yorumu yapmaktadır:

---

⁴⁴² Halim Sabit, "İctihad ve İcmâ: Nass ve Hulefâ-i Râşidîn Devirlerinde Teşrî Salahiyeti", *İM*, C. 2, S. 24, (9 Cemâziyelevvel 1333/12 Mart 1331/25 Mart 1915), s. 580-582.

⁴⁴³ Halim Sabit, "İctihad ve İcmâ: Ashab Zamanının Sonlarına Doğru Emeviler Devrinde Teşrî Salahiyeti", *İM*, C. 3, S. 25, (30 Cemâziyelevvel 1333/2 Nisan 1331/15 Nisan 1915), s. 596-599.

"Artık İslâm âlemindeki teşrî, binâenaleyh bilumum hayati cereyan tabîi mecrasından iki defa olarak uzaklaşmıştı.

1. Hilâfet ve emâret makamlarının teşrî salâhiyetinden mahrumiyetleri,

2. İctihadı arkada bırakarak yeni hadiselere göre yeni olması lazım gelen kıymet hükümlerini eski kitaplardan bulmaya çalışmak beliyyesi.

İşte bütün bu yolsuzlukların tesiriyle İslâmiyet'in icazlı, ilâhî bir din, içtimai bir şeriat olmasına rağmen Müslümanlık âlemi inhitattan inhitata düştü, inhilâlden inhilâle doğru yürüdü. Umumi bir iftirak ve cümûda mâruz kaldı.⁴⁴⁴

Halim Sabit'ten bir makalede derginin 27. sayısında "*İcmâ: Osmanlılar ve Teşrî Salâhiyeti*" başlığı altında yer alır. Yazar makalede Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri teşrî salâhiyetini uyguladığını, fakat bazı fakihlerin Abbâsi devrine geri dönmeye çalıştıklarını, devletin askerlik, arazi ve maliye gibi hususlarda kanunlar yapmaya devam ettiğini, fakat bu kanunların fıkıhla kuvvetlendirenlerin bulunmadığını söyler. Tanzimatçıların amelî olarak dinde inkılâp yaptıklarını, hukuk ile ilmi dinden ayırdıklarını, fakat bu inkılâbın ilmî nazariyelerini tesis edemediklerinden bu işi yarım bıraktıklarını, hukukun müstakil olması için dinden bağımsız olması gerektiğini, bunun da ancak usûl-i fıkıhda inkılâp yapmakla mümkün olabileceğini söyler. Aşıkpaşazade Tarihi'ne dayanarak konuyla ilgili örnekler verir.⁴⁴⁵

Halim Sabit'in bir diğer makalesi de "*Velâyet-i Diniye: Teşrî-i Dinî Heyeti, İcma ve İfta*" başlığı altında 28. sayıda yer alır. Yazar makalesine velâyetin, "velâyet-i diniye" ve "velâyet-i hukukiye" olmak üzere iki büyük kola ayrıldığını, hukuki velâyetin devlete, dinî velâyetin ise hilâfete ait olduğunu tekrar ederek başlar. Hilâfette vekâlet-i diniyeyi temsil eden Meşihat'ın teşrî-i dinî ve terbiye-i diniye vazifeleriyle mükellef olduğunu, hukukta icmânın hakimiyet-i milliyenin mümessili olan milllet meclisinin ekseriyet-i ârâsı olduğu gibi dinde icmânın da Fetvâ Emaneti'nin ve müftülerin ittifakı olduğunu söyler. Devamında Teşrî-i Dinî Heyeti'nin mükellef oldukları vazifeleri ve Teşrî-i Dinî Heyeti'nin icmânını şöyle aktarır:

"1) Me'sûr itikat ve ibadet tarzlarını bulmak

⁴⁴⁴ Halim Sabit, "İctihad ve İcmâ: Abbasiler Devri ve Teşrî Salâhiyeti", *İM*, C. 3, S. 26, (14 Cemâziyelâhir 1333/16 Nisan 1331/29 Nisan 1915/), s. 612-615.

⁴⁴⁵ Halim Sabit, "İcmâ: Osmanlılar ve Teşrî Salâhiyeti", *İM*, C. 3, S. 27, (28 Cemâziyelâhir 1333/30 Nisan 1331/13 Mayıs 1915), s. 628-632.

- 2) Yaşayan din ile buna dair canlı örfleri bulup tespit etmek,
3) Bu yaşayan din ve canlı örfler ile şer'-i mücmel arasındaki intibakı temin eylemek.

... Teşrî-i Dinî Heyetinin bir taraftan şer'-i mufassala ait nas ile eslâfın dinî hayatını, diğer taraftan yaşayan dinî örfler ile şer'-i mücmeli rehber edinerek mukayese sûretiyle bulunan hükümler üzerinde ittifak etmeleri icmâ mahiyetini hâizdir. Ve bu icmâın resmen iş'ârı da 'iftâ'dır.

Binâenaleyh 'Teşrî-i Dinî Heyeti'nin icmât' şöyle tarif olunabilir:

'Teşrî-i dinî erbâbının, nassı ve eslâfın dinî hayatını rehber edinerek yaşayan din ile şer'-i mücmel arasındaki ittisal ve tevâfii bildiren hüküm hususunda ittifak etmeleridir.'

Şu halde zamanımıza göre 'iftâ' da şöyle tarif olunur: 'Teşrî-i Dinî Heyeti'nin icmâına mazhar olan hükmün resmen iş'ârıdır.'⁴⁴⁶

31. sayıda Halim Sabit imzalı "Velâyet-i Diniye: Teşrî-i Hukukî Heyeti, İctimaî Enmûzeclere Göre İctihad ve İcma" başlıklı bir makale daha bulunmaktadır. Yazar, Peygamberimiz ve Hulefâ-i Râşidîn'in fetvâ, imâmet, kazâ, inzâr; tâbir-i diğerle teşrî, tevzî-i adalet, siyaset ve irşâd gibi vazifeleri kendilerinde cemetmiş olduklarını, bugün bu vazifelerin birbirlerinden ayrılıp müstakil hale geldiğini belirtir. Bu vazifelerin, hilâfet ve hâkimiyet-i milliyeyi temsil eden padişahta velâyet-i âmme ünvanıyla tecelli ederek, "velâyet-i diniye", "velâyet-i hukukiye" namlarıyla iki kola ayrıldığını, "velâyet-i hukukiye"nin de "kuvve-i icrâiye", "kuvve-i teşrîiye" isimleriyle iki şube olduğunu, heyet-i icrâiyenin de heyet-i idare ve heyet-i adliye olarak ikiye ayrıldığını, heyet-i idarenin hazret-i padişah, sadrazam ve vükelâdan ibaret olup heyet-i adliyenin ise; padişah, mahkeme-i temyiz ve sâir mehâkimden müteşekkil olduğunu söyler. Devamında Teşrî-i Hukuki Heyeti'nin teşrî salâhiyetini şu cümlelerle anlatır:

"...velâyet-i hukukiyenin bir şubesi demek olan 'teşrî-i hukuki heyeti' hazret-i padişah, âyan ve mebûsandan ibarettir.

'Teşrî-i hukuki heyeti'nin bu husustaki salâhiyeti resmîdir. Padişah milletin mümessilidir. Âyan heyeti padişahın itimadına, binâenaleyh bi'l-vasıta milletin intihâbına mazhar demektir. Mebûsan ise doğrudan doğruya milletin maddi intihâbıyla vekaletini hâizdir. İşte başta hazret-i padişah olduğu halde âyan ve mebûsan heyetleri tarafından tasdik olunan kanunlar, resmen olduğu gibi, şer'an dahi mutâ'dır. Resmen mutâ' olduğu malum, şer'an mutâ'iyetine gelince... bu da meydanda: Çünkü Heyet-i Teşrîiye'nin tasdikine mazhar olan kanunlar hem milletin örfünden muktebes hem de milletin içtimâına mazhardır. İcmâ ise şer'an da mutâ'dır. Örf ise şeriatın esasıdır.

⁴⁴⁶ Halim Sabit, "Velâyet-i Diniye: Teşrî-i Dinî Heyeti, İcma ve İftâ", İM, C. 3, S. 28, (13 Receb 1333/14 Mayıs 1331/27 Mayıs 1915), s. 644-647.

Hususiyyle kanun ulu'l-emrin yani devletin emri olup emr-i ulu'l-emre itaat ise dinen vaciptir..."

Yazar devamında kanun lâyhalarının devrelerini ise şöyle açıklamaktadır:

"... kanun lâyhaları biri neşriyat, biri ihzar, diğeri tasdik devresi olmak üzere üç safhalı devre geçiriyor. İhzar devrinde kanunlar birçok tetkikler ile hazırlanıyor; fakat kanuniyet kesbetmiyor. 'Tasdik devrinde' ise sırasıyla mebûsan, âyan heyetlerinin ekseriyet, yahut ittifak ile kararlarına, sonra hazret-i padişahın tasdikine arz ediliyor."

Halim Sabit ibtidâdan yola çıkarak teşrî-i hukuki heyetinin icmâmını şöyle izah eder:

*"İbtidâ: İntihabcıların ve matbuatın münakaşası,
Ayrı olarak mebûsanın icmâi,
Ve ayrı olarak âyanın icmâi,
...Halkın ve matbuâtın münakaşâtıyla tenevvür eden mebûsan ve âyan heyetlerinin icmâına pâdişah hazretlerinin tasdik sûretiyle iştiraki.*

*Binâenaleyh teşrî-i hukuki heyetinin icmâi şöyle tarif olunabiliyor:
"Mebûsan, âyan heyetleriyle zât-ı padişahının salâhiyetdâr nezâretler tarafından hazırlanan lâyhalar hakkında ittifak etmeleridir."⁴⁴⁷*

Halim Sabit, 33. sayıda "*Velâyet-i Hukukiyye: Bugünkü İctimaî Enmûzeclere Göre İctihad ve İcma*" başlığı altında yeni ictimai enmûzece göre icthad ve icmâyı konu edinmektedir. Yazar makalesine kaleme aldığı bütün makaleleri kısa bir özetten sonra teşrî-i hukuki heyetinden geçen kanunların hepsinin muzâaf-ı icmâ ile sabit olduğunu, "teşrî-i hukuki heyeti"nin icthadının, muzâaf-ı icmâdan ibaret olduğunu söyleyerek başlar. Teşrî-i hukuki heyetinin icmâmının mutâ'iyet ve kuvvet cihetinden müctehitlerin icmâından daha vuzuhlu olduğunu, "teşrî-i hukuki heyet"i tarafından çıkarılan kanunların şer'î bir mahiyeti bulundurduğunu savunur. Eslâf ve ahlâfın ferdî içtihatlarına, nadiren de icmâlara müstenid hükümleri şer'î ahkâm-ı fikhiyeden saydıklarını, mensup olunan ictimai enmûzece göre tahaddüs eden yeni hadiseler hakkındaki hükümleri de eski ihtiyaçların mahsulü olan o kaidelerden çıkarmak isteyenlerin olduğunu, bunların hepsi zamanına, muhitine ve enmûzecine göre birer şer'-i mufassal idi; hepsi de zamanına muhitine enmûzece göre ahkâm-i şer'iyeden olup

---

⁴⁴⁷ Halim Sabit, "*Velâyet-i Diniye: Teşrî-i Hukukî Heyeti, İctimaî Enmûzeclere Göre İctihad ve İcma*", *İM*, C. 3, S. 31, (2 Ramazan 1333/2 Temmuz 1331/14 Temmuz 1915), s. 696-699.

resmen olduğu gibi, şer‘an da mutâ‘ olduğunu, fakat bugün kanun devrinde ne bu hükümlerin ne de o ferdî içtihat, kıl u kâllerin mutâ‘iyeti olmadığını ifade eder.

Yazar makalenin sonunda konuyla ilgili yapılması gerekenleri aktararak İslâm Mecmûası’nın yayın amacına şu şekilde vurgu yapmaktadır:

"Hayati bir hükmün kanuniyet kesbetmesi için de ‘teşri-i hukuki heyeti’ nin icmâına mazhar olması lazımdır. İşte bu, yani teşri-i hukuki heyetinin icmâına mazhar olan hukuki kanunlar bugünün “hukuki şer‘-i mufassal” ı demektir. Onun için bütün bunlar ahkâm-ı şer‘iyeden olup şer‘an mutâ‘ olduklarına şüphe edilemez. Fıkıh şeriatın nazariyât-ı ilmiyesi demek olduğundan yalnız kanun sûretinde tecelli eden bu şer‘-i mufassalın ebvâb ve fusûlü ve usûl-i fıkhi teessüs etmemiştir.

İşte İslâm Mecmûası bunun için çalışıyor. Vallahu hüve’l-muvaffik.⁴⁴⁸

Halim Sabit’in fıkıh alanında yazdığı son makalesi derginin 35. sayısında, *"Dinşinaslar ve Fakihler"* başlığı altında yer almaktadır. Yazar makalede toplumda dini liderlerin önemine vurgu yapmaktadır. Ümmet-i İslâmiye arasında bir "fakihler" sınıfının var olduğunu söylemekte, fakihleri ise; dinî ilimleri öğrenerek umûr-ı diniye ile meşgul olanlar olarak tanımlamaktadır. Dinin muallim ve mürebbîleri olan fakihlerin ümmet teşkilatında, ictimai hayatta mesul ve müsâb oldukları hususi vazifelerinin varlığından örneklerle bahsetmektedir. İslâmiyet’te hayaten olduğu gibi diyâneten de umûr-ı diniye ile meşgul olacak din-şinas, zâhid, rabbânî, fakih, halim, din işlerinde basiretli, âhirete rağbetli, ibadete devamlı kimselerden müteşekkil bir sınıfa ihtiyaç olduğunu vurgular.⁴⁴⁹

3.3.1.3. Mustafa Şeref Makaleleri

Ziya Gökalp’in İctimai Usul-ı Fıkıh ile ilgili görüşlerine bir destekte dergiden Mustafa Şeref’ten gelmiştir. Derginin 6. sayısında yazarın *"İctimâ-î Usûl-ı Fıkıh Nasıl Te’essüs Eder?"* başlığını taşıyan bir makalesi yer almaktadır. Konya mebusu ve Osmanlı Darü’l-Fünfinu Hukuk Şubesi Hukûk-ı Amme ve İdare Muallimi olan Mustafa Şeref, makalede Fıkıh âlimlerinin gözlem yoluyla topladıkları malzemeyi de kullanarak ictimai

⁴⁴⁸ Halim Sabit, "Velâyet-i Hukukiyye: Bugünkü İctimâî Enmûzeclere Göre İctihad ve İcma", *İM*, C. 3, S. 33, (30 Ramazan 1333/30 Temmuz 1331/11 Ağustos 1915), s. 727-729.

⁴⁴⁹ Halim Sabit, "Dinşinaslar ve Fakihler", *İM*, C. 3, S. 35, (29 Şevval 1333/27 Ağustos 1331/9 Eylül 1915), s. 760-767.

usûl-ı fikh' in oluşmasının sağlanabileceğini anlatmıştır. Yazar makaleye hukuk tanımıyla başlar: *“Hukuk, devlet dâhilinde yaşayan eşhâsın yekdiğeriyle olan münasebetlerinde riayete mecbur oldukları kavâiddir.”* Bu tariften hukukun bir içtimai kuvvet olduğu, hukukun insanların faaliyetlerinde bir müessir-i nâzım olmak vazifesini îfâ ettiği sonucuna varır. Hukukun, "cebr-i maddi" ve "örf-i ictimai" olmak üzere iki tür yaptırım olduğu, cebr-i maddinin asli bir unsur değil, hukukun dayandığı asli unsur olan örf-i ictimainin yardımcısı olduğunu söyler. Bir hukukçunun, yani bir fakihin vazifesinin örf-i içtimaiyi müşahede ve tefahhus ederek vicdanlarda yaşayan düsturları meydana çıkarmak olduğunu, fakihin; fikhin mesaisinde tatbik edeceği birinci usûlun "istikrâ" olduğunu ve ahkâm-ı külliye ihtiva eden kaideleri bulmak vazifesiyle mükellef olduğunu, bunu da hayat-ı hukukiyenin kâffe-i eşkâli altında irâe ettiği muhtelif tezahürâtını tahlil ederek arayıp bulacağını dile getirir. Fakihin istikrâ usûlüyle birinci vazifesini, kaideleri, esasları bulmak vazifesini îfâ etmiş olduğunu; bundan sonra fakihin ikinci vazifesinin başladığını, hâkimin ikinci vazifesini îfâ için "kıyas" usûlünü tatbik ettiğini, bir fakihin bu iki vazifeyi, kaideyi bulmak ve onu hâdisâta tatbik etmek vazifelerini îfâ edebilmesi gerektiğini söyler.⁴⁵⁰

Mustafa Şeref'in, Fıkıh üst başlığı altında dergide yayımlanan bir diğer makalesi de 3. sayıda yer alır ve *"Fukahâya Göre Hukûk-i Amme"* başlığını taşır. Yazar makalede İslâm hukukunun dayandığı temeller üzerinde durmuştur.⁴⁵¹

Ziya Gökalp tarafından İslâm Mecmûası'nda tesis edilmek istenen, Halim Sabit ve Mustafa Şeref tarafından destek gören İctimâ-î Usûl-ı Fıkıh konusu, sadece İslâm Mecmûası'nda tartışılmamış, Sebîlürreşâd'da İzmirli İsmail Hakkı tarafından sert bir dille tenkide uğramıştır. İzmirli İsmail Hakkı, İctimâ-î Usûl-ı Fıkıhın fikir babası olarak Ziya Gökalp'i gördüğü için eleştirilerini sadece O'nun üzerinden yapmakta, Halim Sabit ve Mustafa Şeref'e cevap vermemektedir.

---

⁴⁵⁰ Mustafa Şeref, "İctimâ-î Usûl-ı Fıkıh Nasıl Te'essüs Eder?", *İM*, C. 1, S. 6, (27 Cemâziyelevvel/10 Nisan 1330/23 Nisan 1914), s. 162-166.

⁴⁵¹ Mustafa Şeref, "Fukahâya Göre Hukûk-i Amme", *İM*, C. 1, S. 3, (14 Rebiülâhir 1332/27 Şubat 1329/12 Mart 1914), s. 80-84.

3.3.1.4. Mansurizâde Said, Babanzâde Ahmed Naim, İzmirli İsmail Hakkı ve M. Şerefeddin Arasında Geçen Münakaşa Makaleleri

Dergide fıkıh ve fıkıh usûlune dair çok sayıda makale kaleme alan yazarlardan bir diğeri de Mansurizâde Said'dir. Mansurizâde, İctimâî Usûl-i Fıkıh konusundaki tartışmalardan sonra Sebîlürreşâd'la yeni bir tartışma konusunu başlatmıştır. Tartışma yaratan konu ise çok eşlilik yani ta'addüd-i zevcât'tır. Mansurizâde'nin ta'addüd-i zevcât dinen yasaklanabilir, sınırlandırılabilir görüşlerine karşılık Sebîlürreşâd'tan Babanzâde Ahmed Naim, bu görüşleri tenkid makaleleri yazmaya başlar. Karşılıklı kaleme alınan makaleler, İslâm hukukuna göre caiz sayılan bir hususun yasaklanıp yasaklanamayacağı konusuna kadar uzar. Bu noktada tartışmaya İzmirli İsmail Hakkı da dahil olur. M. Şerefeddin İslam Mecmûası'nda Mansurizade'yi destekleyen yazılar kaleme alır, bu yazıları da İzmirli İsmail Hakkı tenkid eder. Tartışma Mansûrîzâde Said'in 8. sayıda imzasız olarak yayımladığı "*Teaddüd-i Zevcât İslâmiyette Men' Olunabilir*"⁴⁵² başlıklı makalesiyle başlar. Yazar makalede, çok evlilik meselesinden dolayı Avrupalıların İslam'a saldırımları ve bazı kimselerin de çok evliliğin İslâm'da olduğunu savunmaları, çok eşlilik mevzusunun Avrupalılarda İslâm'ın geri kalmış olduğu fikrini uyandırmasını ve Nisâ Sûresi 59. âyetin⁴⁵³ hükmünün külli ve mutlak olmasını çok eşliliğin yasaklanması için neden olarak sıralar. Taaddüd-i zevcât konusundan yola çıkarak İslâm'da caiz olarak görülmüş işlerin şeriatın ahkâmından kabul edilmemesi gerektiği düşüncesini savunmuştur. Mansûrîzâde, "*Taaddüd-i zevcât şeriat-ı İslâmiye'de tecviz olunduğu için İslâmiyet taaddüd-i zevcâtı kabul eylemekten imtina etmez. İslâmiyet'te taaddüd-i zevcâtı kabul etmek zarureti vardır*" der ve bu meselenin ulû'l-emrin, emir ve men'ine tâbi bir mesele olduğunu, dolayısıyla devlet başkanı tarafından yasaklanabileceğini, "Size helal olan kadınlardan ikişer, üçer, dörder alın." ayetinden⁴⁵⁴ yola çıkarak Taaddüd-i zevcâtın İslâm dini tarafından emredilmediğini, sadece

---

⁴⁵² İmzasız (Mansûrîzâde Said), "*Teaddüd-i Zevcât İslâmiyette Men' Olunabilir*", *İM*, C. 1, S. 8, (25 Cemâziyelâhir 1332/8 Mayıs 1330/21 Mayıs 1914), s. 233-238.

⁴⁵³ Allah'a itaat edin. Peygambere ve sizden olan ulû'l-emre (idarecilere) de itaat edin. en-Nisâ 4/59.

⁴⁵⁴ en-Nisâ 4/3.

yapılabileceğine dair cevaz verildiğini söyler. Devamında dinin emretmeyip cevaz verdiği şeyleri devlet başkanının yasaklama yetkisi olduğunu, bu yetkiyi devlet başkanına verenin din olduğunu belirtir.⁴⁵⁵

Mansûrîzâde'nin bu yazısına itiraz mahiyetinde, İslâmcı bir yol izleyen Sebîlürreşâd'dan Babanzâde Ahmed Naim, "Taaddüd-i Zevcât İslâmiyet'te Men Olunabilir mi İmiş?"⁴⁵⁶ başlıklı bir makale yayımlar. Yazar çok eşliliğin yasaklanması için Mansûrîzâde'nin ileri sürdüğü üç nedeni çürütmeye çalışır. Ahmed Naim muhalif görüş bildirerek birden çok kadınla evlenmenin yasaklanamayacağını ve bunun bir icma (icmayı rey değil icmayı nakil) meselesi olduğunu, Mansûrîzâde'nin meseleyi yeterince tetkik etmediğini ve acemice bir icthad yaptığını, bu konuyu icthad konusu yapmanın kitap ve sünneti red saymak olduğunu ileri sürmüştür. Yazar makalede muhatabı Mansûrîzâde'ye birtakım sorular yöneltmektedir:

"1. Taraf-ı Hakk'tan mübelleğ olan 'ruhsatlar ziyafet-i ilâhiyedir, kabul ediniz' buyuran Resul-i kerimin caiz ve mübah dediği şeye ona itaatle mükellef olan ulû'l-emr 'değildir' diyebilir mi?

2. Bir ayetle tecviz buyurulan taaddüd-i zevcât Hakk Teâlâ'nın kıyamete kadar ümmete ibaha ettiği tayyibâtta iken ulû'l-emr onu bir kanun ile men – lisan-ı şeriatla konuşalım- tahrîm ve bu hükm-i ilâhî'yi nesh edebilir mi?

3. Şer-i şerîfin emrettiği kasm ve nafakada adalet şartına tamamıyla riayetkâr, vücudu zinde, servet ve saman sahibi bir Müslüman Allah'ın bu ruhsatından istifade ederek iki, üç, dört kadın tezciv etse bu tasarruf ettiğiniz kanun-i muhayyelin vücud-u takdirinde zari mi olur?

4. Böyle bir Müslüman'ın ikinci, üçüncü, dördüncü kadından doğan çocukları evlâd-ı zani mi olur?

5. Sizin tahayyül ettiğiniz kanun bu evlâdın nesebini tanımayacak mı? Babalarının mirasından mahrum edecek mi?"⁴⁵⁷

Babanzade Ahmet Naim'in bu makalesi üzerine İslam Mecmûası'nın 9. sayısında Mansûrîzâde Said, "Teaddüd-i Zevcât Münasebetiyle, Cevaba Cevap" başlıklı bir makale kaleme almıştır. Mansûrîzâde makalesinde, Ahmed Naim'in kendisine yöneltmiş olduğu sorulara cevap verir:

"Taaddüd-i zevcâtın cevazına âyet-i celîle bir sarâhat-i kat'îye ile delâlet etmiyor mu? Acaba İslâmiyet'te taaddüd-i zevcâtın cevazını inkâr eden bir fert tasavvur olunur mu? Evet; İslâmiyet'te taaddüd-i

⁴⁵⁵ İmzasız (Mansûrîzâde), "Teaddüd-i Zevcât İslâmiyette Men' Olunabilir", s. 233-238.

⁴⁵⁶ Babanzade Ahmet Naim, "Teaddüd-i Zevcât İslâmiyette Men' Olunabilir mi İmiş", SR, C. 12, S. 298, (03 Receb 1332 / 28 Mayıs 1914 / 15 Mayıs 1330), s. 217.

⁴⁵⁷ Babanzade Ahmet Naim, "Teaddüd-i Zevcât İslâmiyette Men' Olunabilir mi İmiş", s. 217.

zevcâtın cevazında şüphe yoktur. Fakat ulü'l-emrin bunu menetmeye de salâhiyeti olduğunda şek ve tereddüt olunamaz. Bu da, ahkâm-ı sarîha-i İslâmiye'dendir. İşte, bu iddiayı ispat etmek üzere iki mukaddime îrad ettim. Biri taaddüd-i zevcât câizdir, ikinci mukaddime de câiz olan şeyleri ulü'l-emr, emr veya menedebilir. Ve bu sûretle olan emir ve nehiyeleri şer'an mutâ' olmak icap eder. Birinci mukaddime Nisâ Sûresi 3. âyet-i celilesiyle sabittir ve herkesin bildiği bir meseledir. Benim içtihadım değildir.

İkinci mukaddime de Nisâ Sûresi 59. âyet-i celilesiyle ve ulemâyı fıkıh ve şer'atin beyanatıyla sabittir.⁴⁵⁸

Mansûrîzâde Said, makalenin genelinde çok evliliği inkâr etmediğini ve akli selim olan hiç bir insanın bunu inkar etmesinin söz konusu olmadığını,"Allah'a itaat edin. Peygambere ve sizden olan ulü'l-emre (idarecilere) de itaat edin. " âyetine dayanarak ulü'l-emrin çok evliliği yasaklayabileceğini dile getirdiğini söyler. Mansûrîzâde Said, Ahmed Naim'in "...caiz olan çok evliliğin ulü'l-emr tarafından yasaklanması halinde onun emirlerine uymak caiz olmaz." ifadesinin ayet ve ulü'l-emrin hilafına bir hüküm olduğunu belirtir.⁴⁵⁹

Mansûrîzâde Said'in bu makalesine Ahmet Naim Sebîlürreşâd'ın 300. sayısında yine aynı başlık altında yazdığı makale⁴⁶⁰ ile şöyle itiraz ediyor:

"...Biz size ulü'l-emre vücûb itâ'atin ne demek olduğunu, âyetin delâlet-i lafziyye ve örfiyye ve akliyyesini hayli mürekkebe sarf ederek anlattık. Kıyâsınızın kübrâsı memnû' ve hilâfî sâbit olduğunu müdellelen söyledik. Ulü'l-emre nesh-i helâl salâhiyeti verilmesinin ne kadar muhâlâtı müstelzim olacağını ta'dâd ettik. Teaddüd-i zevcâtı bir kânûn ile men' etmekteki mefâsidi birer birer gösterdik. Birden ziyâde tezevvücün her zaman mübâh olmakla kalmayıp bazen sünnet ve hattâ vâcib olduğunu tasrîh ettik. Siz hâlâ bunlara dâir harf-i vâhid söylenmemiş gibi cümlesini birden meskûtün-anha geçip yine lisân-ı şer'ati ebkem farz ediyorsunuz. ...Bununla da kanâ'at etmiyorsunuz da usûl-i münâzara dâiresinde mübâhase teklîfinden bulunuyorsunuz."⁴⁶¹

Mansûrîzâde Said'in bu münâzara çağrısına Ahmet Naim'in cevabı şöyledir:

"Mamañîh –bir mebûs-ı muhteremle münâzaradaki şeref gayr-i münker olmakla beraber– bu çürük delilinizi îrad ederken kullandığımız lisân da sizinle münâzaradan beni –maatteesüf– men' ediyor. Zirâ siz bu vesîle ile de (فاصلطادوا) emrine karşı (!) ulü'l-emr

⁴⁵⁸ Mansûrîzâde Said, "Teaddüd-i Zevcât Münasebetiyle, Cevaba Cevap", İM, C. 1, S. 9, (1 Receb 1332/22 Mayıs 1330/4 Haziran 1914), s. 280-284.

⁴⁵⁹ Mansûrîzâde Said, "Teaddüd-i Zevcât Münasebetiyle, Cevaba Cevap", s. 280-284.

⁴⁶⁰ Babanzade Ahmet Naim, "Teaddüd-i Zevcât İslamiyette Men' Olunabilir mi İmiş?", SR, C. 12, S. 300, (17 Receb 1332 / 11 Haziran 1914 / 29 Mayıs 1330), s. 249.

⁴⁶¹ Babanzade Ahmet Naim, "Teaddüd-i Zevcât İslamiyette Men' Olunabilir mi İmiş?", s. 249.

kânûn vaz' ettiği halde buna karşı lisân-ı şerî'atin sâkit ve ebkem kaldığını söylüyorsunuz ki – evvelki makâlenizde yaptığınız gibi– burada da nusûsa, evâmîr-i ilâhiyyeye karşı vazîfe-i ta'zîmi muhil ta'birâtı ibzâlde beis görmüyorsunuz. Size cevap versem mukâbele ederken kim bilir daha ne gibi nâ-şinide ta'birât ile bizi dilhûn edeceksiniz? Herhalde yazı yazarken bahsettiğiniz mevzû'ât-ı mukaddeseye karşı sizi daha hürmetkâr görünceye kadar sizinle mübâhase etmekte ma'zûrum."⁴⁶²

Mansûrîzâde Said, Ahmet Naim'in bu makalesine derginin 10. sayısında "*Cevâzın Ahkâm-ı Şer'iyeden Olmadığına Dair*" başlığı altında cevap verir. Yazar makalede cevaz konusunda şeriat hükümlerinin geçerliliği ile ilgili görüşlerini paylaşmış ve cevazın dinin sınırları içinde kalmayan bir husus olduğunu, bundan dolayı ulû'l-emrin isteği ile caiz olan şeylerin yasaklanabileceğini söyler.⁴⁶³

Bu makale üzerine Sebîlürreşâd'tan İzmirli İsmail Hakkı bu konuyla ilgili derginin 303, 304, 305 ve 306. sayılarında, aynı başlık altında dört makale kaleme almaya başlar. Sebîlürreşâd'ın 12. cildi 303. sayısında "*Cevâzın Ahkâm-ı Şerîatten Olup Olmaması Hakkındaki Nizâ' Nizâ'-ı Lafzîdir*"⁴⁶⁴ başlıklı makalesine yazar şu cümlelerle başlar:

"Aydın Meb'ûsu Mansûrî-zâde Said Beyefendi iki hafta evvel İslâm Mecmûası'nda cevâzın ahkâm-ı şer'iyeden olmadığını mübeyyin bir makâle yazmış idi. Makâle-i mezbûre tetebbu' eseri olmakla beraber birçok cihetten şerh ve tafsîle muhtâc olmakla lâyıki vechile tevazzuh etmesi için muhtâc-ı îzâh olan noktaları birer birer şerh ve tafsîl etmeyi münâsib gördüm. Mansûrî-zâde Said Beyefendi'nin münâkaşa-i ilmiyyeden pek ziyâde mahzûz olduğunu, bâ-husûs iki İzmirli arasında, bir hocadan 2 ders okuyan iki şerîk arasında kânûn-ı münâzara, âdâb-ı mübâhase dâiresinde bir münâkaşa-i ilmiyyenin devâmı kârîin-i kirâmca faydadan hâlî olmayacağını bildiğimden bu haftadan i'tibâren birkaç makâle yazacağım. Müşârun-ileyhin sözlerini aynen naklettikten sonra tedkîkât ve tetebbuâtımı ayrıca beyân edeceğim."⁴⁶⁵

Devamında ise Usûlü'l-Hadarî'den, el-Müntehâ ile Muhtasarü'l-Müntehâ'dan, Şerh-i Muhtasar'dan, Müsellemü's-Sübût'tan, el-Mustasfâ'dan, Tenkîhu'l-Fusûl'den, Mir'ât'tan, el-Beyzâvî'nin Minhâc'dan,

⁴⁶² Ahmed Naim, "Müdâfa'ât-ı Diniyye", SR, C. 12, S. 304, (15 Şa'bân 1332 / 09 Temmuz 1914 / 26 Haziran 1330), s. 310.

⁴⁶³ Mansûrîzâde Said, "Cevâzın Ahkâm-ı Şer'iyeden Olmadığına Dair", İM, C. 1, S. 10, (24 Receb 1332/5 Haziran 1330/18 Haziran 1914), s. 295-303.

⁴⁶⁴ İzmirli İsmail Hakkı, "Fıkıh ve Fetâvâ: Cevâzın Ahkâm-ı Şerîatten Olup Olmaması Hakkındaki Nizâ' Nizâ'-ı Lafzîdir", SR, C. 12, S. 303, (08 Şa'bân 1332 / 02 Temmuz 1914 / 19 Haziran 1330), s. 296-301.

⁴⁶⁵ İzmirli İsmail Hakkı, "Fıkıh ve Fetâvâ: Cevâzın Ahkâm-ı Şerîatten Olup Olmaması Hakkındaki Nizâ' Nizâ'-ı Lafzîdir", s. 296-301.

Keşf-i Pezdevî'den alıntılar yaparak Said Bey'in makalesindeki şu sözlerini uzun bir tenkide başlıyor: "*Fukahâ-yı Hanefiyye ve Şâfiyye'den bazıları cevâzın ahkâm-ı şerîatten olmadığına kâil olmuşlar...*"⁴⁶⁶ Bu cümleye karşılık İzmirli İsmail Hakkı özetle şunları söylemektedir:

" 'Evvelâ – ...fukahâ-yı Hanefiyye ve Şâfiyye denilince herhâlde Sünnî fukahâ zannolunuyor. Halbuki fukahâ-yı Hanefiyye ve Şâfiyye'nin kâffesi ehl-i sünnetten değildir, içlerinde ehl-i bid'at ve dalâlet de vardır. '

'Sâniyen – İbâhanın (muharririn ta'bîrinde cevâzın) ahkâm-ı şer'iyyeden olup olmaması hakkındaki nizâ' nizâ'-ı lafzîdir: Bu da mu'teberât-ı usûliyyede tasrîh olunmuştur. '

'Sâlisen – Mübâh (câiz) bir takım ma'nâlar beyninde müşterektir. '

'Râbian – Mübâh (câiz) müeddâ-ileyh i'tibâriyle vâcib veya harâm olabilir. '

⁴⁶⁷

İzmirli İsmail Hakkı'nın bu makalesi üzerine İslâm Mecmûası'ndan Mehmet Şerafeddin Yaltkaya derginin 12. sayısında, iki derginin ikişer muharriri arasında karşılıklı münakaşaya dönecek, "*Cevâzın Ahkâm-ı Şer'iyyeden Olmadığına Dair Makalesi Dolayısıyla*"⁴⁶⁸ başlıklı, Mansûrîzâde Said ile aynı görüşlerini paylaştığı bir makale yayımlamıştır. Yazar makalesinde caiz olan durumlarda şeriatın hükümlerinin uygulanmamasının fetvâ vermeyi de ortadan kaldıracığı görüşünü savunmaktadır.⁴⁶⁹ Bu yazıya cevap İzmirli İsmail Hakkı tarafından Sebîlürreşâd'ın 307. sayısından "*Cevâz Ta'bir-i Âharla Mübâh(!)*" başlıklı makaleyle gelmiştir. İzmirli makalede şöyle bir tahlilde bulunmaktadır:

"İslâm Mecmûası'nın on ikinci sayısında cevâz mes'elesine dâir bir makâle okuduk.

Sâhib-i makâle Şeriat-i İslâmiyye maatteessüf bir takım mütefakkahe elinde elfâz dâiresine alınmış olduğundan bu gibi mebâhisin yazılmasına lüzüm-ı kat'î hissolunduğundan! nâşî tahaddîye kıyâm ile âdetâ hakem tavrını takınıyor, cevâzın hükm-i şer'î olmadığına dâir bir makâle yazmaya mecbûr oluyor da sernâme edindiğimiz kelimât ile başlıyor. Böylece makâlesinin kıymet-i ilmiyyesine berâat-i istihlâl gösteriyor.

Sâhib-i makâle başlıca el-Mustasfâ'nın iki muhtelif mebâhisinden tercüme ederek buna kendi efkâr-ı sâibe(!)lerini de ilâve ediyor.

⁴⁶⁶ Mansûrîzâde, "Cevâzın Ahkâm-ı Şer'iyyeden Olmadığına Dair", s. 295-303.

⁴⁶⁷ İzmirli, "Fıkıh ve Fetâvâ: Cevâzın Ahkâm-ı Şeriaten Olup Olmaması Hakkındaki Nizâ' Nizâ'-ı Lafzîdir", s. 296-301.

⁴⁶⁸ Şerafeddin [Yaltkaya], "Cevâzın Ahkâm-ı Şer'iyyeden Olmadığına Dair Makalesi Münasebetiyle", *İM*, C. 1, S. 12, (22 Şaban 1332/3 Temmuz 1330/16 Temmuz 1914), s. 357-360.

⁴⁶⁹ Şerafeddin [Yaltkaya], "Cevâzın Ahkâm-ı Şer'iyyeden Olmadığına Dair Makalesi Münasebetiyle", s. 357-360.

Müteallik (ism-i fâil sîgasıyla) müteallak (ism-i mef'ûl sîgasıyla) arasında ne kadar fark var ise ibâha ile mübâh arasında da o kadar fark bulunduğu halde sâhib-i makâlenin mübâh ile ibâha arasındaki farktan gaflet etmesi silâh-ı ilm-i şerîat olan Usûl-i Fıkıh ile henüz teveggul ettiğine delâlet eyliyor.

Sâhib-i makâle da'vâsını yürütmek için hemen ma'rûf(!) aksâmına dâhil olacak olan ve nâkîdîn-i ulemâ tarafından müttefikane kadh olunan 'tedlîs' cihetini de bırakmıyor: Bazı Mu'tezile'nin kâil olduğu 'Cevâz hükm-i şer'î değildir' da'vâsını mutlak olarak meydân-ı ilme vaz' ediyor.

Makâle birçok hatâ ile âlûle ise de nümûne olmak üzere birkaçını zikr ile iktifâ edeceğim. Zikredeceğim bahisler de kâriîn-i kirâma makâlenin kıymet-i ilmiyyesi hakkında bir fikir verir zannındayım.

1-Sâhib-i makâle 358. sahifenin baş tarafındaki sözünü alt tarafındaki sözü ile nakzediyor. İki sözü arasında bir tenâkuz bulunuyor. Şöyle ki:

'...Aynı sahifenin başında 'Nâ-mütenâhî olan umûr-ı mübâha ahkâm-ı şer'iyye dâiresine alınamaz' deyip nihâyette nâ-mütenâhî olan umûr-ı mübâha ahkâm-ı şer'iyye dairesine alınır! demek akıl ve mantık ile nasıl kâbil-i tefhîk olur?'

2- Sâhib-i makâle mübâh ile ibâhayı fark etmediği gibi delil ile medlûlü de fark etmiyor, yekdiğerine karıştırıyor.

Sâhib-i makâle 'Nefy ve nâfî için delile lüzum yoktur' diyor. Filvâki bu bâbda ihtilâf vardır."

Yazar makalesine "Makâlenizde bir kıymet-i ilmiyye yoktur., 'Cevâza hükm-i şer'î değildir' diyen bazı Mu'tezile ve onlara peyrev olanlar musîb değıllerdir., Zât-ı âlîiniz âlim değılsiniz, bu meydanın ehli değılsiniz." cümleleriyle son vermektedir.⁴⁷⁰

İzmirli İsmail Hakkı'nın bu tenkidine gecikmeli de olsa Şerafeddin Yaltkaya'dan İslam Mecmûası 14. sayıda "İntikâda Cevap" makalesiyle cevap gelmiştir. Yazar makalesinde kendisini şöyle savunmuştur:

"Makalemın başı 'Cevaz tâbir-i diğere mübah 'kelimeleri ile başlıyor idi ki buradaki mübah, cevazı tefsir için değıl belki her zaman câiz ile mübah arasında tesâvî bulunmadığını ifadeten îrad olunmuş ve açıktan açığa bu adem-i tesâvînin kasdolunduğunu göstermek için 'tâbir-i diğere ile' denilip 'yani' harf-i tefsiri kullanılmamış ve doğrudan doğruya bu maksat üzerine yürünmüş idi."

"Cevazın ahkâm-ı şer'iyeden olmadığını mutlak olarak meydân-ı ilme vaz' ediyor ve nâkîdîn-i ulemâ tarafından müttefikane kadh olunan "tedlîs" cihetini de bırakmıyor imişiz."

"Çok şükür biz makalemizde sıhhati îham eder bir lafız îrad etmedik. Ve maksadımızı tervîc için böyle bir harekette bulunmadık.

⁴⁷⁰ İzmirli İsmail Hakkı, "Fıkıh ve Fetâvâ: Cevâz Ta'bir-i Âharla Mübâh(!)", SR, C. 12, S. 307, (07 Ramazan 1332 / 30 Temmuz 1914 / 17 Temmuz 1330), s. 345.

Hiçbir kimseye isnadımız da yoktur. Biz kudretimizin yettiği kadar tedlîs değil tenvîr-i hakikat uğrunda çalışıyoruz."⁴⁷¹

İzmirli İsmail Hakkı'nın makalenin sonunda Şerafeddin Yaltkaya'ya yönelttiği "Bu zât 'Hakkı kabul etmeli." cümlesi üzerine Yaltkaya "Biz hakkı kabul eden ve daima Hakk'a tapanlardan ve mihrâb-ı mesaisi Hak olanlardanız." demektedir.⁴⁷²

İzmirli İsmail Hakkı Sebîlürreşâd'ın 304. sayısındaki makalesinde Mansûrîzâde Said'in "Sâha-i mahdûdeye münhasır olan şerîati kâffe-i ef'âl ve harekâta teşmîl ettiğinden bit-tabî' şerîat bütün ahkâmını tafsîlâtıyla ihâta edemiyor da birçok şeylerin cevâzı hakkında sarâhat bulamıyor." cümlesini "Muharrir-i muhterem şerîati bazı Mu'tezile'nin kabûlü gibi kendinde taleb ve teklîf bulunan hükme tahsîs, vücûb ve hürmet ile takyîd ettikten sonra cevâza hükm-i şer'î diyen kâffe-i ulemâ hakkında böylece mütâlaa beyân ediyor." şeklinde yorumluyor. Devamında bu cümleyi "Şerîat kâffe-i ef'âl ve harekâta şâmil değil midir? Şerîat bütün ahkâmını tafsîlâtıyla ihâta edemiyor mu?, Bir şey hakkında sarâhat bulunmamak cevâza mı münhasırdır?" soruları çerçevesinde izâh ediyor.⁴⁷³

İzmirli İsmail Hakkı Sebîlürreşâd'ın 305. sayısındaki makalesine Mansûrîzâde Said'in şu cümleleri ile başlıyor: "İşte bu derece akıl ve mantıktan hâriç bir hatâ-yı azîm ile şerîat-i İslâmiyyeyi âlûle etmeyi muvâfık görmediğimden ..." Devamında ise bu cümleyi, akıl ile mantık kelimelerinin hukemâ ve sâirenin kullandığı müşterek anlamlarını ve Felsefe-i cedîdede mantığın ma'nâ-yı lügavîlerini veriyor. İzmirli İsmail Hakkı, Mansûrîzâde Said'in bazı cümlelerini şöyle izah ediyor:

"Müşârun-ileyh diyor ki:

'Cevâz bir hükm-i şer'î değildir. Çünkü şerîat muhâfaza-i nizâm ve intizâm maksadıyla vaz' ve te'sîs olunmuş bir kânûndan ibârettir. Kânûn ef'âl ve harekâtı takyîd etmek için vaz' olunuyor. Takyîde hizmet eden hükümler ise vücûb ve hürmet gibi hükümlerdir. Sıhhat ve fesâd gibi hükümler de emir ve nehy-i şer'inin neticesi olduklarından vücûb ve hürmet ma'nâlarını tazammun eder. Binâenaleyh onlar da takyîde hizmet eder. Cevâz ise serbestî-i fîl ve hareketten ibârettir, takyîde hizmet etmez; binâenaleyh ahkâm-ı şerîattten olamaz.'

⁴⁷¹ Şerafeddin [Yaltkaya], "İntikada Cevap", *İM*, C. 2, S. 14, (16 Zilhicce 1332/23 Teşrîn-i Evvel 1330/5 Kasım 1914/5 Kasım 1914), s. 425-429.

⁴⁷² Şerafeddin [Yaltkaya], "İntikada Cevap", s. 425-429.

⁴⁷³ İzmirli İsmail Hakkı, "Fıkıh ve Fetâvâ: Cevâzın Ahkâm-ı Şerîatten Olup Olmadığı - 2", *SR*, C. 12, S. 304, (15 Şa'bân 1332 / 09 Temmuz 1914 / 26 Haziran 1330), s. 315-319.

Muharrir-i muhterem burada cevâzın hükm-i şerîatten olmadığını isbât etmek istiyor. Bu bâbda gösterdiği delil tahlil olunur ise şu iki asla râci' olur: 1- Şerîat muhâfaza-i nizâm ve intizâm maksadıyla vaz' ve te'sis olunmuş bir kânündür. 2- Kânûn ef'âl ve harekâtı takyîd etmek için vaz' olunur..."

Devamında ise bu iki aslın münakaşasını yapar.⁴⁷⁴

İzmirli İsmail Hakkı konuyla ilgili Sebîlürreşâd'ın 306. sayısındaki son makalesinde Mansûrîzâde Said'in, bazısını kabul bazısını redettiği şu cümlelerini izah etmektedir:

"Cevâz hükm-i şer'î değildir", "Kânûn ef'âl ve harekâtı takyîd etmek için vaz' olunur", "Şerîat muhâfaza-i nizâm ve intizâm maksadıyla vaz' ve te'sis olunmuştur", "Ahkâm-ı asliyyeden olan cevâz ve ibâhanın hiçbir delil-i şer'îye ihtiyacı yoktur", "Teaddüd-i zevcâtın cevâzını beyân eden Nisâ Süresi 3. âyet-i celîlesinden maksat dörtten ziyâdeyi tahrîmdir. Yoksa teaddüd-i zevcâtın cevâzını beyân değildir", "Örf ve ıstılâh-ı usûliyyûnda ma'nâ-i maksûda delâleti i'tibârıyla nazm-ı Kur'ân'a nas ıtlâk olunur, maksûd olmayan ma'nâya nazaran nas ıtlâkı sahîh olmaz", "Cevâzın mefhûm ve mâhiyeti bir şeyin fül ve terkinin adem-i rüchânından ibâret bir emri selbî ve ademîdir. Cevâz vücûb ve hürmetin ademinden başka bir şey değildir", "Usûliyyûn ve fukahâ-yı mezâhib bir hatâ-yı ictihâd ve daha doğrusu açık bir hakîkatten gaflet neticesi olarak cevâz, vücûb ve hürmet gibi eser-i hitâbdır; Şâri'in hitâb ve beyânına muhtaçtır, diye hüküm ettiklerinden ...", "Bir dâire-i mahdûdeye inhisâr eden şerîati bütûn ef'âl ve harekâtımıza teşmîl ediyor ... memnûiyetine bile hüküm olunuyor", "Telgraflar, telefonlar ne bir fetvâ-yı şer'inin teblîğine, ne bir hükm-i şerîatin isbâtına vâsıta olamıyor, çünkü cevâzına sarâhat yoktur. Cevâz da vücûb, hürmet gibi beyâna muhtaçtır", "Bir şey hakkında cevâzına münâfî bir hüküm beyan edilmemiş ise cevâzı sâbit olur", "Câiz olan şeylerde hükûmet vicdân-ı mîllete ve asra muvâfîk sûrette ahkâm ve kavânîn vaz' ve te'sis edebilir."⁴⁷⁵

Bu tartışmalar sürerken Mansûrîzâde Said İslam Mecmûası'nda Teaddüd-i Zevcât ile ilgili makalelerine devam eder. Ahmed Naim'in Sebîlürreşâd'ta, üstte içeriklerinden bahsettiğimiz konuyla ilgili makalelerine cevap olarak derginin 11. ve 12. sayılarında, *"Teaddüd-i Zevcât Münasebetiyle, Efkar-ı Umumiyyeye"* başlıklı, derginin 13. sayısında ise *"Teaddüd-i Zevcât Münasebetiyle, Cevaba Cevap"* başlıklı makaleleri yer alır. Yazar bu makalelerinde daha önce yazmış olduğu düşüncelerini aynen

⁴⁷⁴ İzmirli İsmail Hakkı, "Fıkıh ve Fetâvâ: Cevâzın Ahkâm-ı Şerîatten Olup Olmadığı - 3", SR, C. 12, S. 305, (22 Şa'bân 1332 / 16 Temmuz 1914 / 03 Temmuz 1330), s. 315.

⁴⁷⁵ İzmirli İsmail Hakkı, "Fıkıh ve Fetâvâ: Cevâzın Ahkâm-ı Şerîatten Olup Olmadığı - 4", SR, C. 12, S. 306, (29 Şa'bân 1332 / 23 Temmuz 1914 / 10 Temmuz 1330), s. 333.

savunuyor, özellikle Ahmed Naim tarafından tenkide uğrayan görüşlerini daha fazla detaylandırıyor.⁴⁷⁶

Mansûrîzâde Said'in bu üç makalesine karşı Ahmed Naim de Sebîlürreşâd'ın 308. sayısında *"Yine Teaddüd-i Zevcâta Dair"* başlıklı makale kaleme alır. Yazar makalesinde Mansûrîzâde Said'in, mübâheseye başlayalı üç ay olmasına rağmen meselenin içine sonunda bu makaleleriyle girer gibi olduğunu, bahse başladığı zaman M. Said'i "ehl-i kerr ü ferr" bir kahraman-ı ilm ü cedel sandığını, fakat artık tamamen "ehl-i ferr" olduğu düşüncesinde olduğunu, M. Said'in son makalesinde suallerinin yine kâffesine cevap vermediğini, yalnız bir kısmı hakkında mütâlaâtını beyân ettiğini söyler ve düşüncelerini savunarak M. Said'in ithamlarına uzun uzun cevap verir.⁴⁷⁷

Mansûrîzâde Said ile Babanzâde Ahmed Naim arasında süren "Teaddüd-i Zevcât" mevzusu A. Naim'in bu makalesiyle son bulmuş gibi görülsede, "Teaddüd-i Zevcât" mevzusuyla başlayan daha sonra "Cevâzın Ahkâm-ı Şer'iyyeden Olup Olmamasına" evrilen mevzu Mansûrîzâde Said ile İzmirli İsmail Hakkı Efendi arasında tartışılmaya devam etmiştir. Mansûrîzâde Said, İzmirli İsmail Hakkı'nın üstte içeriklerinden bahsettiğimiz Sebîlürreşâd'ın 303, 304, 305, 306 ve 307. sayılarında yer alan "Cevâzın Ahkâm-ı Şer'iyyeden Olup Olmamasına" dair makalelerine cevap amacıyla İslâm Mecmûası'nın 14. sayısında *"Cevâzın Ahkâm-ı Şer'iyyeden Olmadığına Dair, İzmirli İsmail Hakkı Efendi'ye"* başlıklı bir makale kaleme alır. Yazar makalede İ. Hakkı'yı şu şekilde eleştiriyor:

"Ne garip bir hal! Muârizımız bir taraftan nizâ, nizâ-ı lafzîdir yani kelime kavgasından ibarettir, diyor; bir taraftan -Galiba bizi erbâb-ı itizalden göstermek maksadıyla- yine Mûtezile mezhebidir iddiasında da ısrar ediyor. Nizâ; mademki kelime kavgasından başka bir mânâyı hâiz olmayan nizâ-ı lafzîden ibarettir, o halde bu hususta ortada ne mezhep ve ne de firkalar kalır.

---

⁴⁷⁶ Mansurizâde Said, "Teaddüd-i Zevcât Münasebetiyle, Efkâr-ı Umumiyyeye", *İM*, C. 1, S. 11, (8 Şaban 1332/19 Haziran 1330/2 Temmuz 1914), s. 325-331. / Mansûrîzâde Said, "Teaddüd-i Zevcât Münasebetiyle Yine Efkâr-ı Umumiyyeye", *İM*, C. 1, S. 12, (22 Şaban 1332/3 Temmuz 1330/16 Temmuz 1914), s. 367-371. / Mansûrîzâde Said, "Teaddüd-i Zevcât Münasebetiyle, Cevaba Cevap", *İM*, C. 2, S. 13, (7 Ramazan 1332/17 Temmuz 1330/30 Temmuz 1914), s. 397-403.

⁴⁷⁷ Ahmed Naim, "Müdâfaât-ı Dîniyye: Yine Teaddüd-i Zevcâta Dâir", *SR*, C. 12, S. 308, (21 Ramazan 1332 - 13 Ağustos 1914 - 31 Temmuz 1330), s. 376-384.

*Esas bahse taalluku olmayan bu cihet, bu sûretle hall u izah edildikten sonra, nizâm hiçbir hüküm ve ehemmiyeti olmayan kelime kavgasından ibaret bir nizâ-ı lafzî değil, en mühim bir esasa ait nizâ-ı hakiki olduğunu ispat ve izah edelim."*⁴⁷⁸

Mansûrîzâde Said bu makalesinden sonra İslâm Mecmûası'nın 21 ve 23. sayılarında "*İctihâd Hatâları*" başlıklı makaleler yayımlamıştır. Yazar 21. sayıdaki makalesinde şerîatın kavânin-i sâire gibi bir emr-i îtibarî, bir mevcûd-ı zihnî olduğunu, fukahânın, şerîat bir mevcûd-ı haricidir zannıyla kendi taraflarından şerîat-ı İslâmiye nâmına birçok ahkâm vaz'ettiklerini ve bu noktadan şârî' tarafından değil, sırf eski fakihlerin hatîat-ı içtihadîyeleri neticesi olarak şerîat-ı İslâmiyeye nispet ettikleri ahkâmın, ihtiyacât-ı hayatiye ile tevfiik ve muamelât-ı nâsa tatbik olunamadığını söylemektedir. Yazarın kendi söylemiyle makalesinde, muâmelât-ı nâsı bîlüzum muzır bir takım takyidâta tâbi tutan telakkiyât-ı fukahânın bir kısmını ne gibi yanlış esaslardan neşet ettiğini bildirmiş ve asrın ihtiyacât-ı medeniyesiyle telakkiyât-ı mezkûrenin hiçbir veçhile telif edilemeyeceğini ve binâenaleyh esâsât-ı hukukîyesini bu kabil nukât-ı nazarın mahsulü olan ve hâlihazırda bâ-bend-i terakki olmaktan başka bir işe yaramayan kavâidden tecrid ve tasfiye etmekteki ehemmiyet ve müstâceliyeti arz etmiştir. Makalenin en dikkat çeken cümlesi, Mansûrîzâde Said'in şimdiye kadar savunduğu düşünceleriyle zıt düşecek cevâzı ahkâm-ı şerî'atten gösterdiği şu cümlesidir: "*Vücûb ve imtinâ' ve imkân ahkâm-ı şerî'atten olan vücûb, hürmet, cevâzdan başka bir mâhiyette değildir."*⁴⁷⁹

Mansûrîzâde Said'in, 23. sayıdaki makalesini yayımlamasındaki amaç ise kendi ifadesiyle; yirmi birinci sayıda neşrolunan İctihat Hataları ünvanlı makalesinde yanlış anlaşılmalara sebebiyle şimdiye kadar alâ hâlihî ikâ edilegelen bazı ahkâm-ı ukûdun âhiren hükûmet tarafından mevki-i icraya konan bir kanun-ı muvakkat ile ıslah ve tevsîne muvaffakiyet hasıl

---

⁴⁷⁸ Mansurizâde Said, "Cevâzın Ahkâm-ı Şer'iyyeden Olmadığına Dair, İzmirli İsmail Hakkı Efendi'ye", *İM*, C. 2, S. 14, (16 Zilhicce 1332/23 Teşrin-i Evvel 1330/5 Kasım 1914), s. 429-432.

⁴⁷⁹ Mansurizâde Said, "İctihâd Hatâları", *İM*, C. 2, S. 21, (26 Rebiülevvel 1333/29 Kânûn-ı Sâni 1330/11 Şubat 1915), s. 535-541.

olduğuna ve kanun-ı mezkûr ahkâmının muâmelât-ı nâsı tevsîde gösterdiği isabete ve silsile-i hatîfâta vâsıl olan bey' bi'ş-şartın fesâdına değinmektedir.⁴⁸⁰

Mansûrîzâde Said'in bu makalelerine cevap olarak İzmirli İsmail Hakkı Sebîlürreşâd'ın 327, 329 ve 330. sayılarında olmak üzere üç makale yazmıştır. Yazar 327. sayıdaki makalesinde başlık olarak "El-Hakku Ya' Lû Velâ Yu'lâ Aleyh" hadis-i şerîfîni⁴⁸¹ seçmiştir. Yazar makalesinde Mansûrîzâde Said'e, son makalesinde beyânât-ı aliyyesi mücebince hakka rücû' ederek cevâzı vücûb ve hürmet gibi ahkâm-ı şerî'atten saydığı için şükranlarını dile getirmekte ve Mansûrîzâde Said'i, kendisinin fikirlerini kabul etmiş gibi takdim etmektedir. Yazısının devamında ise makalede olan hatalarla ilgili daha sonra bir makale yayımlayacağını, Mansûrîzâde Said'in İctihâd Hatâları makalelerinde de çok hatalar olduğunu, yazacağı makalede bunlara da cevap vereceğini, Şerafeddin Yaltkaya'nın da İntikâda Cevâb ünvânlı makâlesinin red ve cerh cihetlerini yapacağını söyler.⁴⁸² Mansûrîzâde Said İslâm Mecmûası'nın 22. sayısında "*Müdafaa İzmirli İsmail Hakkı Efendi'ye*"⁴⁸³ başlıklı makalesinde kendisine yöneltilen ithamları red etmekte ve İzmirli İsmail Hakkı'yı tartışmaya davet etmektedir.⁴⁸⁴

İzmirli İsmail Hakkı'nın bu makalesinin hemen ardından Sebîlürreşâd Mecmûası yönetimi tarafından yayımlanmış "*İslâm Mecmûası'ndan Bir Ricâ*" başlıklı, Mansûrîzâde Said'in İctihâd Hatâları makaleleri ile ilgili kaleme alınmış şöyle bir yazı bulunmaktadır:

"Müslümanlıkta mübâhesât-ı ilmiyye serbesttir. Ehil olan herhangi bir mes'ele-i fihhiyye hakkında beyân-ı mütâla'ada bulunabilir. Yalnız bu hususda bir takım âdâb-ı mahsûsa vardır ki ona ri'âyet lâzımı-e edeb ve fazîlettir. Bir müctehid bir mes'eledede hatâ edebilir. Ehl-i İslâm indinde müctehidîn hazerâtı muhtî de olsalar, musîb de olsalar müsâb ve me'cûrdurlar. Çünkü taharrî-i hakk u hakikat yolundaki hüsn-i niyyetleri derkârdır.

⁴⁸⁰ Mansurizâde Said, "İctihâd Hatâları", *İM*, C. 2, S. 23, (24 Rebiülâhir 1333/26 Şubat 1330/11 Mart 1915), s. 564-566.

⁴⁸¹ Hak Yücedir Onun Üzerine Hiçbir Şey Yüce Olamaz. الحق yerine الاسلام, ile Buhârî, Sahih, Kitâbü'l-Cenâiz, s. 78.

⁴⁸² İzmirli İsmail Hakkı, "Fıkıh ve Fetâvâ", *SR*, C. 13, S. 327, (03 Rebiülâhir 1333 / 18 Şubat 1915 / 05 Şubat 1330), s. 114.

⁴⁸³ Mansurizâde Said, "İzmirli İsmail Hakkı Efendiye", *İM*, C. 2, S. 22, (10 Rebiülâhir 1333/12 Şubat 1330/25 Şubat 1915), s. 553-554.

⁴⁸⁴ Mansurizâde Said, "İzmirli İsmail Hakkı Efendiye", s. 553-554.

Binâenaleyh İctihâd Hatâları tedkik buyurulurken hezeyân gibi ta'bîrleri kullanmamayı, her hâtıra gelen şeyi fikir diye derc buyurmakta isti'câl göstermemeyi ve bu gibi mebâhis-i diniyyede hürmetkâr lisân kullanmayı refikimizden ricâyâ hakkımız vardır zannederiz."⁴⁸⁵

İzmirli İsmail Hakkı 329. sayıdaki "Cevâzın Ahkâm-ı Şerî'atten Olup Olmadığı"⁴⁸⁶ ünvanlı makalesinde şimdiye kadar yazdığı makalelerde Mansûrîzâde Said tarafından cevaplandırılmayan 17 maddeyi alt alta sıralayarak cevap istemektedir. Bu 17 madde şöyledir:

"... şimdiye kadar şakk-ı şefe edemediğiniz delâil ve i'tirâzâtımı hulâsaten nazar-ı intikâdınıza arz ediyorum:

1- 'Mübâh müeddâ-ileyh i'tibâriyle vâcib veya harâm olabilir, mübâh ahkâm-ı şerî'atten olmasa bile yine ilm-i fikhun hayta-i tasarrufundadır'...

2- 'Şerî'at vüçûb ve hürmet ile sâha-i mahdûdeye münhasır değildir' ...

3- 'Sarâhat bulunmadığı için şerî'at nazarında cevâzı tahakkuk ve tebeyyün etmemiş diye fiil ve icrâsında mümâna'at olunuyor' diye serdettiğiniz mukaddimeyi kat'î sûrette red ve cerh ettim...

4- 'Her teceddüde karşı evvelemirde şerî'at red ve inkâr ile mukâbele ediyor, çünkü cevâzı bit-tabî tasrîh bulunmamış bulunuyor.' diye îrad ettiğiniz mukaddimâtı kat'î sûrette red ve cerh ettim...

5- 'Yavaş yavaş (şerî'atin) hüküm ve te'sîri azalıyor da bir acz ve za'f içinde ric'at ediyor' diye dermiyân ettiğiniz da'vâyı da kat'î sûrette red ve cerh ettim...

6- 'Cevâz hükm-i şer'î olmasa bile yine muhtâc-ı istifâ ve iftâdır' ...

7- 'Sarâhat bulunamaz ise hükm-i şer'î addettikleri cevâz bilinmiyor da şerî'at gayr-i kâbil-i tatbîk bir hale geliyor' diye iddi'âda bulunduğunuz mukaddimeyi kat'î bir sûrette red ve cerh ettim...

8- En ziyâde i'timâd ettiğiniz bir da'vâyı yani 'Şerî'at muhâfaza-i nizâm ve intizâm maksadıyla vaz' ve te'sîs olunmuştur' kazıyyesini bi-tarîkı'l-mu'ârâza red ve cerh ile ona karşı diğer bir da'vâ ikâme ettim: 'Şerî'at yalnız muhâfaza-i nizâm ve intizâm maksadıyla vaz' ve te'sîs olunmuş bir kânûn değildir.'...Şerî'at-i celîlemiz ancak dünya ve âhirette mesâlih-i ibâd için Cenâb-ı Hak tarafından vaz' olunmuştur diye îrad ettiğim da'vâyı edille-i kat'îyye-i akliyye ve nakliyye ile isbât ettim. Delîlinizdeki suğrânın memnû' olduğunu, ilmî olmadığını, delîle gayr-i makrûn bulunduğunu, bilakis bi-tarîkı'l-mu'ârâza îrad ettiğim delîlimin kıyâs-ı mukassem olduğunu isbât ettim...Sizin en kuvvetli delîlinize de en şiddetli i'tirâz ile mukâbele ettim. Müsâdere ale'l-matlûbda bulunduğunuzu da ilave eyledim...

9- 'Câizâtta maksad-ı şer' vardır'...

10- 'A'râf, 7/31 âyet-i celîlesindeki maksad isrâfın men' ve hürmeti değil, belki bir âdet-i mekrûhe, bir örf-i câhiliyyeyi men'dir' ...

⁴⁸⁵ Sebilu'r-Reşâd, "İslâm Mecmûası'ndan Bir Ricâ", SR, C. 13, S. 327, (03 Rebiülâhîr 1333 / 18 Şubat 1915 / 05 Şubat 1330), s. 115.

⁴⁸⁶ İzmirli İsmail Hakkı, "Fıkıh ve Fetâvâ: Cevâzın Ahkâm-ı Şerî'atten Olup Olmadığı", SR, C. 13, S. 329, (17 Rebiülâhîr 1333 / 04 Mart 1915 / 19 Şubat 1330), s. 128-129.

11- 'Bakara, 2/29 nazm-ı celîli eşyâda ibâhanın asıl olmasına hiç olmaz ise delâlet bil-işâre ile delâlet eder'...

12- 'Ahkâm-ı asliyyeden olan cevâz ve ibâhanın hiçbir delîl-i şer'îye ihtiyâcı yoktur' diye dermiyân ettiğiniz da 'vâyi da kat'î sûrette red ve cerh ettim...

13- 'Câizâtı teşehhî tağyîr edemez'...

14- 'Cevâzın emr-i selbî olması emr-i i'tibârîdir'...

15- 'Bir şey hakkında cevâzına münâfî bir hüküm beyân edilmemiş ise cevâzı sâbit olur' da 'vâsında bulunmak Zâhiriye Mezhebi'ni kabul etmek demek olacağını... izâh ettim...

16- 'İmkân müstağnî-i delîl ve beyândır' da 'vâsını... felsefe-i cedîde ile red ve cerh ettim...

17-Sebilürreşâd'ın 351. sahifesinde câizâtın nasıl tağyîr olunacağını istizâh ettim...

Zikr olunan on yedi maddenin altında henüz zebûn olan, altından kalkabileceğini –velev ki bir sürü laf ile olsun– beyân edemeyen bir zâtın müşîkâf mu'ârizına meydan okuması acâib-i âlemden biridir.

Hüner bu on yedi maddeyi kava'id-i şer'îyye, zavâbit-ı felsefiyye, kavânîn-i ilmiyye ile red ve cerh etmektedir...⁴⁸⁷

Bu makale üzerine Mansûrizâde Said İslâm Mecmûası'nın 24 ve 25. sayılarında olmak üzere "Cevâzın Ahkâm-ı Şeriatten Olmadığına Dair, İzmirli İsmail Hakkı Efendi'ye" ünvanlı iki makale yayımlamıştır. Yazar makalelerinde İzmirli İsmail Hakkı'yı kendi fikirlerini beyân etmek yerine sadece alıntılama yapmakla itham etmektedir.⁴⁸⁸ Cevaz ahkâm-ı şer'iattandır diyenlerin, cevaz nefy-i haracı i'lam mânâsındadır iddiasına mecbur olduklarını söyler. İzmirli'nin: "Cevaz (ibâha) nefy-i haracı i'lamdır davasının mebdei, 'Mübîh Allah'dır' davasıdır" sözünü "Mezhepte böyle bir dava yoktur ve olamaz. Çünkü esmâ-i İlâhiye tevkîfidir derler. Yani şârî tarafından izin vârid olmadıkça hiçbir şey Cenâb-ı Hakk'a itlâk olunamaz." cümlelerinden yola çıkarak uzun uzun tenkid eder. Devamında ise İzmirli'yi şu fikirlerinden dolayı uzun uzun eleştirmektedir:

"...mübâhisimiz şer'iat kanun olmadığı iddiasına müdafaamıza intikal ederek kübrâyı kabul ettiniz fakat suğrâsı yanında değil, bir iki sütun yazıdan sonra geliyor, bu da bir plandır, bu planı mı keşfedemediniz diyor.

...muârizımız, ahkâm-ı vaz'ıyye ef'âl-i mükellefine taalluk etmez iddiasına karşı olan müdafaamıza cevap veriyor da hükm-i vaz'î doğrudan doğru ef'âl-i mükellefine taalluk etmez, belki evvel emirde hükm-i teklîfiye taalluk eder diyor.

⁴⁸⁷ İzmirli İsmail Hakkı, "Fıkıh ve Fetâvâ: Cevâzın Ahkâm-ı Şer'iatten Olup Olmadığı", s. 128-129.

⁴⁸⁸ Mansurizâde Said, "Cevâzın Ahkâm-ı Şeriatten Olmadığına Dair, İzmirli İsmail Hakkı Efendi'ye", *İM*, C. 2, S. 24, (9 Cemâziyelevvel 1333/12 Mart 1331/25 Mart 1915), s. 582-588.

...mübâhisimiz içtihat hataları makalesine de tecavüz ederek bey'-i mâdum hakkında hadis bulunduğunu ve benim hiç hadis bilmediğimi iddia ediyor. Ben hadis bilirim iddiasında bulunamam. Makalede de vardır yoktur diye kendi kendime bahsetmedim. Fakat fukahâ öyle hadis yoktur diyorlar da meseleyi kendi esâs-ı bâtilları üzerine tesis ediyorlar dedim.

...Mübâhisimiz cevaz hakkında makale-i esâsiyemizden ziyade cevazın ahkâm-ı şerîattan olmadığına mübâheseleri mukabeleleriyle hizmet etmiş oldular. İçtihat Hataları makalesine de hizmet edecek olurlar ise müfîd olur zannedirim.⁴⁸⁹

İzmirli İsmail Hakkı konuyla ilgili son makalesini Sebîlürreşâd'ın 330. sayısında yine "Cevâzın Ahkâm-ı Şerî'atten Olup Olmadığı"⁴⁹⁰ ünvanıyla yayımlar. Yazar makalesinde Mansûrîzâde Said'e şu cümlelerle yüklenmektedir:

"...cevâbnâmenizdeki akvâli kavâ'id-i ilmiyeye tevfikân red ve cerh edeceğim. Akvâl-i vâhiyyenizi üç madde de îzâh ediyorum:

Evvelâ – Bazı Mu'tezile'nin tabakât-ı Hanefîyye ve Şâfiyye'de dâhil olduklarını uzun uzadıya beyân ettiğim halde istizâhımın vechini anlayamadığınızı beyân buyuruyorsunuz."

Yazar bu beyâna, Teftâzânî'nin Muhtasarü'l-Müntehâ ve Telvîh'inden, Râzî'nin Mahsûl'den, İbni Teymiye el-Harrânî'nin Minhâcü's-Sünne'den, Emîr İbnü'l-Hâc'ın Et-Takrîr ve't-Tahbîr'den, Şeyhülislâm el-Harrânî'den, İbnü'l-Hümâm'ın et-Tahrîr'den, Gazzâlî'nin el-Müstesfâ'dan, Ebu'l-Abbâs el-Karâfî'nin Tenkîhu'l-Fusûl'den, Fenârî'nin Fusûl-i Bedâyi'den, İbnü'l-Hâcib'in Muhtasarü'l-Müntehâ'dan açıklamalar getirmektedir.

"Sâniyen: Cevâzın hükm-i şer'î olup olmaması mes'elesinin emr-i istilâhî olduğunu kabûl etmiyorsunuz. Bu bâbda îrâd eylediğim edille-i selâseden yalnız birine cevâb vermek istediğiniz halde henüz ikisinden bahs buyurmadınız, onlara dâir şakk-ı şefe etmeyecek misiniz? Bu cihet de geçen haftaki makâlemde zikr olunan on yedi maddeye ilâve buyurula!

Sâlisen: Edille-i selâseden birincisine cevap vermek maksadıyla Usûlü'l-Hazarî'den naklettiğim fikarâtı redde kıyâm ediyorsunuz; müellifinin 'Cumhûr-ı şâri'in sükûtu 'ebahtehû' kuvvesinde bir hitâbdır diyorlar' demesi ile usûl-i fıkha aslâ vâkıf olmadığını bil-istidlâl eimme-i usûlü onun kavlinden teberrî ediyorsunuz. Hayret!"

Devamında ise Usûlü'l-Hazarî'nin kavli usûl-i fıkha muvâfık, hadîs-i şerîfe mutâbık olduğunu ispata çalışır.⁴⁹¹

⁴⁸⁹ Mansurizâde Said, "Cevâzın Ahkâm-ı Şerîatten Olmadığına Dair, İzmirli İsmail Hakkı Efendi'ye", *İM*, C. 3, S. 25, (30 Cemâziyelevvel 1333/2 Nisan 1331/15 Nisan 1915), s. 599-604.

⁴⁹⁰ İzmirli İsmail Hakkı, "Fıkıh ve Fetâvâ: Cevâzın Ahkâm-ı Şerîatten Olup Olmadığı", *SR*, C. 13, S. 330, (24 Rebîülâhîr 1333 / 11 Mart 1915 / 26 Şubat 1330), s. 135-137.

⁴⁹¹ İzmirli İsmail Hakkı, "Fıkıh ve Fetâvâ: Cevâzın Ahkâm-ı Şerîatten Olup Olmadığı", s. 135-137.

Bu makaleyle İslâm Mecmûası ve Sebülürreşâd arasında aylarca süren tartışma son bulmuş, bu makaleden sonra Mansûrizâde Said İslâm Mecmûası'nın 26, 27, 28 ve 38. sayılarında "*İctihâd Hatâları*" başlığı altında makaleler yayımlamıştır. Yazarın bu makaleleri müctehidîn-i sâlifinin şerîat mevcûd-ı haricîdir diye yanlış telakkileri neticesi olarak icâre alâ hilâfi'l-kıyas bir aduddur esâs-ı batılı ve bu esasın icâre hakkında mesâil-i acîbe vaz'ına sebep olduğu, icra ettiği tazyîkat,⁴⁹² fukahânın temlîk-i ayn üzere vârid olan icârelerin adem-i sıhhati hakkında yanlış istidlâlleri ve bu hususta pek sarîh olan âyet-i celîleyi tevil-i acîbeleri,⁴⁹³ şerîat-ı İslâmiye'de alelittlak faiz mukabilinde para alıp vermek memnû değildir, memnû olan murabahacılıktır, kanunun müsaade etmediği faizler paranın bedel-i îcarıdır, parayı îcar sahihtir. Fukahânın paranın îcarı sahih değildir gibi sözleri şâyân-ı ehemmiyet değildir. Çünkü hiçbir esâs-ı şer'îye müstenid olmayan bir safsatadan ibarettir,⁴⁹⁴ kıyâs-ı mukassemenden maksadı⁴⁹⁵ konularını izah etmektedir.

3.3.1.5. Diğer Yazarlara Ait Makaleler

Musa Cârullah Bigiyef'in dergide fikha dair biri 1., diğeri 6. sayılarda olmak üzere iki makale yazmıştır. 1. sayıdaki makalesi "*Şerî'at-ı İslâmiyeye Benim Nazarım*" başlığını taşır. Yazı Musa Cârullah'ın "İl" cerîdesine yazmış olduğu makalesinden alıntıdır. Makalede taklidin neden olduğu zillet, İslâmiyet'in yeniliklere, buluşlara, teknik gelişime açık bir din olduğu anlatılmıştır.⁴⁹⁶ 6. sayıdaki "*Zebih Meselesi*" başlığını taşıyan makalesinde ise zebîha meselesinde şerîat-ı İslâmiye'nin nokta-i nazarının neden ibaret olduğunu, Mâide Sûresi üçüncü âyet-i kerîmenin beyanına göre tezkiye konusunda haram olan davranışları, tezkiyenin şartlarını ve tezkiyede riayet

---

⁴⁹² Mansurizâde Said, "İctihâd Hatâları", *İM*, C. 3, S. 26, (14 Cemâziyelâhir 1333/16 Nisan 1331/29 Nisan 1915), s. 616-619.

⁴⁹³ Mansurizâde Said, "İctihâd Hatâları (Fukahânın temlîk-i ayn üzere vârid olan icârelerin adem-i sıhhati hakkında yanlış istidlâlleri ve bu hususta pek sarîh olan âyet-i celîleyi tevil-i acîbeleri)", *İM*, C. 3, S. 27, (28 Cemâziyelâhir 1333/30 Nisan 1331/13 Mayıs 1915), s. 636-639.

⁴⁹⁴ Mansurizâde Said, "İctihâd Hatâları", *İM*, C. 3, S. 28, (13 Receb 1333/14 Mayıs 1331/27 Mayıs 1915), s. 647-650.

⁴⁹⁵ (Mansurizâde) Said, "İctihâd Hatâları", *İM*, C. 4, S. 38, (19 Zilhicce 1333/15 Teşrîn-i Evvel 1331/28 Ekim 1915), s. 804-808.

⁴⁹⁶ Musa Cârullah Bigiyef, "Şerî'at-ı İslâmiyeye Benim Nazarım", *İM*, C. 1, S. 1, (16 Rebiülevvel 1332/30 Kânun-i Sâni 1329/12 Şubat 1914), s. 10-13.

olunması gereken edebi anlatmıştır.⁴⁹⁷ Derginin 5. sayısında da zebh meselesini konu edinen, Şimal Müslümanlarının milli muharrirlerinden Kazanlı Mahmud Fuad Toktar Efendi tarafından Petersburg'da çıkan "İl" gazetesine yazılmış "Zebih Meselesi" başlığını taşıyan bir makalesi alıntılanmıştır.

Dergide, 4. ve 5. sayılarda Şûrâ-yı Devlet âzâsından Hâşim imzalı, aynı başlığı taşıyan fıkıhla ilgili iki makale bulunmaktadır. Makaleler "İslâm Hukuku, Hükmi Şahsiyet" başlığını taşır. Yazar makalelerinde yabancı sosyologların görüşlerine de yer vererek İslâm hukukunda hukukî şahsiyet nazariyesinin varlığını değerlendirmektedir.⁴⁹⁸

Derginin 4, 5 ve 7. sayılarında olmak üzere İzmir Mebusu Seyyid'e ait olan. Fıkıh ana başlığı altında "İctihad ve Taklid" ünvanıyla üç makale yer almaktadır. Yazar makalelerinde İslâm dünyasının geri kalış sürecini, bu geri kalışın sebeplerini, İslâmiyet'in terakkiye mâni olmadığını, sonuç olarak geri kalmaya sebep olanın taklid ve cehalet olduğunu, "Mevrid-i nassta ictihada mesağ yoktur" kaidesinin ne anlam ifade ettiğini,⁴⁹⁹ mezheplerin ortaya çıkış süreçlerini anlatmaktadır.⁵⁰⁰

Derginin 9. sayısında İslâm hukukunun değişen şartlar karşısındaki durumu gereği din hukuk ayrılığının gerekliliğini savunan, Aydın mebusu Veliyyüddin'e ait olan, "Hukûk-ı İslâm" başlıklı bir makale yer almaktadır. Yazar makalesinde İslam hukukunun kaynakları bakımından ilahi olması hasebiyle mer'i hukuk olarak uygulanmasının zararları olduğu iddialarına cevap vermekte, ayrıca tarih ve uygulamayla ilahi yaptırımlar arasında olumlu bir ilişki olduğunu söylemektedir. İslam hukukunun kaynaklarının semavi olduğunu ve Kur'an-ı Kerim'e dayandığını açıklar. İslam

---

⁴⁹⁷ Musa Cârullah Bigiyef, "Zebih Meselesi", *İM*, C. 1, S. 6, (27 Cemâziyelevvel/10 Nisan 1330/23 Nisan 1914), s. 185-190.

⁴⁹⁸ Haşim, "İslâm Hukuku, Hükmi Şahsiyet (1)", *İM*, C. 1, S. 4, (28 Rebiülâhir 1332/13 Mart 1330/26 Mart 1914), s. 101-104. / Haşim, "İslâm Hukuku, Hükmi Şahsiyet (2)", *İM*, C. 1, S. 5, (13 Cemâziyelevvel 1332/27 Mart 1330/9 Nisan 1914), s. 130-133.

⁴⁹⁹ Burada Seyyid Bey, şari dışında hiç kimsenin şeri'at adına hüküm koyma yetkisinin olmadığını ve bu konuda hiç kimsenin onun vekili sayılamayacağını ifade etmektedir.

⁵⁰⁰ Seyyid (İzmir Mebusu), "İctihad ve Taklid", *İM*, C. 1, S. 4, (28 Rebiülâhir 1332/13 Mart 1330/26 Mart 1914), s. 104-107. / Seyyid, "İctihad ve Taklid", *İM*, C. 1, S. 5, (13 Cemâziyelevvel 1332/27 Mart 1330/9 Nisan 1914), s. 133-138. / Seyyid Bey, "İctihad ve Taklid", *İM*, C. 1, S. 7, (11 Cemâziyelâhir 1332/24 Nisan 1330/7 Mayıs 1914), s. 194-197.

topluluklarında fiilen ve örfen geçerli olan hukuki kurumlarla şer'î ibareler arasında tam bir uygunluk bulunmamakla birlikte bu topluluklarda hukuki hayatta en esaslı düzenleyici etkinin şer'i metinlere ait olduğunu belirtir. Yazar, hukuki kurumların dini kaynaklara dayanmasının sakıncalarıyla ilgili olarak Batı uleması tarafından ifade edilen bazı saptamalara itiraz etmektedir. Bu saptamalara göre dini esaslara, yani birtakım naslara bağlı olan hukukun değişen hayat şartlarına uyum sağlayamadığını ve sonuçta naslara bağlı hukukla sürekli değişme içinde olan hayatın ihtiyaçları arasında bir çekişme doğduğunu ve bu konuda en belirgin örneğin İslam hukuku olduğunu dile getirir. Yazara göre bu saptamalar, İslam hukuku ile ilgili bir dizi yanlış bilgi ve cehaletten dolaydır. Şerin asıl kaynaklarıyla, sonradan şeri'at gerekçe gösterilerek oluşturulan kural ve kurumların birbirine karıştırılmasının böyle bir yanlış ifadeye yol açtığını belirtir. Ulemanın, hukukun kaynaklarını semavi esaslara bağlama çabasının, hukukun muhatapları bakımından etkinliğini artırma anlayışından kaynaklandığını söyler. Yazar, Mekteb-i tarihî'nin getirdiği anlayışın cemiyetlerin hayatında ananelerin öneminin daha iyi anlaşılmasınaneden olduğunu, hukukun ilahi kaynaklara istinad etmesini, onun meşruiyeti için önemli bir gereklilik arz ettiğini, İctimaiyatçıların son zamanlarda bu konuda yaptığı araştırma ve değerlendirmelerin sonucunda ananelerin kıymetinin, onları çevreleyen kudsiyetten kaynaklandığını ve bu sebeple de hukukun semavi kaynaklara dayandırılmasının cemiyetlerin dengeli ve emin bir hayat sürmeleri için gerekli olduğunu vurgular.⁵⁰¹

İslam Mecmûası'nda aynı zamanda cihad çağrıları, fetvâlar, hutbeler de yer almaktadır.⁵⁰² Özellikle I. Dünya Savaşı ile ilgili resmi beyanname ve

---

⁵⁰¹ Veliyyüddin (Aydın Mebusu), "Hukûk-ı İslâm", *İM*, C. 1, S. 9, (1 Receb 1332/22 Mayıs 1330/4 Haziran 1914), 258-260.

⁵⁰² Örneğin; *İM* C. 12, S. 15, (20 Kasım 1914), s. 437. / *İM*, C. 2, S. 15, (20 Kasım 1914), s. 438-439. / *İM* C. 2, S. 15, (20 Kasım 1914), s. 440-441. / *İM*, C. 2, S. 15, (20 Kasım 1914), s. 441. / *İM*, C. 2, S. 15, (20 Kasım 1914), s. 442. / *İM*, C. 2, S. 15, (20 Kasım 1914), s. 445. / M. Şemsettin, "İstikbali Kurtaracak Azim ve Ümittir", *İM*, C. 2, S. 16, (20 Kasım 1914), s. 450-454. / *İM*, C. 1, S. 6, (24 Nisan 1914), s. 190. / Şeyh Edibali, "Hutbe", *İM*, C. 2, S. 17, (18 Aralık 1914), s. 467-469. / Şeyh Edibali, "Hutbe", *İM*, C. 11, S. 18, (2 Ocak 1914), s. 485. / Şeyh Edibali, "Hutbe", *İM*, C. 2, S. 19, (15 Ocak 1914), s. 500. / Urbanzade Vahid, "Köy Hatibinin Bayram Hutbesi", *İM*, C. 3, S. 33, (14 Ağustos 1915), s. 725-727. / Urbanzade Vahid, "Türkçe Hutbe Örneklerinden", *İM*, C. 5, S. 53, (24 Mayıs 1917), s. 1047. / Urbanzade Vahid, "Hutbe", *İM*, C. 5, S. 55, (17 Ocak 1917),

fetvâlar yayımlanmış, savaşıla ilgili görüş ve düşünelere yer verilmiş, cihadın fikhî açıdan önemi anlatılmıştır. Türkçe hutbe tartışmalarına yer verilmiştir.

---

s. 1104-1105. / İslam Havadisi, "İdil Havzası: Türkçe Hutbe", *İM*, C. 1, S. 4, (28 Rebiyülevvel 1332/ 13 Mart 1330), s. 126. / İslam Havadisi, "Bab-ı Meşihat: Daru'l Hilafet Bab-ı Fetvasının Bir İflası", *İM*, C. 1, S. 6, (27 Cemaziyülevvel 1332/ 10 Nisan 1330), s. 190. / Mehmed Bahaeddin, "Makam-ı İftanın Bir Fetvası Münasebetiyle", *İM*, C. 1, S. 9 (10 Recep 1332/ 22 Mayıs 1330), s. 261-266.

SONUÇ

SM / SR Mecmûası'nın yayına başlama tarihi II. Abdülhamid Dönemi'ne rastlamaktadır. Bu dönem "meşrutiyet yanlıları" tarafından "İstibdat Dönemi" olarak nitelendirilmektedir. Bu söylem Abdülhamit ve uygulamalarının o dönemde yeterince anlaşılmadığının göstergesidir. II. Abdülhamid, hükümet çevresinden ve farmasonlardan devleti yıkmak isteyenlere karşı müstebid bir padişah olmamış, aksine İttihâd-ı İslâm politikası izleyerek devletin bekası için çalışmıştır.

Mecmûaların yayımlandığı dönem fikirlerin yoğun yaşandığı, 1. Dünya savaşının olduğu, her mevzunun sosyoloji ve din çerçevesinde değerlendirildiği bir dönemdir.

Kânûn-ı Esâsî'nin yürürlüğe girmesiyle Osmanlı Devleti parlamenter yapıda bir yönetime geçmiş, padişahın yetkileri kısıtlanmış, yasama yetkisi meclise verilmiş, bu dönemde ortaya çıkan yenileşme düşüncesi fıkıh ve fıkıh usûlü tartışmalarına zemin hazırlamıştır.

Mecmûalarda ele alınan fikhî konular; teaddüd-i zevcât, tesettür, zekâtın donanmaya verilmesi, rû'yet-i hilal, Ramazan'ın sübûtu, mali ibadetler, hac, hutbe, vaaz, hulle, faiz, ribe'l-fazl ribe'n-nesîe, talak, savm ve fitirdır. Usûlü'l-Fıkıh konuları ise; İctimâ-î Usûl-ı Fıkıh, örf, ictihat, taklit, cevaz, cevâzın ahkâm-ı şerîatten olup olmadığı, kaza, ifta, müfti, kadı, müctehidin şartları ve mevârid-i icmâ'ın kâffesini bilmektir.

Geçmiş dönemdeki toplumsal yapının değiştiğini, bu yüzden geçmiş ictihadların toplumsal ihtiyaçları karşılamadığını düşünenler, yeni ictihad arayışlarını klasik fıkıhla bağdaştırmak için fıkıh usûlünün bazı kavramlarını klasik manasından tamamen uzaklaştırarak yeni bir ictihad ve usûl-i fıkıh yorumu ortaya atmıştır. Ziya Gökalp'in İctimâ-î Usûl-ı Fıkıh ile ilgili görüşleri buna örnek verilebilir. Bu görüşler o dönemde büyük yankı uyandırmıştır. Örfeye dayalı bu yeni usul dini/hukuki bakımdan mevcut fıkıh usûlü ile örtüşmemektedir. İzmirli İsmail Hakkı'nın da dediği gibi Ziya Gökalp'in bu görüşleri ayakları yere basmayan görüşler üzerine bina edilmiştir.

Yenileşme sürecinde Batılılaşmanın etkisiyle değişen toplumsal yapı teaddüd-i zevcât meselesini gündeme getirmiş, tesettüre riayette

değişiklikler yaşanmış, Türkçe ve mahallî dilde hutbe söz konusu edilmeye başlanmış; SM/SR Mecmûaları da takip ettikleri İslâmcılık fikri çerçevesinde tartışma konularını değerlendirmiştir. Bu değerlendirmeleri geleneksel İslâmcılık düşüncesinden uzak bir şekilde yapmış, daha çok çözüm üreten, bilgilendirici bir tavır sergilemiş, Batı'ya karşı tepkici tavır sergilemek yerine İslâm'ın üstünlük ve güzelliklerini dillendirmiştir.

Teaddüd-i zevcât mecmûalar arasında tartışılan bir mevzudur. Teaddüd-i zevcât olarak başlayan tartışma daha sonra cevâzın ahkâm-ı şerâi'den olup olmadığı mevzusuna dönmüştür. Bu mevzuda Mansûrîzâde Said Bey'in, şeraitin menetmediğini menetmek şer'an caizdir görüşüne karşılık İzmirli İsmail Hakkı, her konuda olduğu gibi, klasik öğretiyi ortaya koyarak ve savunarak mevzuyu en güzel şekilde izah etmeye çalışmıştır.

Mecmûalarda fıkıh ve fıkıh usulu ile ilgili konular, Ziya Gökalp, Halim Sabit ve Mustafa Şeref'in İctimâ-î Usûl-ı Fıkıh; Mansûrîzâde Said ve Şerafeddin Yaltkaya'nın teaddüd-i zevcât ve cevâzın ahkâm-ı şerâitten olup olmadığı ile ilgili görüşleri dışında, mevcut fıkıh ve fıkıh usûlü hükümleri çerçevesinde değerlendirilmiştir. Çünkü mecmûaların amacı hiçbir zaman dini konularda halkı bölmek olmamıştır. Amaçları İslâm'ın geri kalış sebeplerini araştırmak ve buna çözümler üretmek olmuştur. Halim Sabit'in bu amaçla yazdığı makaleler konunun ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

SM/SR Mecmûaları İslâmcılık yanında aynı zamanda Milliyetçi bir tutum sergilemiştir. Özellikle 1. Dünya ve kurtuluş savaşları öncesi ve sonrası dönemleri olan 1912-1925 yılları arasında kaleme alınan makalelere bakıldığında milliyetçilik ruhu hissedilmektedir.

İslâm Mecmûası ise; sentezci bir tutum izleyerek İslâmcılık ve Türkçülük fikirlerini bağdaştırmaya çalışmıştır. Daha çok sosyal konulara ağırlık veren dergi, hayatın her alanında milliliğin gerekliliğine vurgu yapmış, İslâm'ı yaşayarak çağdaş olunabileceğini açıklamaya gayret göstermiştir. Fıkıh ile örf arasında köprü kurmaya çalışmış, yeni icthadlara ihtiyaç olduğu düşüncesiyle İctimâî Usûlü Fıkıh, Pan-Türkizm düşüncesinden yola çıkarak Pan-İslâmizm fikirlerini ortaya koymuştur.

SM Mecmûası'nda en çok üzerinde durulan konular; ictihad, Müslüman kadının durumu, tesettür ve zekâttır. SR Mecmûası'nda ise; Fıkıh ve Fıkıh Usûlü ile ilgili terimlerin izahı, ictihad, taklid, oruç, rü'yet-i hilal ve teaddüd-i zevcât konuları, mecmûaya yöneltilen fikhî sorular ve cevapları daha çok yer alır. İM'na ise; Ziya Gökalp'in İctimâ-î Usûl-ı Fıkıh ile ilgili görüşleri damgasını vurmuştur. İctimâ-î usûl-ı fıkıh, teaddüd-i zevcât, cevâzın ahkâm-ı şerîatten olup olmadığı İM ve SR arasında karşılıklı tartışılan mevzulardır.

Mecmûalar sadece yazılı basın olmaktan ziyade halkı fıkıh, tefsir, kelam, ahlak, maneviyat, vd. gibi her alanda bilgilendiren, halkın devlete ve dine karşı sorumluluklarını dile getiren bir misyon sergilemektedir. Aynı zamanda misyonerlik çalışmalarına karşı gençleri uyarmakta ve İslâm'ın güzelliklerini anlatmaktadır. İslâm'ı anlatacak olan din adamlarında, vaizlerde ve verilen hutbe, fetva ve vaazlarda bulunması gereken vasıfları sıralamaktadır. Ayrıca dinî vecibelerle ilgili sorunlara fikhî boyutta cevap vermekte, yine halk tarafından mecmûaya gelen fikhî soruları yanıtlamaktadır.

Mecmûaların üzerinde durduğu bir diğer konuda ailedir. İslâm aile yapısında bulunmaması gereken içki, kumar, sadakatsizlik, kadının eş ve anne olarak görevleri, erkeğin eş ve baba olarak görevleri, tesettüre riayet etmemenin aileye verdiği zararlar gibi mevzuları fikhî açıdan değerlendirir. Makaleler aracılığıyla, tesettür konusunda batıya yönelim gösteren kadınlara tesettürün fikhî açıdan gerekliliği anlatılır.

Mecmûalar uzun soluklu olması hasebiyle yıllarca meydana gelen askerî, siyasî, dinî, hukukî, fikrî, iktisâdî, ekonomik ve sosyal gelişmeleri takip etmek açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Aynı zamanda bir imparatorluğun yıkılışı, bir devletin kuruluş sürecinin yakın takipçisidirler.

Mecmûalar sadece yayımlandıkları toprakların sorunlarını değil, tüm İslâm coğrafyasında olup bitenleri, yaşanan sorunları okuyucularına aktarmaya çalışmıştır.

Çalışma alan itibariyle bir dönemi anlama ve anlamlandırma bakımından benzerleri yanında literatüre katkı sağlama bakımından bir adım niteliğindedir. Mecmûaların yayın ömürleri, içerikleri ve yazar kadroları

dönemin dolu geçmiş olduğunu göstermektedir. Ayrıca farklı disiplinler bağlamında araştırmacılara ihtiyaç olduğu neticesine varılmıştır. Böylece yeni döneme devreden ilim ve kültür mirasının kodları bilimsel bakımından belirginleşeceği kanaati ortaya çıkmıştır.

KAYNAKÇA

- AKÇURA, Yusuf. *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2020.
- AKYÜZ, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi Başlangıçtan 1993'e*, İstanbul: Alfa Yayınları, 1999.
- ARABACI, Caner. "Eşref Edib Fergan ve Sebîlürreşâd Üzerine", http://www.canerarabaci.com/makaleler_esref_edib_fergan_ve_sebil_urrasad_uzerine-sayfa_id-333-id-52004(Erişim: 5.12.2019).
- ARAI, Masami. *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, çev. Tansel Demirel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- ASLAN, Ali. *Yakın Çağ Tarihi Açısından İslâm Mecmûası'nın İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Van, 1996.
- AYDIN, Mehmet Âkif. "Ali Haydar Efendi, Büyük". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.2. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Azmzade Refik Bey, *Menâr*, C. 13, S. 1, (1910), s. 33-49.
- BAKIRCI, Mustafa. *"İkinci Meşrutiyet Dönemi İslâm Mecmûası'nda Din Sosyolojisi Konularıyla İlgili Tartışmalar"*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul, 2001.
- Yüksek Öğretim Kurulu: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 102632). "II. Meşrutiyet Dönemi Din Sosyolojisinin Önemli Bir Kaynağı: İSLAM MECMÛASI (1914-1918)", <https://dergipark.org.tr/tr/pub/neuifd/issue/19703/210480> (Erişim: 14.02.2019).
- BAYZAN, Ali Rıza. *Küresel Vaftiz*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2004.
- CEYHAN, Abdullah. *Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd Mecmuları Fihristi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.
- CEYLAN, Abdullah. "Türk Yayın Hayatında Sırât-ı Müstakim ve Sebîlürreşâd Mecmûalarının Yeri", *Türk Kültürü Dergisi*, C. 29, S. 335(Mart 1991), 161-165.

- ÇAKAN, İsmail Lütfi. "Babanzâde Ahmed Naim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.4. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- ÇAPCIOĞLU, İhsan. "Tanzimat'tan Günümüze Muhafazakâr Kadın Algısındaki Değişimler", *Dini Araştırmalar Kadın Özel Sayısı*, C. 19, S. 49 (2016), ss. 271-291.
- ÇAVDAR KARATEPE, Tuba. "İslâm Mecmûası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.23. İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2001.
- ÇAVDAR, Tuba. "İslam Mecmûası", <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusosyoloji/issue/524/4867>(Erişim: 13.02.2019).
- ÇAY YETİM, Hilal. *Sebîlürreşâd'daki Makaleleri Işığında Ahmet Hamdi Akseki'nin Kelami Görüşleri*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul, 2007. Yüksek Öğretim Kurulu: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 221788).
- DEBUS, Esther. *Sebîlürreşâd: Kemalizm Öncesi ve Sonrası Dönemdeki İslamcı Muhalefete Dair Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, çev. Atilla Dirim, İstanbul: Libra Kitap, 2009.
- DUMAN, Abdullah. *Sebîlürreşâd Dergisi Bağlamında Osmanlının Son Dönemindeki Kelami Tartışmalar*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul, 2007. Yüksek Öğretim Kurulu: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 208912).
- DURU, Kazım Nami. *Ziya Gökalp*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1965.
- DÜZDAĞ, Ertuğrul. *Sırâtümostakîm / Sebîlürreşâd*, İstanbul / Bağcılar Belediyesi: Kültür Yayınları / Seçil Ofset, 2012.
- EFE, Adem, "Sebîlürreşâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 36.İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2009.
- ....."Uzun Soluklu İslamcı Bir Dergi: Sebîlürreşâd", http://isamveri.org/pdfdrgr/D02420/2008_8_2/2008_2_EFEA.pdf (Erişim: 5.12.2019).
- ERDEM, Sami. *Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usûlü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar*.Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul, 2003. Yüksek Öğretim Kurulu: Ulusal Tez Merkezi (Tez No.124712).

- EROĞLU, Ahmet Hikmet. *Tartışmalı İlmi Toplantular Dizisi: Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri, Türkiye’de Ortodoks Misyonerliği*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.
- ERYILMAZ, Bilal. *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İstanbul: İşaret Yayınları, 2017.
- FERGAN, Eşref Edip. *Mehmet Âkif Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, İstanbul: Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1939.
- ....."Ebülulâ Beyle Beraber Nasıl Çalıştık? Sırât-ı Müstakîm’i Nasıl Çıkardık?", *Yeni Sebîlürreşâd*, C. 10, S. 238 (Şubat 1957), ss. 200.
- GÜL, Adnan. *Sebîlürreşâd (Sırât-ı Müstakim) Dergisi’ne göre Batılılaşma Problemi*. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü. Ankara, 2006. Yüksek Öğretim Kurulu: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 186196).
- GÜN, Fahreddin. *Sebîlürreşâd Dergisi Ekseninde Çok Partili Hayata Geçerken İslâmcılara Göre Din, Siyaset, Laiklik (1948-1954)*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2001.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin. *Zulmetten Nura*, İstanbul: Furkan Yayınları, 1998.
- HANİOĞLU, M. Şükrü. "Türkçülük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 41. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- KARA, İsmail. *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi: Metinler Kişiler 1*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997.
- .....*Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- ..... *İslâmcıların Siyasî Görüşleri*, İstanbul: İz yayınları, 1994.
- KARA, İsmail - HANİOĞLU, Şükrü. "Sırât-ı Müstakîm", *Türk Dili ve Edebiyat Ansiklopedisi*, C. 7. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990.
- KARAMAN, Hayreddin. "Fıkıh (1/3) ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/1-14. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- ..... *Gerçek İslam’da Birlik*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- ..... *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.

- KILIÇBAY, Mehmet Ali. "Osmanlı Batılılaşması", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* C:1, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- KOCA, Ferhat. "Mûsâ Kâzım Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 31. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- KÖKSAL, Asım Cüneyd - DÖNMEZ, İbrahim Kâfi. "Usûl-i Fıkıh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 42. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- KÖKSAL, Asım Cüneyd. *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*, İstanbul: İSAM / İslam Araştırmaları Merkezi, 2014.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- MARDİN, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- ..... *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- MAZICI, Nurşen. "1930'a Kadar Basının Durumu ve 1931 Matbuat Kanunu", <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/20699> (Erişim 5.12.2019).
- MERTOĞLU, M. Suat. *Sırât-ı Müstakim Mecmûası Açıklamalı Fihrist ve Dizin*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2008.
- ....."Akseki'nin Ahmed Muhammed Şakir'e Bir Mektubu: Sebîlürreşâd Yazarı Ahmet Hamdi Akseki'nin İslâm Dünyasına İlgisine Dair Notlar", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 36 (2016), ss. 163-177.
- OKUYAN, Mehmet. "Bereketzâde İsmâil Hakkı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 5. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- ÖZ, Asım. "Dosdoğru Yolun Sadık Dergisi Sırât-ı Müstakîm'e Genel Bir Bakış", http://www.canerarabaci.com/makaleler_esref_edib_fergan_ve_sebilurresad_uzerine-sayfa_id-333-id-52004 (Erişim 5.12.2019).
- ÖZCAN, Azmi. "Osmanlıcılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 33. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

- ÖZKET, Hasan. *Sanayileşen Fıkıh XIX. Asır İslâm Hukuk Usûlü Çalışmaları (1800-1923)*, İstanbul: Medhal Bilimsel Araştırma Merkezi, 2006.
- PAK, Süleyman. *Sebilürreşâd ve Sırât-ı Müstakîm Dergilerinde Çıkan Eğitimle İlgili Yazuların Tespit ve Tahlili*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Konya, 1995. Yüksek Öğretim Kurulu: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 43716).
- Reşid Rıza. *Menâr*, C. 13, S. 11, (1328), s. 841-846.
- SEVİNÇ, Necdet. *Osmanlı'dan Günümüze Misyoner Faaliyetleri*, İstanbul: MEB Yayınları, 2007.
- SEZEN, Yümni. *İslam'ın Sosyolojik Yorumu*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2000.
- SHAW, Stanford. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Cilt 2*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: E Yayınları, 2000.
- SOYDAR, Emine. *Sırât-ı Müstakîm Mecmûası'ndaki (1908-1912) Sıyer Bilgilerinin Tespiti*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2011. Yüksek Öğretim Kurulu: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 296185).
- ŞAHBAZ, İlker Celâl. *Ahmet Hamdi Akseki'nin Siyasi Fikirleri*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul, 2014. Yüksek Öğretim Kurulu: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 416121).
- TOPRAK, Zafer. "II. Meşrutiyet'te Fikir Dergileri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- UÇAR, Fuat. "Türk Düşüncesinde Osmanlılık Fikrinin Ortaya Çıkışı ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri", <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ksbd/issue/38325/443932> (Erişim: 12.02.2020).
- ÜNAL, Mehmet. "Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşâd Dergilerinde Yayımlanan Kur'ân ve Tefsirle İlgili Çalışmalar", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 2 (2007), ss. 109-146.

- VARLIK, M. Bülent. "Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- YAVUZ, Salih Sabri. "Manastırlı İsmâil Hakkı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 27. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- YAVUZ, Yusuf Şevki. "Ferîd Vecdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 12. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- YAZICI, Nesimi. "Ömer Nasuhi Bilmen'in Sebîlürreşâd ve Beyânü'l-hak'taki Makaleleri Üzerine Bir Değerlendirme Denemesi", https://dosya.diyamet.gov.tr/DYYSDDosya/Dergiler/Ilmi/1997/ilmi_temmuz_1997.pdf (Erişim: 6.12.2019).
- YILDIZ, Halil. "II. Meşrutiyet Dönemi Din ve Modernleşme Tartışmaları: Sebîlürreşâd Dergisi ve İslam Mecmûası Örneği", https://turkishstudies.net/turkishstudies?mod=makale_tr_ozet&makale_id=21387 (Erişim: 15.11.2019).